

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad elmləri doktoru (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Qafar ƏLİYEV

məsul katib

*“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları*

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Bibliografiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Mündəricat

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQİQATLAR

Sakit Yaqubov, Rəfail Əliyev

Maliyyə aktivləri və passivləri balansı üzrə resurs axınlarının və xalis maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsi..... 4

Mübariz Nuriyev, Şahin Mustafayev

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının statistik tədqiqi..... 14

Ramiz Cavadov, Lala Namazova

Dayanıqlı inkişaf və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması arasındakı qarşılıqlı əlaqənin qiymətləndirilməsi..... 23

Fariz Süleymanov

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət dinamikası və ona təsir edən amillər..... 32

Əbülfəz Kərimov

Azərbaycanın energetikasının inkişaf perspektivləri..... 39

Novruz Rəhimov

Qida sənayesinin modernləşdirilməsində xarici investisiyaların rolu..... 44

Xəyal Əmiraslanov

Milli iqtisadiyyatlarda transmilli şirkətlərin rolunun və təsirlərinin nəzəri-empirik təhlili..... 51

METODOLOGİYA

Famil Nəcəfzadə

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin monitorinqi: Azərbaycan təcrübəsi..... 62

Günay Rəhimli, Nigar Məmmədova

İstehsal əlaqələrində səhiyyə sektorunun rolunun qiymətləndirilməsi: 2016 və 2021-ci illər üzrə birbaşa xərc əmsallarının təhlili..... 73

Günel Mustafayeva

Dövlət idarə edilməsində irihəcmli məlumatların əhəmiyyəti..... 79

2025-ci İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARININ YEKUN ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 90

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 92

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər..... 92

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların dəyəri..... 93

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin mal qrupları üzrə strukturu..... 94

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 94

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 94

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 95

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 95

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 96

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 96

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 97

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 98

2025-ci ildə “Statistika xəbərləri” jurnalında dərc olunmuş məqalələrin mövzu-əlifba üzrə siyahısı..... 99

UOT: 336.01.02, 339.7.02

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-4-13

MALİYYƏ AKTİVLƏRİ VƏ PASSİVLƏRİ BALANSI ÜZRƏ RESURS AXINLARININ VƏ XALIS MALİYYƏ AKTİVLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Sakit Yaqubov

*UNEC “Riyaziyyat və statistika” kafedrasının professoru, iqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi
Az1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət 6
e-poçt: sakit.yaqubov@gmail.com*

Rəfail Əliyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Milli hesablar və makroiqtisadi göstəricilər statistikasına şöbəsinin baş məsləhətçisi
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: rafail.aliyev@stat.gov.az*

Açar sözlər: maliyyə hesabı, maliyyə aktivləri və öhdəlikləri, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, “Kimdən-kimə matrisi”, resurs axını, likvid aktivlər, maliyyə alətləri, instisional sektorlar, maliyyə aktivləri və öhdəlikləri balansı.

Ключевые слова: финансовый счет, финансовые активы и обязательства, оценка финансового положения, “Матрица от кого к кому”, поток ресурсов, ликвидные активы, финансовые инструменты, институциональные секторы, сальдо финансовых активов и обязательств.

Keywords: financial account, financial assets and liabilities, financial position assessment, “Who-to-whom matrix”, resource flow, liquid assets, financial instruments, institutional sectors, balance of financial assets and liabilities.

Əldə edilən məlumatların mötəbərliyi cari və strateji baxımdan iqtisadi siyasətin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, iqtisadi planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın qurulmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Bu baxımdan maliyyə resursları investisiya edilərkən axın istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi ilə həyata keçirilməsi, ölkənin maliyyə sabitliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox böyük rola malikdir. Təbii ki, belə bir yanaşma maliyyə hesabları və onun əsasında qurulan maliyyə aktiv və passivlər balansı hesabatlarının tərtib edilməsini prioritetləşdirir.

Maliyyə hesabları Milli Hesablar Sisteminin (MHS) tərkib hissəsi kimi sektorların maliyyə alətləri üzrə aktivlərini və öhdəliklərini özündə ehtiva edir. Maliyyə hesabları üzrə maliyyə aktivlərinin və öhdəliklərinin balans hesabatları makroiqtisadi təhlil çərçivəsində iqtisadiyyatda maliyyə axınlarının dərin tədqiqi (“vəsait axınının təhlili”) üçün mühüm məlumat bazasıdır ki, bu da nəinki təsərrüfat subyektlərinin maliyyə aktivlərinin və öhdəliklərinin strukturunu qiymətləndirmək, həm də maliyyə sabitliyinin qorunması məqsədlərinə və makroprüdensial tənzimləmə vəzifələrinə xidmət edən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yaranan riskləri və maliyyə disbalansını vaxtında müəyyən etməyə əsas yaradır. Bundan əlavə, maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin balans hesabatları iqtisadiyyatın qeyri-maliyyə sektoru və ev təsərrüfatları sektoru kimi (kontragent qismində) təfərrüatlı məlumatların əldə edilməsi çox çətin olan sahələrin fəaliyyətinin təhlili üçün məlumat mənbəyidir.

Maliyyə hesabı tədiyyə balansının əsas hesablarından biri olmaqla ölkə rezidentlərinin digər ölkələrin rezidentləri ilə qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlər üçün maliyyə əməliyyatları vasitəsilə kapitalın hərəkətlərini özündə əks etdirir.

Aktiv və passivlər balansları (sahə balansları) hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna instisional bölmələrin və ya sektorların aktiv və passiv ehtiyatlarının dəyərini əks etdirir. Aktivlərin və öhdəliklərin dəyəri hər hansı bir əməliyyat baş verdikdə, qiymətlər dəyişdikdə və ya aktiv və öhdəliklərin həcminə təsir edən digər dəyişikliklər baş verdikdə hər an dəyişir. Beləliklə, aktiv və passivlərin ilkin və bağlayıcı balansında aktiv və öhdəliklərin dəyəri arasındakı bütün fərq

komponentlərə – əməliyyatlara, yenidən qiymətləndirmə və ya aktivlərin həcmindəki digər dəyişikliklərə tam bölünə bilər.

Maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin balans hesabatları, aktiv və öhdəliklər balansının bir hissəsi olmaqla, müəyyən bir vaxtda maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin ehtiyatları haqqında məlumatları ehtiva edir.

1. Kimdən kimə matrisi

“Kimdən kimə” matrisi sektorlar üzrə maliyyə hesablarının əsas göstəriciləri hesab olunan aktiv və öhdəliklərin, həmçinin növlərə görə alətlər üzrə göstəricilərin ümumi icmalını göstərir. Hər bir alət üçün bütün sektorlara aid aktivlərin cəmi öhdəliklərin cəminə bərabər olur, yəni, hər hansı bir agent sektorun aktivləri, kontragent digər sektorun passivi (öhdəliyi) olur.

2008-ci il MHS-də “pul vəsaitlərinin hərəkəti (axını)” termini “kimdən kimə” cədvəllərinə istinad etməklə istifadə olunur. MHS-də maliyyə axınları və mövqelərin uçotunun baza strukturu kimin nə etdiyini əks etdirmək üçün yönləndirilmişdir. Bununla belə, MHS-də əsas prinsiplər və uçot qaydaları maliyyə axınlarını və mövqelərini kimin kiminlə nə etdiyini göstərməklə “kimdən kimə” prinsipi əsasında tərtib etməyə və təqdim etməyə imkan verir.

“Kimdən kimə” matrisi eyni vaxtda kreditör (sahibləri) və borcluları (emitentləri) müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, bu matrislər makroiqtisadi əlaqələrə uyğun olaraq bütün iqtisadiyyat üçün sektoral əlaqələrin tam mənzərəsini, başqa sözlə desək, xəritəsini təqdim edir. Burada, yalnız rezident kontragentlər sektorlar üzrə bölüşdürülür, qeyri-rezident kontragentlər isə bir sektorda – “Qalan dünya” sektorunda birləşir. Sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqələri göstərdiyi üçün sahələr üzrə analitik təhlillərin aparılmasına imkan verən qiymətli məlumat mənbəyidir (məsələn, digər maliyyə təşkilatlarının qeyri maliyyə təşkilatlarına borc verməsi). Əlverişli sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqələri xarakterizə edərkən kontragentin göstərilməsini şərtləndirir. Həm də sektorlar arası maliyyə alətləri üzrə borc vəsaitlərinin, investisiyaların axın istiqamətlərini göstərir. Bu da öz növbəsində hesabat dövründə sektorların likvidlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə, sektorlar üzrə balanslaşdırmanın həyata keçirilməsinə imkanlar verir.

Habelə “Kimdən kimə” matrisi baş verən maliyyə əməliyyatları üzrə ikitərəfli əlaqələr (agent və kontragent) haqqında: əsasən depozitlər, borc qiymətli kağızları və ssudalar, həmçinin pensiya və sosial təminatlar üzrə tam informasiyalar təqdim edir. Yəni, göstəricinin hansı agentin və kontragentlərin və yaxud hansı sektorun aktivləri, hansı sektorun öhdəliyi (passivi) olduğu (mənsubluğu) istifadə olunan informasiya mənbələrdən bilavasitə məlum olur.

Bununla yanaşı əsasən nağd pul vəsaitləri, sığorta yığımları və ödənişləri, səhmdar kapital, digər debitorlar və ya öhdəliklər üzrə maliyyə əməliyyatlarında ikitərəfli əlaqələr (agent və ya kontragent) haqqında tam informasiyanın əldə edilməsi mümkün olur və ya çox çətin olur. Yəni, göstəricinin hər hansı bir agent və ya kontragentin və yaxud hər hansı bir sektorun aktivləri və ya öhdəliyi (passivi) olduğunu (mənsubluğu) istifadə olunan informasiya mənbələrində müəyyənləşdirmək çətin olur (məs. bankların müxtəlif hesablarında olan pul vəsaitləri).

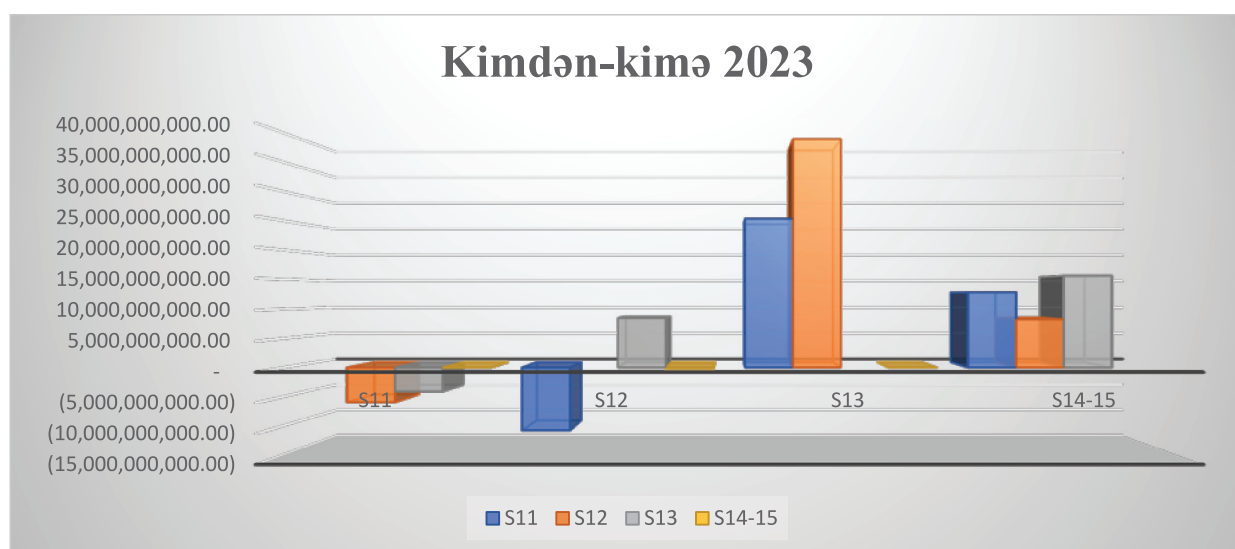
2. Kimdən kimə matrisi üzrə maliyyə resurslarının axını

2023-cü ildə qeyri-maliyyə sektoru (S11), əvvəlki illərdə olduğu kimi, digər sektorlara nisbətən xalis debitor olaraq qaldı (şəkil 1). Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-maliyyə sektorunun kreditör (sahibləri) əsasən 5941.8 milyon manatla maliyyə-sektoru (S12) və 4134.99 milyon manatla dövlət idarəetmə orqanları (S13) sektorunu olmuşdur. Belə ki, resurs axınının əsas hissəsi borc qiymətli kağızları üzrə 27135.5 milyon manat və səhmdar kapitalla yönəldilən 24155.8 milyon manat vəsaitlər üzrə baş vermişdir.

Maliyyə sektorunun 2023-cü ildə qeyri-maliyyə sektoru qarşısında 10783.9 milyon manat, ev təsərrüfatları sektoru qarşısında 175.2 milyon manat məbləğlərdə öhdəlikləri, dövlət idarə etmə orqanları qarşısında isə 8439.3 milyon manat məbləğdə aktivləri yaranmışdır.

Dövlət idarəetmə orqanları sektorundan 25326.04 milyon manat qeyri-maliyyə sektoruna, 38947.9 milyon manat isə maliyyə sektoruna vəsait axını, 5.85 milyon manat isə ev təsərrüfatlarından əksinə axın baş verməklə 2023-cü ili başa vurmuşdur.

Kimdən-kimə matrisi 2023 (manatla)				
	S11	S12	S13	S14-15
S11		(10 783 863 213,20)	25 326 041 035,31	12 747 487 619,69
S12	(5 941 789 116,38)		38 947 863 626,45	8 234 390 573,94
S13	(4 134 989 410,00)	8 439 316 548,00		15 573 440 600,88
S14-15	(33 673 442,79)	(175 179 849,47)	(5 854 465,03)	

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Şəkil 1. Kimdən - kimə matrisi üzrə maliyyə vəsaitlərinin axını

2023-cü ilin yekununa görə ev təsərrüfatlarının qeyri-maliyyə sektoruna qarşı 12747.5 milyon manat, maliyyə sektoruna qarşı 8234.4 milyon manat, dövlət idarəetmə orqanları sektoruna qarşı isə 15573.4 milyon manat tələb hüquq yaranmaqla aktiv vəsaitlərə sahiblənmişdir.

Ümumiləşdirmə aparsaq deyə bilərik ki, makroiqtisadi hesablar arasında maliyyə münasibətləri əsasən maliyyə vəsaitlərinin axını (kimdən-kimə) matrisində əks olunur. Bu matris, hər hansı bir sektorda baş verən izafi xərclərin digər bir sektordakı izafi yığımlar hesabına və ya qalan dünya sektoru tərəfindən maliyyələşdirilməsi ilə baş verdiyini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

3. Depozitlərin strukturu

Bəlli olduğu kimi Azərbaycan qanunvericiliyinə görə pul vəsaitlərini əmanətlərə və ya depozitlərə yalnız bank fəaliyyəti ilə məşğul olan instisiional vahidlər qəbul edə bilərlər. Buna görə də hər bir halda depozitlər üzrə öhdəlik daşıyan, yəni pul vəsaitləri cəlb edən tərəf bankların qismində maliyyə sektorudur.

Maliyyə Aktivlərinin Təsnifatında depozitlər – çevrilən depozitlərə (22) və digər depozitlərə (29) bölünür.

Çevrilən depozitlərə (köçürülə bilən) əsasən tələb əsasında nominal dəyəri ilə əskenazlara və sikkələrə dəyişdirilə bilən, çeklə, veksellə, baratla, hesabdən silinmə/köçürmə və ya digər ödəmə vasitələri ilə ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün bilavasitə istifadə olunan pul vəsaitləri aid edilir. Buraya bankların və digər maliyyə-kredit təşkilatlarının müxtəlif hesabları, habelə tələb olunan depozitləri, cari bank hesabları, cari bank hesabları üzrə milli və xarici valyutada overdraftlar, cari subhesablar, bank hesablaşma hesabları, banklardakı milli və xarici valyutada “nostro” və “loro” müxtəlif hesabları, tələblərə əsasən açılan digər bank hesabları daxildir.

Digər depozitlərə (29) isə əmanət depozitləri (çevrilməyən (köçürülə bilməyən) depozitlər), müddətli depozitlər və dövriyyədə olmayan depozit sertifikatları, əmanət və kredit assosiasiyaları, tikinti kooperativləri, kredit ittifaqları və s. tərəfindən verilmiş səhmlər və ya analoji depozit

şəhadətnamələri, köçürülə bilən əmanətlər kateqoriyasına daxil edilməyən məhdud köçürülə bilən əmanətlər, beynəlxalq ehtiyatların komponenti (tərkib hissəsi) olan və kredit hesab edilməyən BVF-yə qarşı olan tələblər, törəmə maliyyə alətləri üzrə müqavilələr ilə bağlı nağd pulla ödənilməli olan marjalar, çox qısa müddətdə geri satınalması ilə şərtlənən qiymətli kağızların alqı-satqı müqavilələri; kredit təşkilatlarının Mərkəzi Bankda məcburi ehtiyatları aid edilir

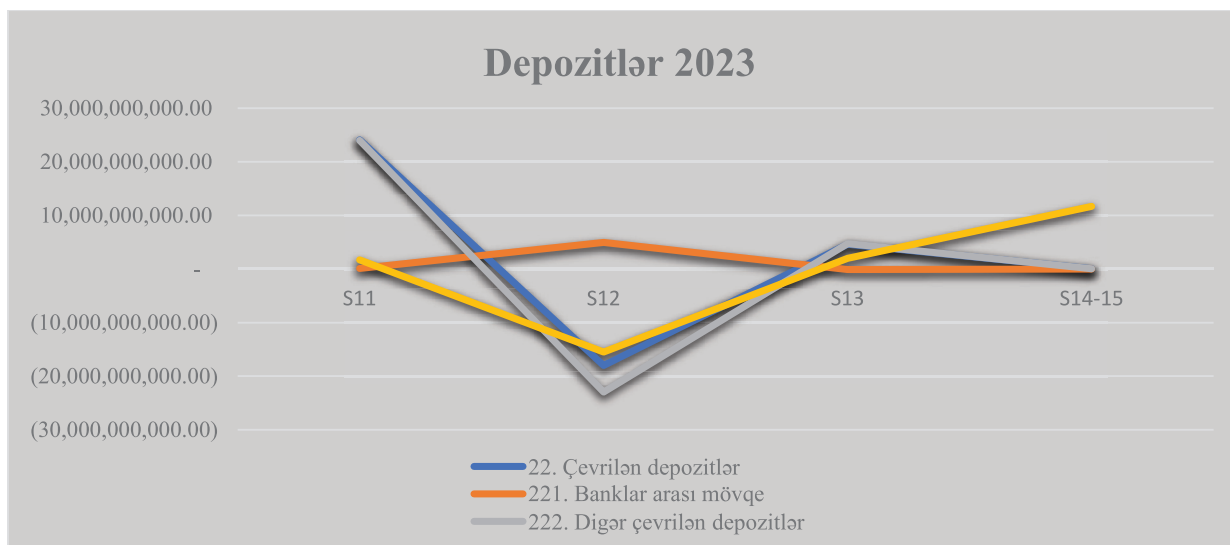
4. Sektorların depozitlər üzrə xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi

2023-cü ildə qeyri-maliyyə sektoru (S11) çevrilən depozitlər (F22) üzrə 24094.99 milyon manat, digər depozitlər (F29) üzrə isə 1726.11 milyon manat məbləğdə likvid aktivlərə malik olmuşdur (şəkil 2). Çevrilən depozitlər üzrə 23993.99 milyon manat qeyri-maliyyə sektorunun kommersiya banklarındakı hesabları üzrə sırf qalığı təşkil edir.

Məlum olduğu kimi depozitləri digər sektorlar maliyyə sektorunun yalnız bank fəaliyyəti ilə məşğul olan instisional vahidlərində yerləşdirdiyi üçün maliyyə sektorunun öhdəliyi kimi uçota alınır. Odur ki, 2023-cü ildə maliyyə sektorunun çevrilən depozitlər üzrə 18007.36 milyon manat, digər depozitlər üzrə isə 15496.44 milyon manat məbləğlərdə digər sektorlar qarşısında öhdəlikləri yaranmışdır.

Dövlət idarəetmə orqanları sektoru çevrilən depozitlər üzrə 4619.89 milyon manat, digər depozitlər (29) üzrə isə 1985.84 milyon manat likvid aktivlərə malik olmuşdur.

2023-cü ilin yekununa görə ev təsərrüfatları sektorunda rezidentlərin digər depozitlər üzrə 11682.52 milyon manat, qeyri rezidentlərin isə 1242.33 milyon manat tələb hüquq yaranmaqla aktiv vəsaitlərə sahiblənmişlər.

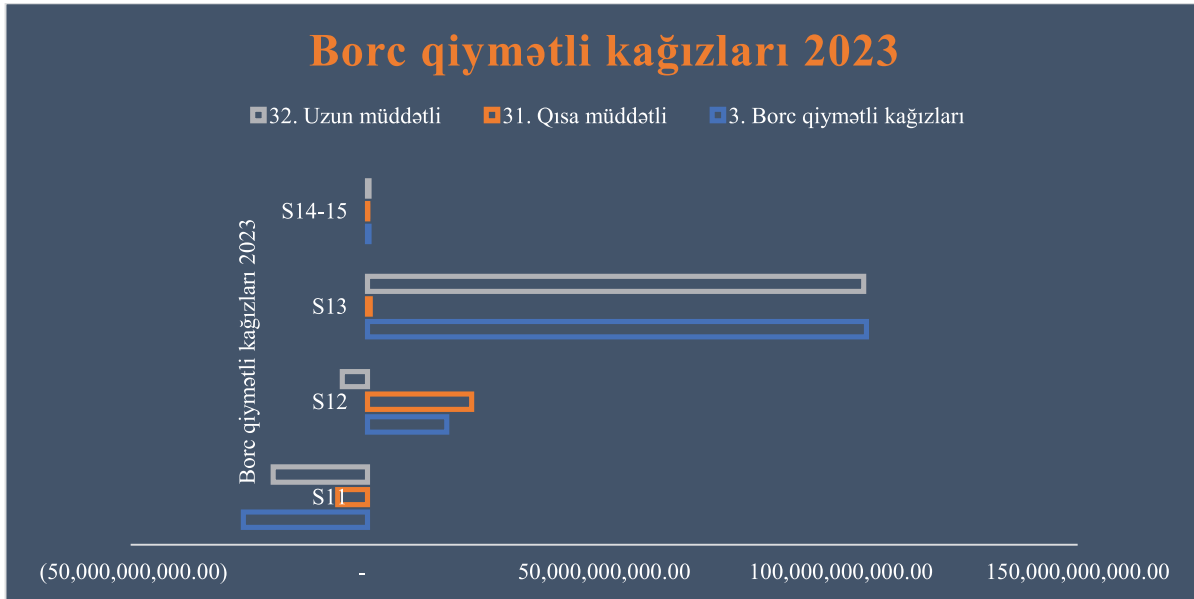

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Şəkil 2. Depozitlərin sektorlar üzrə strukturu

5. Sektorların borc qiymətli kağızları üzrə xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi

2023-cü ildə qeyri-maliyyə sektoru (S11) borc qiymətli kağızları (3) üzrə 26162.8 milyon manat, o cümlədən qısamüddətli (31) üzrə 6281.8 milyon manat, uzunmüddətli (32) üzrə isə qısamüddətlidən üç dəfə çox 19881 milyon manat öhdəlikləri olmuşdur (Şəkil 3). Bu da öz növbəsində borc qiymətli kağızları üzrə cəlb olunmuş pul vəsaitləri əsasən uzunmüddətli investsiya yönümlü olduğuna dəlalət edir.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Şəkil 3. Borc qiymətli kağızları üzrə sektorlar arasındakı borclanma

2023-cü ildə maliyyə sektorunun borc qiymətli kağızları (3) üzrə ümumilikdə 16741.2 milyon manat aktivləri mövcud olmuşdur. Qısamüddətli (31) üzrə isə 22027.34 milyon manat məbləğdə aktivlərə, 5286.15 milyon manat məbləğdə isə digər sektorlar qarşısında öhdəlikləri yaranmışdır. Göründüyü kimi maliyyə sektoru əsasən qısamüddətli maliyyə qoyuluşuna üstünlük vermişdir. Bu göstəricilər öz növbəsində sektorun likvidliyinin yüksəlməsində əhəmiyyətli təsirə malik olurlar.

Dövlət idarəetmə orqanları sektoru borc qiymətli kağızları (3) üzrə cəmi 105414.2 milyon manat xalis aktivlərə sahiblənmişdir. Burada uzunmüddətli 104840.13 milyon manat olmaqla ümumi məbləğin 99.5%-ini təşkil etmişdir. Məbləğin əsas hissəsini 76794.9 milyon manatını ARDNF-in “Mənfəət və ya zərər hesablarında ədalətli dəyərlə ölçülən maliyyə aktivləri” hesabı üzrə qalığı təşkil etmişdir.

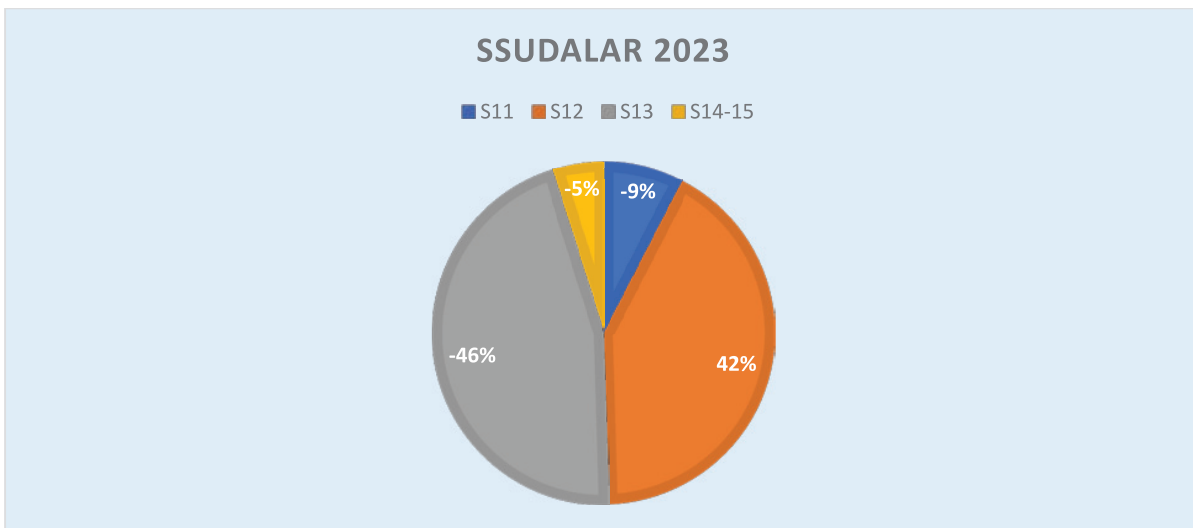
2023-cü ilin yekununa görə ev təsərrüfatları sektoru borc qiymətli kağızları vasitəsilə ümumiyyətlə 349.1 milyon manat məbləğdə xalis aktiv vəsaitlərə sahiblənmişlər. Bunun da 91.8%-ni uzunmüddətli təşkil etmişdir.

6. Sektorların ssudalar üzrə xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi

Ümumiyyətlə 2023-cü il ərzində kredit təşkilatları tərəfindən 34512.36 milyon manat məbləğdə xalis aktiv kreditləşdirmə həyata keçirilmişdi. Qısamüddətli kreditlər 8109.87 milyon manat (23.5%), uzunmüddətli kreditləşmə isə 26402.5 milyon manat (76.5%) məbləğlərdə olmuşdur ki, bunu da müsbət tendensiya kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, kredit təşkilatları bununla uzunmüddətli sabit qazanc gətirən gəlir mənbələri əldə etmiş olurlar (şəkil 4).

Hesabat dövründə qeyri-maliyyə sektoru ümumilikdə 6206.32 milyon manat kreditlər üzrə xalis borclanmışdır. Burada qısamüddətli borclanmanın xüsusi çəkisi 97.26% olmaqla 6036.35 milyon manat təşkil etmişdir.

Dövlət idarəetmə sektorunun hesabat dövründə dövlət borcu istisna olmaqla xalis borclanma məbləği 10736.1 milyon manat, ev təsərrüfatlarının isə 3893.56 milyon manat olmuşdur. Dövlət idarəetmə sektorunda uzunmüddətli borclanma 37594.87 milyon manat olsa da, qısamüddətli ssudalar üzrə 8.33 milyon manat məbləğdə borc verən olmuşdur.

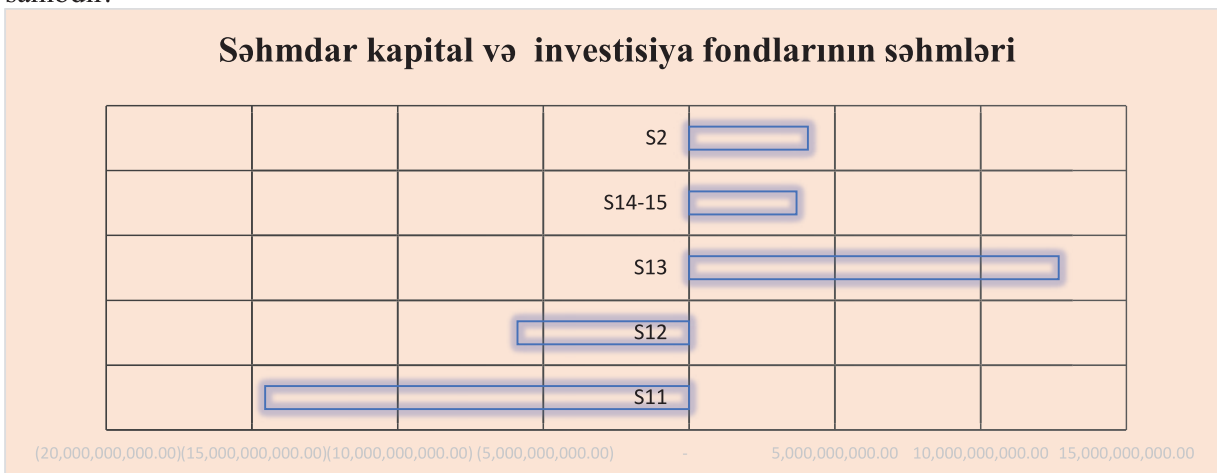

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib
Şəkil 4. Ssudalar üzrə borclanmanın strukturu

2023-cü ildə ev təsərrüfatları sektoru ümumilikdə 3893.6 milyon manat həcmində borclanmışdır. Borclanmanın 56.71% qısamüddətli (2208.2 milyon manat), 43.29% isə uzunmüddətli (1685.4 milyon manat) olmuşdur.

7. Sektorların səhmdar kapital üzrə xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi

2023-cü ildə səhmdar kapital üzrə qeyri-maliyyə sektorunun 14543.94 milyon manat, maliyyə sektorunun isə 5892.07 milyon manat xalis öhdəlikləri, dövlət idarəetmə sektorunun 12676.54 milyon manat, ev təsərrüfatları sektorunun isə 3682.35 milyon manat xalis aktivləri yaranmışdır. Bu da onu göstərir ki, dövlət idarəetmə sektoru səhmdar kimi digər sektorlarla müqayisədə daha üstün mövqeyə sahibdir.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib
Şəkil 5. Səhmdar kapital üzrə aktivlərin strukturu

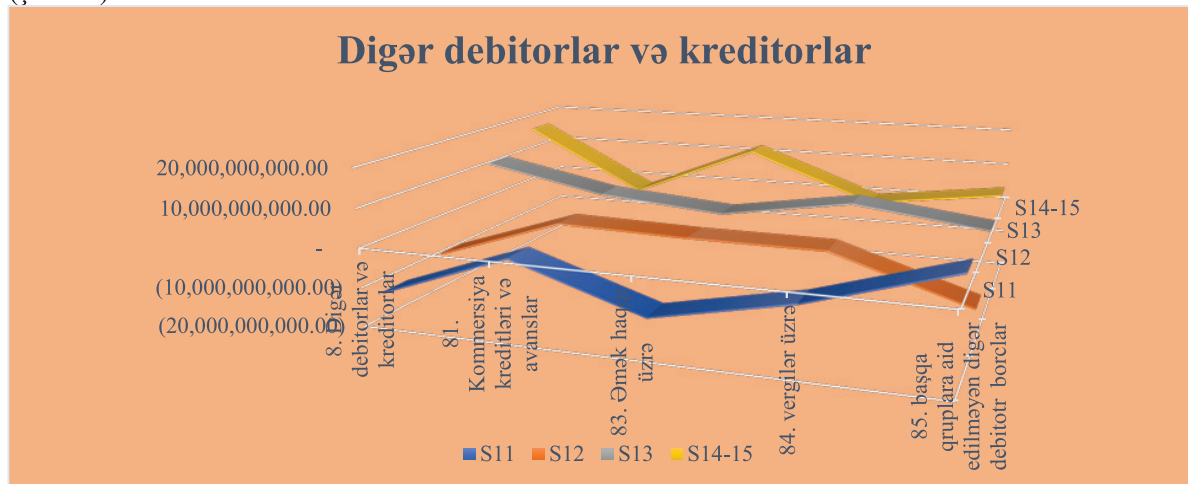
Qalan dünya sektorunun aktivlərini 2426.09 milyon manat qeyri-maliyyə sektorunun ödənilmiş nizamnamə kapitalındakı payı və 879.24 milyon manat qeyri-maliyyə sektorunun, 791.16 milyon manat isə maliyyə sektorunun nizamnamə kapitalını təşkil edən səhmləri təşkil edir.

Qalan dünya sektorunun öhdəliklərində isə 19.38 milyon manat məbləğ qeyri-rezidentlərin qeyri-maliyyə sektoruna mənsub paylarıdır.

8. Sektorların digər debitorlar və kreditorlar üzrə xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi

2023-cü ilin hesabat dövründə maliyyə aktivləri və passivləri balansının “Digər debitorlar və kreditorlar” aləti üzrə qeyri-maliyyə sektorunun cəmi 13798.01 milyon manat öhdəliyi olmuşdur. Ondan “Kommersiya kreditləri və avansları” üzrə 1525.83 milyon manat (663.23 milyon manat maliyyə sektoruna, 2819.64 milyon manat dövlət sektoruna borcları, 1545.8 milyon manat ev

təsərrüfatı (S14) və ETXEQKT (S15) və 411.23 milyon manat qalan dünya sektorlarından tələb hüquqlu aktivləri) “Əmək haqqı üzrə” 12431.49 milyon manat (ev təsərrüfatları sektoruna), “Vergilər üzrə” 5248.96 milyon manat (dövlət idarəetmə sektoruna) məbləğlərdə digər sektorlara ödənilməli olan öhdəlikləri və “Başqa qruplara aid edilməyən digər debitor borclar” üzrə isə 5408.27 milyon manat (11096.21 milyon manat maliyyə sektorundan, 2.46 milyon manat qalan dünya sektorundan kreditör borcları, 1187.5 milyon manat dövlət idarəetmə sektoruna, 4502.94 milyon manat ev təsərrüfatı və ETXEQKT sektorlarına debitor borcları) tələb hüququna əsaslanan aktivləri olmuşdur (şəkil 6).

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Şəkil 6. Digər debitorlar və kreditorlar hesabının stukturunu

Müvafiq hesabat dövründə maliyyə sektorunun bu alət üzrə cəmi 10770.36 milyon manat öhdəliyi yaranmışdır. “Kommersiya kreditləri və avansları” üzrə 663.23 milyon manat kreditör kimi, “Əmək haqqı üzrə” 107.22 milyon manat, “Vergilər üzrə” 230.15 milyon manat, “Başqa qruplara aid edilməyən digər debitor borclar” üzrə isə 11096.21 milyon manat məbləğlərdə debitor kimi çıxış etmişdir.

Dövlət idarəetmə sektoru 2023-cü ilin hesabat dövrünün sonuna ümumilikdə 9491.9 milyon manat məbləğdə digər debitorlar və kreditorlar hesabı üzrə aktiv qalığı olmuşdur. Bunun 2819.64 milyon manatı “Kommersiya kreditləri və avansları”, 5484.81 milyon manatı (S11-5248.96 milyon manat, S12-230.15 milyon manat, S14-15 üzrə isə 5.7 milyon manat) “Vergilər üzrə” və 1187.45 milyon manatı isə “Başqa qruplara aid edilməyən digər debitor borcların” payına düşür (şəkil 6).

2023-cü ildə ev təsərrüfatı və ETXEQKT sektorlarında digər debitorlar və kreditorlar hesabı üzrə cəmi 15490.15 milyon manat maliyyə aktivlərinə malik olmuşlar. Bundan 1545.8 milyon manat “Kommersiya kreditləri və avansları” üzrə, 5.7 milyon manat isə “Vergilər üzrə” öhdəlikləri, 12538.72 milyon manat “Əmək haqqı üzrə”, 4502.94 milyon manat isə “Başqa qruplara aid edilməyən digər debitor borclar” üzrə maliyyə aktivləri yaranmışdır (şəkil 6).

Nəticə

Balansın qurulmasında əsas məqsədlərdən biri makroiqtisadi sabitliyin qorunması üçün düzgün siyasi qərarların qəbuluna yardımçı olmaqdır. Maliyyə aktiv və öhdəliklər balansının təhlilinin nəticəsi kimi yeridilən pul və fiskal siyasətin əsasında maliyyə resurslarına həm daxili məcmu tələbin tənzimlənməsi və həm də səmərəliliyin yüksəldilməsinə yönəlmiş təkliflərin və işlərin tənzimlənməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi durur.

Maliyyə bazarlarını dərk etmək və onlardan kreditorların və borcluların necə istifadə etdiyini başa düşmək iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini anlamaq üçün vacibdir. Maliyyə alətlərinin sektorlar üzrə “Kimdən kimə” kontekstində təqdimatı iqtisadi fəaliyyətin dərinə təhlil olunması üçün əhatəli mənbədir. Kontragentləri və iqtisadiyyatın bir-biri ilə əlaqəli strukturunu başa düşmək sistemdəki zəif cəhətləri müəyyən etməyə kömək edir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə sektorunun aktiv və öhdəlikləri haqqında daha ətraflı və hərtərəfli icmallar iqtisadi siyasəti formalaşdırana maliyyə risklərinin və onun zəif tərəflərinin qiymətləndirilməsi üçün vacib məlumatlar verir.

“Kimdən-kimə” matrisləri debitor və kreditor inistisional sektorlar arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyən etməyə imkanlar verir. Sektorlar arası resursların axını istiqamətlərini müəyyən etməklə maliyyə vəsaitləri üzrə tələb-təkliflərin sektorlara görə bölgüsü aparılmaqla onların bazar mövqelərini qiymətləndirmək olur.

Aktivlər və passivlər balansının sektoral qiymətləndirilməsi əsasən

- Ev təsərrüfatlarının maddi rifahında dəyişikliklərin;
- Ev təsərrüfatlarının borclarında dəyişikliklərin;
- Qeyri-maliyyə korporasiyalarının borclarında dəyişikliklərin;
- Maliyyə sektorunun istifadə etdiyi maliyyə resurslarının mənsubluq nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi;

qiymətləndirilməsi;

- Risklərin sektorlar arası ötrülməsinin təhlili ilə müşayət olur.

Bir sözlə maliyyə aktivləri və passivləri balansı digər makroiqtisadi maliyyə göstəriciləri üzrə sektorların balans hesabatları ilə birlikdə sektoral riskləri və zəiflikləri, o cümlədən onların ötürülmə mexanizmlərinin təsbit edilməsi üçün imkanlar yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ev təsərrüfatları haqqında məlumatlar əsasən kontragentlərdən əldə edilən məlumatlardan ibarət olur. Bu barədə müxtəlif mənbələrdən müfəssəl məlumatlar əldə etmək çox çətin və ya qeyri-mümkün olur. Məlumdur ki, ev təsərrüfatlarının

- Ödədiyi bütün vergilər və sosial sığorta ödənişlərinin uçotu Dövlət Vergi orqanlarında;
- İdxal-ixrac əməliyyatlarının uçotu gömrük orqanlarında, poçt-rabitə və karqo şirkətlərində

(onlayın alış-veriş);

➤ Depozit əmanətlərinin uçotu kommərsiya banklarında, kreditləşdirmənin uçotu isə kommərsiya banklarında, bank olmayan kredit təşkilatlarında, kredit ittifaqlarında, poçt şöbələrində və lombardlarda;

➤ Əmək haqqı, mükafatların və bir sıra yardımların, təminatların uçotu iqtisadiyyatın bütün instisional vahidlərində;

➤ Sosial təminatların (pensiya, təqaüdlər, müxtəlif müavinətlər, yardımların və digər sosial təminatların) uçotu ƏƏSM orqanlarında;

➤ Qeyri-kommərsiya təşkilatlarında xeyriyyəçilik məqsədilə göstərilən yardımlar, QHT-lər vasitəsilə qrantlar hesabına edilən ödənişlərin, göstərilən xidmətlərin dəyəri, göstərilən hüquqi yardımların, həyata keçirilən müxtəlif tədbirlərin maliyyələşməsinin, toplanan ianələrin və yardımların uçotu QKT-də;

➤ Malik olduqları maddi sərvətlərin qiymətləndirilməsi isə yerli idarəetmə orqanlarında aparılır və ya aparıla bilər.

Nəticə etibarlı ilə demək olar ki, məlumatlarla təminat mənbələri mövcuddur. Əksər hallarda bu mənbələrin hesabatlarında kontragentlər qismində ev təsərrüfatlarına aid məlumatlar göstərilir. Buna baxmayaraq ölkə iqtisadiyyatını tam olaraq əhatə edə biləcək təfərrüatlı maliyyə aktivləri və passivləri balansının tərtib edilməsinin əsas çətinlikləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- Tam olaraq bəzi informasiya mənbələrinin əlçatan olmaması;

➤ Bəzi məlumat mənbələrində kontragentin (aktiv və ya öhdəlik sahibinin) müəyyənləşdirilməsinin mümkünsüzlüyü və ya çətin olması;

- Bəzi sektorlar üzrə məlumat çatışmazlığı;

➤ Bəzi hallarda, seçilmiş göstərici üçün mövcud mənbələrdə olan məlumatların bir birindən kəskin fərqlənməsi (məsələn, borc qiymətli kağızları üzrə);

➤ Bəzi əməliyyatlar, maliyyə axınları və həmçinin bəzi göstəricilərin həcmində olan dəyişikliklər barədə məlumatların əldə edilməsinin çətin olması (məsələn: instisional vahidin bir sektordan digərinə keçidinin müəyyən edilməsi).

Sakit Yaqubov, Rəfail Əliyev
Maliyyə aktivləri və passivləri balansı üzrə resurs axınlarının və xalis maliyyə
aktivlərinin qiymətləndirilməsi
Xülasə

Məqalədə əsasən 2023-cü il üçün tərtib edilmiş maliyyə aktivləri və öhdəlikləri balansı üzrə qurulmuş “Kimdən-kimə” matrisində sektorlar arasındakı maliyyə resurslarının axını, sektorların xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi, maliyyə alətləri üzrə sektorların xalis kreditləşdirmə və ya xalis borclanma üzrə qiymətləndirilməsi çərçivəsində təhlillər aparılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə aktivləri və passivləri balansı açdığı bu imkanların müqabilində maliyyə vasitələrinin təyinatını və mənbələrini anlamağı, gözlənilməz risklərin analizini, qarşılıqlı əlaqəyə görə müəyyən iqtisadi hadisələrin təsirinə məruz qalan sektorların müəyyən edilməsini, kölgə bankçılıq fəaliyyətlərinin müəyyən edilməsi və monitorinqin aparılmasını, qiymətli kağızlar portfelinin monetar aktivlər və digər maliyyə alətləri arasında yenidən bölüşdürülməsini təmin edir.

Сакит Ягубов, Рафаиль Алиев
Оценка потоков ресурсов и чистых финансовых активов по балансу финансовых
активов и обязательств
Резюме

В статье проводится анализ движения финансовых ресурсов между секторами, даётся оценка чистых активов секторов, а также чистого кредитования или чистого заимствования секторов по финансовым инструментам на основе матрицы «от кого к кому», составленной в соответствии с балансом финансовых активов и обязательств за 2023 год.

Следует отметить, что взамен этих возможностей баланс финансовых активов и обязательств обеспечивает понимание назначения и источников финансовых инструментов, анализ непредвиденных рисков, выявление секторов, затронутых определенными экономическими событиями в силу их взаимосвязей, выявление и мониторинг теневой банковской деятельности, перераспределение портфеля ценных бумаг между денежными активами и другими финансовыми инструментами.

Sakit Yagubov, Rafail Aliyev
Financial assets and liabilities assessment of resource flows and net financial assets on the
balance sheet
Summary

The article primarily presents analyses based on the “Who-to-whom” matrix constructed in accordance with the balance of financial assets and liabilities compiled for the year 2023. It examines the inter-sectoral flow of financial resources, the assessment of sectors' net assets, and the evaluation of sectors in terms of net lending or net borrowing by financial instruments.

It should be noted that in return for these opportunities, the balance sheet of financial assets and liabilities provides an understanding of the purpose and sources of financial instruments, analysis of unexpected risks, identification of sectors affected by certain economic events due to their interrelationships, detecting and monitoring of shadow banking activities, and redistribution of the securities portfolio between monetary assets and other financial instruments.

Ədəbiyyat

1. Maliyyə Hesabları üzrə Seminar. 14-16 noyabr 2022-ci il, Brüssel materialları;
2. Maliyyə Hesabları üzrə Seminar. 9-11 oktyabr 2023-cü il, Brüssel materialları;
3. Maliyyə Hesabları üzrə Seminar. 1-4 oktyabr 2024-cü il, Brüssel materialları;
4. Mərkəzi Bankın (MB) illik Konsolidasiya Edilmiş Maliyyə Hesabatları, <https://www.cbar.az/>
5. MB tərəfindən tərtib edilən Kommersiya banklarının icmal rəqəmsal illik mühasibat balansı

6. MB tərəfindən tərtib edilən Bank olmayan kredit təşkilatlarının (BOKT) rəqəmsal illik mühasibat balansı,
7. MB tərəfindən tərtib edilən Kredit İttifaqlarının (Kİ) (Mikro kredit təşkilatları) icmal rəqəmsal illik mühasibat balansı,
8. 1-Müəssisə №-li forma (Müəssisənin (təşkilatın) maliyyə vəziyyəti, maliyyə fəaliyyətinin nəticələri və digər iqtisadi göstəriciləri haqqında statistik hesabat <https://www.azstat.gov.az>
9. 1-QKT №-li forma (Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyəti haqqında statistik hesabat <https://www.azstat.gov.az>
10. 1-sığorta №-li forma (Sığortaçıların (təkrarsığortaçıların) və hüquqi şəxs sığorta brokerlərinin fəaliyyəti haqqında statistik hesabat <https://www.azstat.gov.az>
11. 1-BT №-li forma (Büdcə təşkilatlarının və illik maliyyə hesabatlarını İctimai sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları əsasında tərtib edən publik hüquqi şəxslərin maliyyə vəziyyəti, gəlirləri və xərcləri haqqında statistik hesabat <https://www.azstat.gov.az>
12. Azərbaycan Respublikasının İpoteka və kredit Zəmanət Fondunun illik Maliyyə Hesabatı; <https://mcgf.gov.az/>
13. MB tərəfindən sahələr üzrə hazırlanan və onlayn resurslarda dərc edilən Kapital bazarı, sığorta təşkilatlarının icmal göstəriciləri haqqında rəsmi vəsaitlər; <https://www.cbar.az/>
14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) illik Konsolidasiya edilmiş maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat; <https://www.oilfund.az>
15. Maliyyə Nazirliyinin xarici dövlət borcu haqqında məlumatı <https://maliyye.gov.az/>
16. Mərkəzi Bank: Kapital bazarı haqqında statistik məlumatları <https://www.cbar.az/>
17. Yerli özünü İdarəetmə orqanları haqqında statistik hesabatlar <https://www.azstat.gov.az>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 330.55, 330.56

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-14-22

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ İSTEHSALININ STATİSTİK TƏDQIQI

Mübariz Nuriyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin direktoru, f.ü.f.d
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: mubariz.nuriyev@stat.gov.az*

Şahin Mustafayev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi
Elmi-araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəis müavini
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti, 81
e-poçt: shahin.mustafayev@stat.gov.az*

Açar sözlər: ümumi daxili məhsul (ÜDM), ümumi milli məhsul, əhalinin həyat səviyyəsi, kənd təsərrüfatı, ev təsərrüfatı, ərzaq məhsulları, reqressiya, determinasiya əmsalı, model.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт (ВВП), валовой национальный продукт, уровень жизни населения, сельское хозяйство, домохозяйство, продукты питания, регрессия, коэффициент детерминации, модель.

Keywords: gross domestic product (GDP), gross national product, standard of living, agriculture, household, food, regression, coefficient of determination, model.

Kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının vacib sahəsi olub, əhalini yerli ərzaq məhsulları, sənaye sahələrini xammalla təmin etməklə yanaşı əhalinin işsizlik problemini həll edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və onun iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri də kənd təsərrüfatı bitkilərinin altında olan əkin sahələrinin və heyvandarlıq sahəsində məhsuldarlığın yüksəldilməsidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması əkinə yararlı torpaq sahələrinin keyfiyyət parametrlərindən - suvarılan əkin sahələrinin artırılması və suvarma sistemindən, kənd təsərrüfatı istehsalına texniki xidmətin keyfiyyətinin və təşkilinin yaxşılaşdırılmasından, keyfiyyətli və məhsuldar toxum sortlarının seçilməsi və rayonlaşdırılmasından və s. amillərdən asılıdır.

Əhalinin həyat səviyyəsi əsaslı dərəcədə kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən, milli sərvətin həcmi və strukturu, ümumi milli məhsulun həcmi və istifadəsi, gəlirlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsindən asılıdır. Həyat səviyyəsi hər şeydən əvvəl, ərzaq məhsullarının istehlak göstəriciləri ilə də müəyyən edilir və hər bir vətəndaşın, ailənin və bütövlükdə cəmiyyətin istehlak etdiyi ərzaq məhsulları və digər maddi nemətlərin həcmi və strukturu onların sərəncamında olan resurslar əsasında formalaşır. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas amillərindən biri də ərzaq və qida təhlükəsizliyidir ki, bu amil ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafını şərtləndirir.

İqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində, habelə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində həyat səviyyəsinin strukturunun müxtəlifliyi təbii bir haldır. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehlakın strukturunu istehsal müəyyən etmir, əksinə tələbatın parametrləri istehsalın strukturunu müəyyən edir (bazar iqtisadiyyatının tələb və təklif prinsipinə əsaslanır, yəni istehsal istehlakı yox, əksinə istehlak istehsalı şərtləndirir). Bununla da ölkənin məhdud resurslarından səmərəli istifadə edilməlidir. Səmərəlilik isə son nəticədə iqtisadi inkişafı təmin edir.

Ölkədə əhalinin artması, təbii ehtiyatların (torpaq, su, iqlim, enerji mənbələri, meşə resursları və s.) tükənməsi və çirklənməsi ərzaq məhsullarının, o cümlədən strateji ərzaq növləri olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və istehlakına öz təsirini göstərməkdədir. Bununla da əhalinin sayının, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və istehlakının düzgün proqnozlaşdırılmasına tələbat yaranır.

Proqnozların keyfiyyəti öz növbəsində müasir elmi metod və müasir innovativ, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini şərtləndirir. Təhlillər göstərir ki, keyfiyyətli proqnozlar statistik model və metodlardan istifadə vasitəsi ilə tərtib edilməlidir. Statistik təhlilləri müasir statistik metod və modellər vasitəsi ilə aparmaq üçün MS Excel, SPSS, STATA, SAS, R proqram sistemlərinin tətbiqinə və irihəcmli məlumat bazalarına ehtiyac vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə ərzaq istehlakının həcmi müəyyənləşdirmək üçün ev təsərrüfatlarına ayrıca bir sektor kimi yanaşılmalı və onun statistikasını təşkil edilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM ev təsərrüfatı və digər institusional sektorların (dövlət, maliyyə və digər) məlumatları əsasında hesablanır. Milli hesablar sisteminin əsas göstəriciləri (ÜDM, aralıq istehlak, son istehlak, əlavə dəyər və digər göstəricilər) ev təsərrüfatı sektorunun statistik tədqiqatı nəticəsində əldə olunur. Bu sektorun payı ölkədə dövlət sektoruna nisbətən müqayisə olunmaz dərəcədə çoxdur, çünki bu sektorda çalışanların xüsusi çəkisi də böyükdür.

2024-cü ildə kənd təsərrüfatında bütün kateqoriyalar üzrə bütövlükdə məşğul əhalinin 35.4 faizi cəmləşmişdir. Azərbaycanda istehsal edilən ÜDM-in 5.7 faizi (2024) kənd təsərrüfatının payına düşür. 2023-cü ildə respublikada ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 5.5 faiz olduğu halda, 2024-cü ildə bu rəqəm 5.7 faiz təşkil etmişdir. 2024-cü ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 12995.2 milyon manat olmuşdur. 2024-cü ildə 3278.1 min tona yaxın dənli və dənli paxlalı bitkilər (taxıl) istehsal olunmuş, bu da 2023-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0.9 faiz çoxdur. Həmçinin 2024-cü ildə sahələrdən 927.4 min ton və ya əvvəlki ilə nisbətən 8.2 faiz az kartof, 1838.9 min ton və ya 0.7 faiz çox tərəvəz, 490.6 min ton və ya 12.0 faiz çox bostan məhsulları, 1317.9 min ton və ya 4.5 faiz çox meyvə və giləmeyvə, 1.1 min ton və ya 1.8 faiz az yaşıl çay yarpağı, 205.1 min ton və ya 8.6 faiz az üzüm, 310.8 min ton və ya 12.5 faiz çox pambıq, 6.5 min ton və ya 3.2 faiz çox tütün, 244.2 min ton və ya 18.5 faiz çox şəkər çuğunduru yığılmışdır [1].

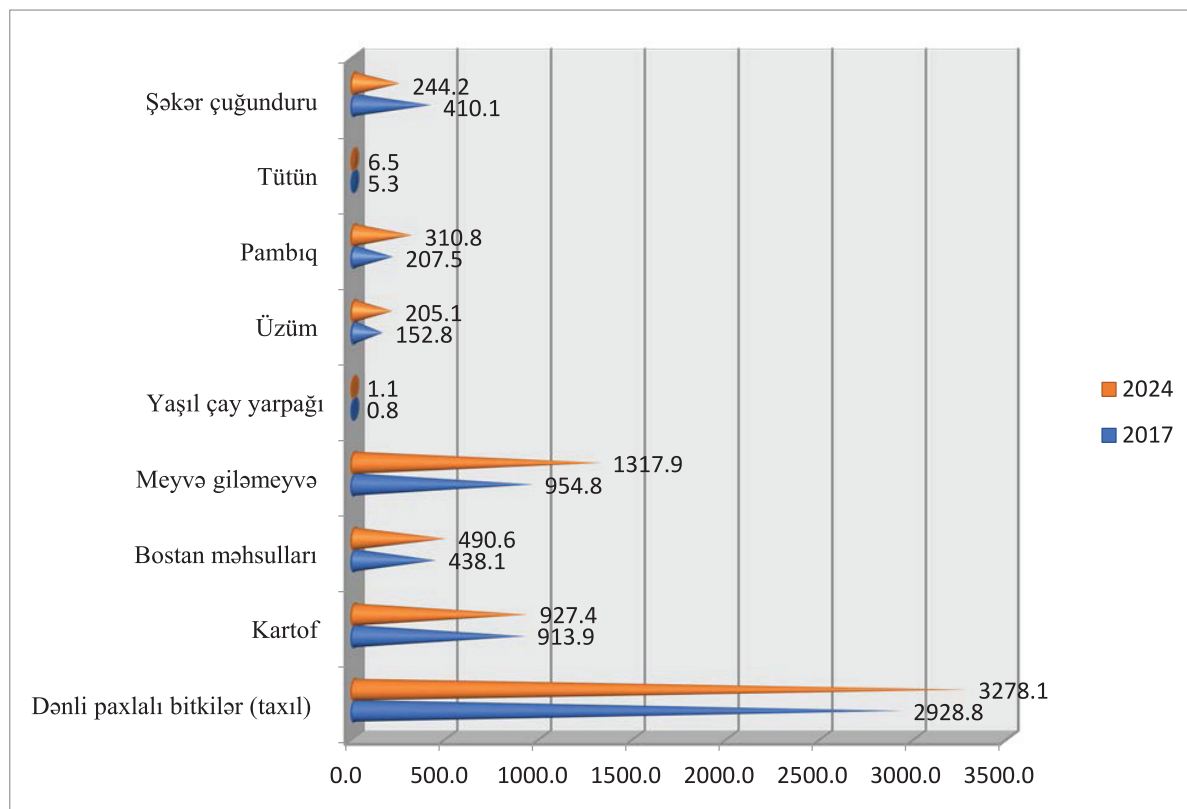
Cədvəl 1

2017-2024-cü illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı [1]
(min ton)

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Dənli paxlalı bitkilər (taxıl)	2928.8	3309.2	3538.5	3257.1	3363.0	3161.3	3248.6	3278.1
Kartof	913.9	898.9	1004.2	1037.6	1062.0	1074.3	1010.5	927.4
Bostan məhsulları	438.1	401.9	447.6	448.1	459.9	469.3	438.2	490.6
Meyvə giləmeyvə	954.8	1010.8	1099.7	1133.1	1204.9	1253.1	1261.3	1317.9
Yaşıl çay yarpağı	0.78	0.87	0.93	0.93	1.18	1.00	1.12	1.1
Üzüm	152.8	167.6	201.8	208.0	209.8	212.6	224.5	205.1
Pambıq	207.5	233.6	295.3	336.8	287.0	322.5	276.3	310.8
Tütün	5.3	6.3	6.0	6.9	6.4	5.1	6.3	6.5
Şəkər çuğunduru	410.1	277.2	218.5	233.8	177.3	210.6	206.1	244.2

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2017-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə dənli paxlalı bitkilər (taxıl) istehsalı 2928.8 min tondan 3278.1 min tona (11.9%), kartof 913.9 min tondan 927.4 min tona (1.5%), bostan məhsulları 438.1 min tondan 490.6 min tona (12.0%), meyvə giləmeyvə 954.8 min tondan 1317.9 min tona (38.0%), yaşıl çay yarpağı 0.78 min tondan 1.1 min tona (41.0%), üzüm 152.8 min tondan 205.1 min tona (34.2%), pambıq 207.5 min tondan 310.8 min tona (49.8%), tütün 5.3 min

tondan 6.5 min tona (22.6%) yüksəlmişdir. Şəkər çuğunduru 410.1 min tondan 244.2 min tona (40.5%) azalmışdır.

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Şəkil 1. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı

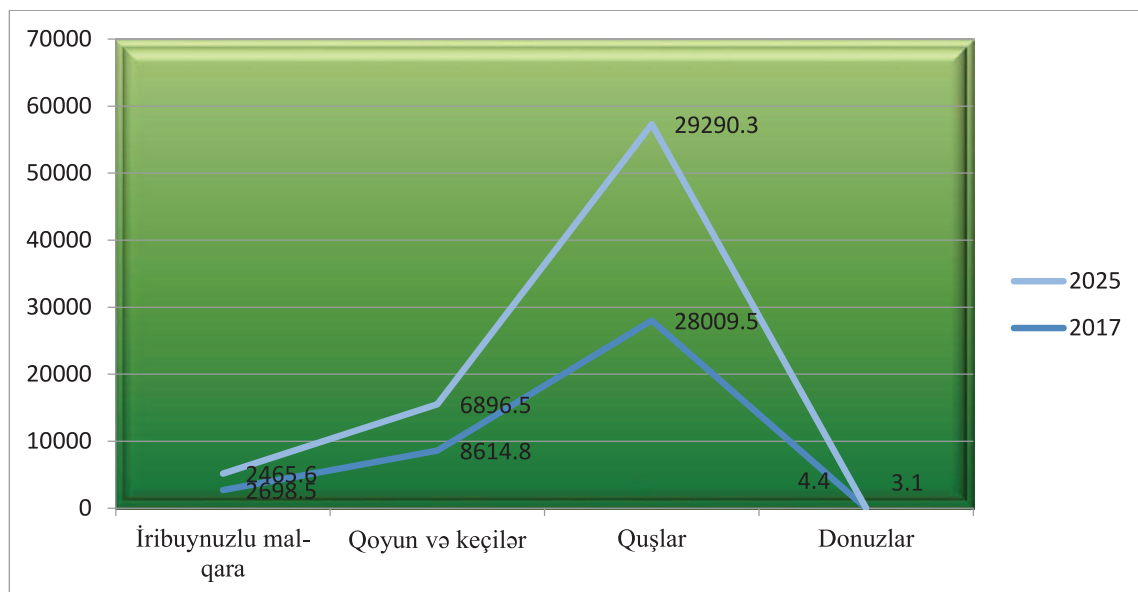
Cədvəl 2

2017-2025-ci illər üzrə yanvarın 1-i vəziyyətinə heyvanların və quşların sayı, min baş (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) [3]

İllər	İribuynuzlu mal-qara	Qoyun və keçilər	Quşlar	Donuzlar
2017	2698.5	8614.8	28009.5	4.4
2018	2673.0	8454.3	30473.4	4.9
2019	2658.8	8304.1	30498.4	5.5
2020	2646.6	8189.2	32230.2	5.7
2021	2650.7	8089.7	30175.8	5.9
2022	2648.8	7899.7	29623.9	6.0
2023	2618.1	7751.7	29794.8	5.1
2024	2507.7	7060.6	28698.3	4.8
2025	2465.6	6896.5	29290.3	3.1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəl 2-nin məlumatlarından aydın olur ki, son 9 ildə iribuynuzlu mal-qara, qoyun və keçi baş sayında xeyli azalma var. 2017-ci illə müqayisədə 2025-ci ilin 1-i yanvar vəziyyətinə iribuynuzlu mal-qara 232 min 900 baş və ya 8.6 faiz, qoyun və keçilər 1718 min 300 baş və ya 19.9 faiz və donuzlar 1.3 min baş və ya 29.5 faiz azalmışdır, quşlar 1280 min 800 baş və ya 4.6 faiz artmışdır. Qoyun və keçilərin baş sayında azalma daha çoxdur. Əgər 2017-ci il 1 yanvar vəziyyətinə 8614.8 min baş qoyun və keçi mövcud olmuşdursa, hazırda bu rəqəm 6896.5 min başa enmişdir [3].

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Şəkil 2. 2017-2025-ci illər üzrə yanvarın 1-i vəziyyətinə heyvanların və quşların sayı

Cədvəl 3

2017-2025-ci illər üzrə yanvarın 1-i vəziyyətinə heyvanların və quşların sayı, min baş (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) riyazi-statistik xarakteristikası

	İribuynuzlu mal-qara	Qoyun və keçilər	Quşlar	Donuzlar
Mean	2618.644444	7917.84	29866.1	5.04444
Standard Error	26.19210606	198.321	402.415	0.3019
Median	2648.8	8089.7	29794.8	5.1
Mode	#N/A	#N/A	#N/A	#N/A
Standard Deviation	78.57631817	594.962	1207.24	0.90569
Sample Variance	6174.237778	353980	1457439	0.82028
Kurtosis	0.730804065	-0.3468	1.15325	1.82536
Skewness	-1.369293816	-0.858	0.50446	-1.2464
Range	232.9	1718.3	4220.7	2.9
Minimum	2465.6	6896.5	28009.5	3.1
Maximum	2698.5	8614.8	32230.2	6
Sum	23567.8	71260.6	268795	45.4
Count	9	9	9	9
Confidence Level(95.0%)	60.39910488	457.328	927.97	0.69618
Variyasiya əmsalı	3.000648612	7.514192	4.042194	17.95424
Dayanıqlıq əmsalı	96.99935139	92.4858	95.9578	82.0458

2017-2025-ci illər üzrə yanvarın 1-i vəziyyətinə heyvanların və quşların sayı, min baş (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) dinamikasının riyazi-statistik təhlili göstərir ki, 2017- 2025-ci illərdə iribuynuzlu mal-qara üzrə orta kəmiyyəti 2618.6, orta kəmiyyətin standart xətası 78.6, variyasiya əmsalı 3.000648612 %, dayanıqlılıq əmsalı 96.99935139 olmuşdur.

Qoyun və keçilər üzrə dinamikasının riyazi-statistik təhlili göstərir ki, 2017-2025-ci illərdə qoyun və keçilərin orta kəmiyyəti 7917.8, orta kəmiyyətin standart xətası 594.9, variyasiya əmsalı 7.51419%, dayanıqlılıq əmsalı 92.4858 olmuşdur.

Quşların dinamikasının riyazi-statistik təhlili göstərir ki, 2017-2025-ci illərdə quşların orta kəmiyyəti 29866.1, orta kəmiyyətin standart xətası 1207.2, variyasiya əmsalı 4.042194%, dayanıqlılıq əmsalı 95.9578 olmuşdur.

Donuzların dinamikasının riyazi-statistik təhlili göstərir ki, 2017-2025-ci illərdə donuzlar üzrə orta kəmiyyət 5.04, orta kəmiyyətin standart xətası 0.9, variyasiya əmsalı 17.9542%, dayanıqlılıq əmsalı 82.0458% olmuşdur.

2017-2024-cü illər üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində kartof istehsalının proqnozunu vermək üçün korrelyasiya-reqressiya təhlilini verək.

Summary output (yekun xüla)

Regression Statistics	
Multiple R	0.375817
R Square	0.141239
Adjusted R Square	-0.00189
Standard Error	68.89824
Observations	8

Anova (Variasiya təhlili)

	df	SS	MS	F	Significance F
Regression	1	4684.34	4684.34	0.986807	0.358881
Residual	6	28481.8	4746.967		
Total	7	33166.14			

	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	-20347.1	21480.41	-0.94724	0.380087	-72907.8	32213.54	-72907.8	32213.54
il	10.56087	10.63123	0.993382	0.358881	-15.4528	36.57455	-15.4528	36.57455

Alınmış nəticə göstərir ki, $a_0 = -20347,1$; $a_1 = 10,56087$.

Bu modelin və onun parametrlərinin nə dərəcədə etibarlı olması reqressiya tənliyinin nəticələrinə əsaslanır.

Reqressiya modelinin etibarlılığının statistik qiymətləndirilməsi [7]:

a) determinasiya və korrelyasiya əmsalları vasitəsilə

Modelin keyfiyyətinin mühüm xarakteristikalarından biri determinasiya və korrelyasiya əmsalı hesab olunur. Yuxarıdakı hesablamalardan görüldüyü kimi, korrelyasiya əmsalının ($R=0.37$) qiyməti əlaqənin zəif olduğunu göstərir. Determinasiya əmsalı ($R^2=0.141$) olduğu üçün korrelyasiya əlaqəsi zəifdir.

b) F-statistika adlanan Fişer meyarı vasitəsilə

Model əsasında alınmış F- Fişer meyarının qiyməti $F=0.986807$ -dir. Fişer meyarının cədvəl əsasında kritik həddi sərbəstlik dərəcələri əsasında müəyyən edilir:

$$df1=k=1 \text{ və } df2= n-k-1=8-1-1=6$$

Burada, k – faktorların sayı; n – müşahidələrin sayıdır. $\alpha=0.05$ qiymətində Fişer meyarının cədvəl qiyməti $F_{0.05,1,6}=5.99$ -dur. Model üzrə hesablanmış F- statistikanın qiyməti (0.986807) kritik həddən (5.99) kiçikdir, yəni modelin statistik olaraq əhəmiyyəti aşağıdır.

Reqressiya əmsallarının etibarlılığının statistik qiymətləndirilməsi:

Bu qiymətləndirmə t-Student meyarı vasitəsilə həyata keçirilir.

Yuxarıdakı nəticələrə əsasən $|t_1| = 0.99$. t-Student paylanması nənəzi qiyməti isə $t_{\alpha/2,n-2} = t_{0.025,6} = 2.447$. Model üzrə əmsalın hesablanmış t – statistikasının mütləq qiyməti (0.99)

kritik qiymətdən (2.447) kiçikdir. Bu isə o deməkdir ki, modelin əmsalı statistik olaraq əhəmiyyətli deyil və adekvat şəkildə mövcud vəziyyəti əks etdirmir.

Modelin keyfiyyəti haqqında fikir irəli sürmək üçün aproksimasiyanın orta xətası düsturundan da istifadə olunur:

$$A = \frac{1}{n} \sum \left| \frac{(Y - y)}{Y} \right| * 100\% = 7.263532$$

Aproksimasiyanın orta xətasının 7.2 olması modelin keyfiyyətinin yüksək olmadığını göstərir. Model proqnoz üçün yararlı deyil.

2017-2025-cü illər üzrə kənd təsərrüfatında qoyun və keçilərin sayı üzrə proqnoz vermək üçün korrelyasiya-reqressiya təhlilini verək.

Summary output (yekun xülasə)

Regression Statistics	
Multiple R	0.955015939
R Square	0.912055444
Adjusted R Square	0.899491936
Standard Error	188.6208629
Observations	9

Anova (variasiya təhlili)

	df	SS	MS	F	Significance F
Regression	1	2582794.033	2582794.033	72.59560342	6.08267E-05
Residual	7	249044.8096	35577.82994		
Total	8	2831838.842			

	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	427228.188	49213.1054	8.6811873	5.3902E-05	310857.7	543598.7	310857.7	543598.7
İllər	-207.476667	24.3508487	-8.520305	6.08267E-05	-265.057	-149.896	-265.057	-149.896

Alınmış nəticə göstərir ki, $a_0 = 427228,188$; $a_1 = -207,476667$

Bu modelin və onun parametrlərinin nə dərəcədə etibarlı olması reqressiya tənliyinin nəticələrinə əsaslanır.

Reqressiya modelinin etibarlılığının statistik qiymətləndirilməsi [7]:

c) determinasiya və korrelyasiya əmsalları vasitəsilə

Modelin keyfiyyətinin mühüm xarakteristikalarından biri determinasiya və korrelyasiya əmsalı hesab olunur. Yuxarıdakı hesablamalardan göründüyü kimi, korrelyasiya əmsalının ($R=0.96$) qiyməti əlaqənin sıx olduğunu göstərir. Determinasiya əmsalı ($R^2=0.91$) olduğu üçün korrelyasiya əlaqəsi yüksəkdir.

d) F-statistika adlanan Fişer meyarı vasitəsilə

Model əsasında alınmış F-Fişer meyarının qiyməti $F=72.595$ -dir. Fişer meyarının cədvəl əsasında kritik həddi sərbəstlik dərəcələri əsasında müəyyən edilir:

$$df1=k=1 \text{ və } df2= n-k-1=9-1-1=7$$

Burada, k – faktorların sayı; n – müşahidələrin sayıdır. $\alpha=0.05$ qiymətində Fişer meyarının qiymətlər cədvəlindəki qiyməti $F_{0.05,1,7}=5.59$ -dir. Model üzrə hesablanmış F- statistikanın qiyməti (72.595) kritik həddən (5.59) böyükdür, yəni modelin statistik olaraq əhəmiyyəti yüksəkdir.

Reqressiya əmsallarının etibarlılığının statistik qiymətləndirilməsi:

Bu qiymətləndirmə t-Student meyarı vasitəsilə həyata keçirilir.

Yuxarıdakı nəticələrə əsasən $|t_1| = 8,52$. t-Student paylanması üçün nəzəri qiyməti isə $t_{\alpha/2, n-2} = t_{0,025, 5} = 2,37$. Model üzrə əmsalın hesablanmış t – statistikasının mütləq qiyməti (8.52) kritik qiymətdən (2.37) böyükdür. Bu isə o deməkdir ki, modelin əmsalı statistik olaraq əhəmiyyətlidir və adekvat şəkildə mövcud vəziyyəti əks etdirir.

Modelin keyfiyyəti haqqında fikir irəli sürmək üçün aproksimasiyanın orta xətası düsturundan da istifadə olunur:

$$A = \frac{1}{n} \sum \left| \frac{(Y - y)}{Y} \right| * 100\% = 2.50$$

Aproksimasiyanın orta xətasının 2.15 olması modelin keyfiyyətinin yüksək olduğunu göstərir. Model proqnoz üçün yararlıdır.

$$y = a_0 + a_1 * t = 427228,188 + -207,47 * t$$

2025-ci il üçün proqnoz qiymət aşağıdakı kimi olacaqdır

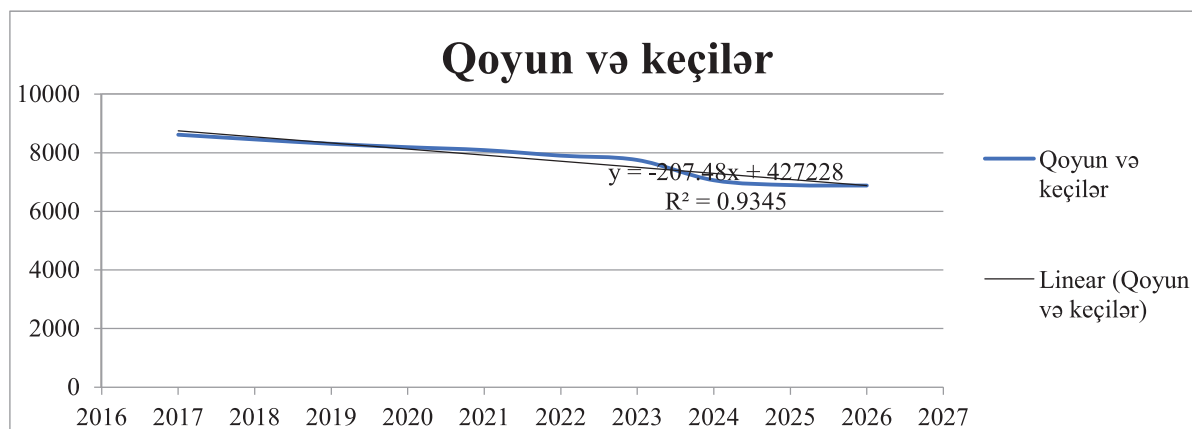
$$y = 427228,188 + -207,47 * 2026 = 6880.46 \text{ min baş}$$

2017-2025-ci illər üzrə yanvarın 1-i vəziyyətinə olan qoyun və keçilərin sayına əsasən 2026-cı ilin proqnoz qiymətinin hesablanması

Cədvəl 4

İllər	Qoyun və keçilər
2017	8614.8
2018	8454.3
2019	8304.1
2020	8189.2
2021	8089.7
2022	7899.7
2023	7751.7
2024	7060.6
2025	6896.5
2026	6880.5

Cədvəldən 4-dən görüldüyü kimi, 2017-ci ildən 2025-ci ildək qoyun və keçilərin sayında azalma müşahidə olunmuşdur. Eyni ilə qurulmuş statistik modelləşdirmə və proqnozlaşdırmada bu azalma tempi öz əksini tapmışdır.

Şəkil 3. 2017-2026-cı illər üzrə Azərbaycanda qoyun və keçilərin sayı

Nəticə

Tədqiqatda kənd təsərrüfatının vacib istehsal sahəsi olduğu vurğulanmış və onun inkişafının iqtisadi təhlükəsizliyə təsiri göstərilmişdir. Yəni, kənd təsərrüfatının inkişafının sənayeni xammalla, əhalini ərzaqla təmin etməklə yanaşı qida məhsullarının idxalının azadılmasına, ərzaq mallarının qiymətinin aşağı düşməsinə, inflyasiyaya, məşğulluq probleminə və s. təsiri qeyd edilmişdir. Kənd təsərrüfatının sahələrinin, xüsusən bitkiçilik və heyvandarlıq bölmələrinin inkişaf dinamikası cədvəllər və qrafiklərlə təhlil edilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması üçün mühüm amillər göstərilmişdir.

Mübariz Nuriyev, Şahin Mustafayev Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının statistik tədqiqi

Xülasə

Məqalədə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və bu sahənin mövcud vəziyyəti araşdırılmışdır. Ərzaq və qida məhsullarının mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, 2017-2023-cü illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə, heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulları ilə bağlı statistik təhlil aparılmış, həmin illər üzrə respublikanın kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikası göstərilmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafının əhalinin məşğulluğuna və ərzaq problemlərinin həllinə, özəl sektorun inkişafına müsbət təsiri göstərilmişdir. Kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri üzrə korrelyasiya-reqressiya təhlili verilmiş, təhlilin nəticəsinə uyğun olaraq növbəti illər üzrə proqnoz qiymətlər hesablanmışdır.

Мубариз Нуриев, Шахин Мустафаев Статистическое исследование производства сельскохозяйственной продукции в Азербайджане

Резюме

В статье рассматривается производство сельскохозяйственной продукции как важный фактор обеспечения продовольственной безопасности страны. Исследовано производство сельскохозяйственной продукции в нашей стране и современное состояние этой отрасли. Исследованы современное состояние и перспективы развития производства продовольствия и продовольственных товаров. Проведен статистический анализ производства сельскохозяйственной продукции, животноводства и растениеводства в Азербайджане за 2017–2023 годы, а также показана динамика развития сельского хозяйства республики за эти годы. Показано положительное влияние развития сельского хозяйства на занятость населения и решение продовольственных проблем, а также на развитие частного сектора. Проведен корреляционно-регрессионный анализ по видам растениеводства и животноводства в сельском хозяйстве и по результатам анализа рассчитаны прогнозные значения на последующие годы.

Mubariz Nuriyev, Shahin Mustafayev Statistical study of agricultural production in Azerbaijan

Summary

The article considers agricultural production as an important factor in ensuring food security of the country. The production of agricultural products in our country and the current state of this industry are studied. The current state and prospects for the development of food and food production are studied. A statistical analysis of agricultural production, livestock and crop production in Azerbaijan for 2017-2023 is carried out, and the dynamics of agricultural development in the republic over these years is shown. The positive impact of agricultural development on employment and solving food problems, as well as on the development of the private sector is shown. A correlation and regression analysis was carried out for types of crop and livestock production in agriculture, and based on the results of the analysis, forecast values for subsequent years were calculated.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_k%C9%99nd_t%C9%99s%C9%99rr%C3%BCfat%C4%B1
2. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. İllik məcmuə. Bakı-2024
4. <https://stat.gov.az/pdf/magazine/jurnal-n3-tam-hazir986.pdf>
5. İslam İbrafimov. Ətraf müfitin iqtisadiyyatı. Bakı, 2015, 357 səh. 357
6. “Statistika Xəbərləri” elmi-praktik jurnal, 4/2016, 3/2024
7. В.Н.Сулицкий. Методы статистического анализа в управлении: Учеб. Пособие. - М. Дело, 2002. - 520 с.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 330.341, 339.9

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-23-31

DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ İQTİSADİYYATIN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ramiz Cavadov

UNEC “Tətbiqi iqtisadiyyat” kafedrasının dosenti, i.ü.f.d.

Az1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət 6

e-poçt: ramizjavad@gmail.com

Lala Namazova

UNEC “Tətbiqi iqtisadiyyat” kafedrasının müəllimi, i.ü.f.d.

Az1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət 6

e-poçt:lala.yagubova@gmail.com

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal infrastruktur, korrelyasiya analizi, elektron hökumət.

Ключевые слова: цифровая трансформация, устойчивое развитие, цифровая инфраструктура, корреляционный анализ, электронное правительство.

Keywords: digital transformation, sustainable development, digital infrastructure, correlation analysis, e-government.

XXI əsrdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər qlobal iqtisadiyyatın inkişaf trayektoriyasını köklü şəkildə dəyişmiş və yeni prioritetlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu prioritetlərin başında iki fundamental istiqamət dayanır: rəqəmsal transformasiya və dayanıqlı inkişaf. Hər iki istiqamət bir-birini tamamlayan, qarşılıqlı təsir mexanizminə malik olan və ölkələrin uzunmüddətli inkişaf strategiyalarını müəyyənləşdirən əsas faktorlardandır (United Nations, 2024).

Rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də iqtisadiyyatın strukturunda, dövlət idarəçiliyində, sosial xidmətlərin göstərilməsi metodlarında və müəssisələrin fəaliyyət modellərində dərin dəyişiklik yaradan sisteməti proses kimi qiymətləndirilir. Rəqəmsallaşma iqtisadiyyatın əsas sürücülərindən biri olmaqla, istehsal səmərəliliyini artırır, əməliyyat xərclərini azaldır, biznes proseslərini optimallaşdırır, innovasiya potensialını gücləndirir və vətəndaşların xidmətlərə çıxışını sürətləndirir (World Bank, 2024). Bu xüsusiyyətlər onu müasir iqtisadi inkişafın mühüm katalizatoruna çevirir.

Eyni zamanda, qlobal miqyasda artan ekoloji problemlər – iqlim dəyişikliyi, resurs çatışmazlığı, enerji təhlükəsizliyi və ətraf mühitin çirklənməsi – dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsini qaçılmaz edərək dünya ölkələrini yeni idarəetmə modellərinə yönəltdi. Dayanıqlı inkişaf yalnız ekologiya ilə məhdudlaşmır; o, iqtisadi sabitlik, sosial bərabərlik və innovasiyaya əsaslanan inklüziv inkişaf kimi daha geniş spektri əhatə edən konsepsiyadır (United Nations, 2024; UNDP, 2023).

Bu iki istiqamət - rəqəmsallaşma və dayanıqlı inkişaf - arasında güclü qarşılıqlı təsir mövcuddur. Rəqəmsal texnologiyalar dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün zəruri alətlərdən birinə çevrilmişdir. Məsələn: Big Data və IoT texnologiyaları enerji istehlakına real vaxt nəzarəti, tullantıların idarə edilməsi, su resurslarının effektiv istifadəsi kimi ekoloji sahədə əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə imkan verir (OECD, 2023); Elektron hökumət və smart şəhər sistemləri sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırır, korrupsiyaya qarşı mübarizəni gücləndirir və resursların şəffaf idarə olunmasını təmin edir (United Nations, 2022); Fintech və rəqəmsal ödəniş mexanizmləri isə iqtisadi inklüzivlik və maliyyə sabitliyi baxımından mühüm rol oynayır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsallaşma səviyyəsi ilə dayanıqlı inkişaf göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək, bu əlaqənin gücünü empirik şəkildə qiymətləndirmək və Azərbaycan da daxil olmaqla, altı ölkə üzrə müqayisəli təhlil aparmaqdır. Tədqiqat həm ölkələrin

rəqəmsallaşma göstəriciləri (NRI, EGDI) və dayanıqlı inkişaf indeksi (SDG) arasında mövcud korrelyasiya əlaqələrinin dərin təhlilinə, həm də bu əlaqənin sosial, iqtisadi və ekoloji aspektlərinin aydınlaşdırılmasına yönəlmişdir. Tədqiqat metodları aşağıdakılardır: müqayisəli statistik analiz; korrelyasiya hesablamaları; beynəlxalq indekslərin təhlili (NRI, EGDI, SDG); qrafik vizuallaşdırma metodları (World Bank, 2024).

I. Nəzəri - metodoloji əsaslar

Dayanıqlı inkişaf müasir iqtisadi nəzəriyyədə uzunmüddətli sosial rifahın təmin olunmasını, təbii resurslardan səmərəli istifadəni və ekoloji balansın qorunmasını birləşdirən konseptual yanaşmadır. Bu yanaşma üç əsas sütuna əsaslanır: iqtisadi dayanıqlıq, sosial dayanıqlıq və ekoloji dayanıqlıq. BMT-nin 2030-cu il Gündəliyi və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) bu üç komponentin qlobal səviyyədə inteqrasiya edilmiş qiymətləndirilməsi üçün universal çərçivə təqdim edir (United Nations, 2024).

Rəqəmsal transformasiya dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində kritik rol oynayan amillərdən hesab olunur. Rəqəmsallaşma prosesləri iqtisadiyyatın bütün sektorlarında yeni imkanlar yaradır və üç əsas istiqamət üzrə dayanıqlılığa birbaşa təsir edir:

1. Ekoloji komponent üzrə təsirlər. Rəqəmsal texnologiyalar ekoloji idarəetməni köklü şəkildə dəyişir. Ekoloji monitorinq sistemləri, ağıllı sensorlar, IoT əsaslı enerji sistemləri, rəqəmsal xəritələmə və Big Data analitikası vasitəsilə: enerji istehlakına nəzarət güclənir, sənaye müəssisələrinin karbon emissiyası daha dəqiq ölçülür, su və digər təbii resursların səmərəli istifadəsi təmin olunur, ekoloji risklərin proqnozlaşdırılması asanlaşır (OECD, 2023). Bu yanaşma “Green ICT” konsepsiyasının mahiyyətini təşkil edir.

2. Sosial komponent üzrə təsirlər. Rəqəmsallaşma sosial xidmətlərin əlçatanlığına və keyfiyyətinə ciddi şəkildə təsir edir. Elektron hökumət platformaları, telemedisin sistemləri, onlayn təhsil alətləri, sosial təminatın rəqəmsallaşdırılması insanların dövlət xidmətlərinə çıxışını asanlaşdırır və xidmət səmərəliliyini artırır (United Nations, 2022). Bu baxımdan rəqəmsallaşma sosial bərabərliyin möhkəmlənməsinə dəstək olur.

3. İqtisadi komponent üzrə təsirlər. Rəqəmsal iqtisadiyyat innovasiya yönümlü inkişaf modelini gücləndirən başlıca mexanizmdir. Rəqəmsal həllər istehsal proseslərini optimallaşdırır, avtomatlaşdırmanı artırır, tranzaksiya xərclərini azaldır və e-ticarət, fintech, startap ekosistemi kimi yeni iqtisadi sektorların yaranmasına təkan verir (World Bank, 2024). Bu, iqtisadi dayanıqlılığın modern forması olan “rəqəmsal dayanıqlılığa” keçidi təmin edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas indikatorlar: DESI (European Commission, 2023); EGDI (United Nations, 2022); NRI (Portulans Institute, 2024).

Bu indekslər rəqəmsal infrastruktur, texnoloji hazırlıq, insan kapitalı və e-hökumət xidmətlərinin inkişaf səviyyəsini ölçməyə imkan verir. Bu metodoloji alətlər ölkələrin rəqəmsal potensialını və dayanıqlı inkişaf strategiyaları ilə uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün fundamental rol oynayır.

II. Rəqəmsallaşmanın dayanıqlı inkişafa təsiri

Rəqəmsallaşmanın dayanıqlı inkişafa təsiri çoxölçülü və sistem xarakterlidir. Bu təsirlər iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərdə özünü göstərir və hər üç sahədə rəqəmsal texnologiyalar inkişafın əsas drayveri rolunu oynayır.

1. Ekoloji təsirlər: Rəqəmsal texnologiyalar enerji səmərəliliyini artırmaqla, emissiyaları azaltmaqla və ekoloji riskləri proqnozlaşdırmaqla ətraf mühitin qorunmasına müstəsna töhfə verir. IoT əsaslı enerji menecmenti sistemləri sənaye müəssisələrində enerji israfını minimuma endirir. Big Data analitikası havanın çirklənməsi və iqlim dəyişmələri üzrə geniş həcmli məlumatları emal edərək daha dəqiq ekoloji qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır (OECD, 2023).

2. Sosial təsirlər: Rəqəmsallaşma sosial inklüzivliyi gücləndirən, vətəndaşların rifahını artıran və xidmətlərin effektivliyini yüksəldən mühüm vasitədir. Elektron hökumət platformaları və rəqəmsal identifikasiya sistemləri dövlət xidmətlərinə çıxışı asanlaşdırır. Telemedisin xüsusilə ucqar ərazilərdə səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığını artırır (United Nations, 2022).

3. İqtisadi təsirlər: Rəqəmsal texnologiyalar iqtisadi artımın strukturunu dəyişir, yeni bazarlar yaradır və məhsuldarlığı artırır. Avtomatlaşdırma, robotlaşma və AI əsaslı həllər istehsal xərclərini azaldır, rəqəmsal logistika zəncirləri isə tədarük proseslərini optimallaşdırır. Fintech ekosistemi maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirir və iqtisadiyyatda çevikliyi artırır (World Bank, 2024). Nəticə etibarilə rəqəmsallaşma dayanıqlı inkişafın bütün komponentlərinə sistemli və kompleks təsir göstərən əsas alətlərdən biridir.

III. Empirik təhlil

Bu bölmədə Azərbaycan, Türkiyə, Estoniya, Finlandiya, Qazaxıstan və Gürcüstan üzrə rəqəmsallaşma səviyyəsi və dayanıqlı inkişaf göstəriciləri geniş şəkildə müqayisəli təhlil edilir. Hər bir ölkə rəqəmsal hazırlıq səviyyəsi, elektron dövlət xidmətlərinin inkişafı və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olma baxımından fərqli mövqedə dayanır. Bu müxtəliflik həm regionlararası rəqəmsal bərabərsizlik, həm də sosial-iqtisadi inkişafın fərqli sürətlərini göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Məhz buna görə seçilən 6 ölkənin təhlili həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların rəqəmsal transformasiya və SDG nəticələrinə necə təsir etdiyini qiymətləndirməyə imkan verir.

- Tədqiqat çərçivəsində üç əsas beynəlxalq indeksdən istifadə edilmişdir: NRI (Network Readiness Index): ölkələrin rəqəmsal infrastrukturunun, şəbəkə hazırlığının, innovasiya potensialının və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi üçün dünya üzrə ən geniş tətbiq olunan indekslərdən biridir.
- EGDI (E-Government Development Index): BMT tərəfindən qiymətləndirilən və dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşma səviyyəsini müəyyənləşdirən indeksdir.
- SDG (Sustainable Development Goals Index): 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi üzrə ölkələrin sosial, iqtisadi və ekoloji nəticələrini kompleks şəkildə ölçən indeksdir.

Bu indekslərin birlikdə təhlili rəqəmsallaşmanın dayanıqlı inkişaf əlaqəsini daha dolğun və obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. NRI və EGDI rəqəmsal transformasiyanın müxtəlif tərəflərini ölçdüüyü halda, SDG indeksinin nəticələri həmin proseslərin sosial, ekoloji və iqtisadi təsirlərini real göstəricilər əsasında ortaya qoyur.

Empirik analiz iki mərhələdən ibarətdir:

1. Statistika müqayisə mərhələsi: 6 ölkə üzrə NRI, EGDI və SDG göstəricilərinin cədvəl və qrafiklər vasitəsilə təhlili. Bu mərhələ ölkələr arasındakı fərqləri və liderlik səviyyəsini vizual şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

2. Korrelyasiya analizi mərhələsi: Rəqəmsallaşma indikatorları (NRI, EGDI) ilə dayanıqlı inkişaf indikatorları (SDG) arasında Pearson korrelyasiya əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi. Yüksək korrelyasiya nəticələri rəqəmsallaşmanın dayanıqlı inkişafa təsirinin güclü olduğunu statistik olaraq təsdiqləyir. Nəticə etibarilə bu empirik bölmə rəqəmsallaşma və dayanıqlı inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqənin həm nəzəri, həm də empirik cəhətdən mövcud olduğunu sübut edir və dövlət siyasətləri üçün elmi əsas yaradır.

1 saylı cədvəldə altı müxtəlif ölkənin üç əsas göstərici üzrə müqayisəsi verilmişdir:

Cədvəl 1

Ölkələr üzrə rəqəmsallaşma və SDG göstəriciləri

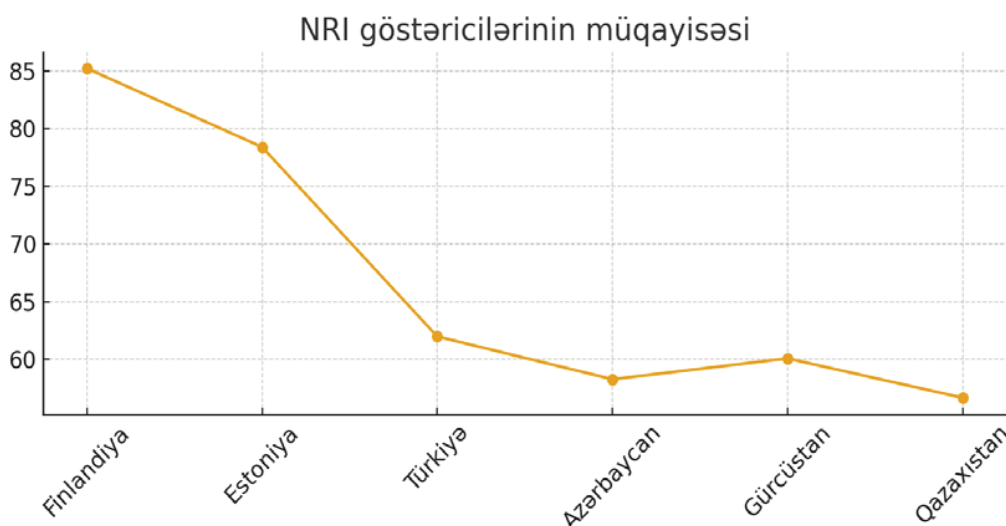
Ölkə	NRI	EGDI	SDG
Finlandiya	85.2	0.92	86.4
Estoniya	78.4	0.88	80.2
Türkiyə	62.0	0.79	70.6
Azərbaycan	58.3	0.73	69.7
Gürcüstan	60.1	0.78	72.3
Qazaxıstan	56.7	0.76	71.5

Mənbə: United Nations (2022, 2024); Portulans Institute (2024); European Commission (2023)

- NRI (Şəbəkə Hazırlığı İndeksi) – ölkənin rəqəmsal infrastruktur, texnologiya qəbulu və insan kapitalı səviyyəsini ölçür.
- EGDI (Elektron Hökumət İnkişafı İndeksi) – dövlətin elektron xidmətlər, onlayn infrastruktur və rəqəmsal savadlılıq səviyyəsini qiymətləndirir.
- SDG (Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri) – BMT-nin müəyyən etdiyi dayanıqlı inkişaf göstəricilərinə uyğun performansı əks etdirir.

1-ci cədvəldə əks olunan məlumatları aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

1. Finlandiya və Estoniya hər üç göstəricidə (NRI, EGDI, SDG) ən yüksək qiymətlərə malikdir. Bu, onların yüksək səviyyəli rəqəmsal infrastruktur, inkişaf etmiş e-hökumət sistemləri və dayanıqlı inkişafda irəliləyişi əks etdirir.
2. Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Qazaxıstan arasında rəqəmsal göstəricilər (NRI, EGDI) və SDG qiymətləri bir-birinə yaxındır. Lakin bu ölkələr hələ də Finlandiya və Estoniya ilə müqayisədə aşağı sıralardadır.
3. Azərbaycan NRI baxımından ən aşağı qiymətə (58.3) malik olsa da, SDG-də (69.7) Qazaxıstandan yüksəkdir. Bu, rəqəmsal hazırlıqla yanaşı, digər amillərin (sosial, iqtisadi, ekoloji) də SDG-yə təsir etdiyini göstərir.
4. Ümumi müşahidə: Rəqəmsal inkişaf (NRI, EGDI) ilə dayanıqlı inkişaf (SDG) arasında yüksək korrelyasiya (0.97) müşahidə olunur. Bu o deməkdir ki, rəqəmsal infrastruktur və e-hökumət xidmətlərinin inkişafı dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Mənbə: Portulans Institute, Network Readiness Index Report (2024)

Şəkil 1. NRI göstəriciləri üzrə ölkələrin müqayisəsi

Şəkil 1, seçilmiş 6 ölkənin Şəbəkə Hazırlığı İndeksi (NRI) üzrə müqayisəli təsvirini təqdim edir. Qrafikdən aşağıdakı əsas nəticələri çıxarmaq olar:

- Açıq-aydın fərqlənən liderlər: Finlandiya (85.2) və Estoniya (78.4) NRI baxımından diqqət çəkici şəkildə yüksək mövqedədirlər. Bu iki ölkə arasında təxminən 7 xal olan fərq, Finlandiyanın rəqəmsal hazırlıqda regional lider olduğunu təsdiq edir

- Orta qrup ölkələri: Türkiyə (62.0), Gürcüstan (60.1) və Azərbaycan (58.3) oxşar səviyyələrdə yerləşirlər. Bu qrupda ölkələr arasındakı fərqlər cüzi olub (təxminən 2-4 xal), rəqəmsal inkişaf səviyyələrinin bir-birinə yaxın olduğunu göstərir.

Regional müqayisə: Baltik ölkəsi (Estoniya) və Şimali Avropa ölkəsi (Finlandiya) qəti şəkildə üstünlük təşkil edir. Qafqaz ölkələri (Azərbaycan, Gürcüstan) və Türkiyə orta qrupu təmsil edir. Mərkəzi Asiya ölkəsi (Qazaxıstan) isə 56.7 balla siyahının sonunda yer alır.

Əhəmiyyətli fərqlər: Lider (Finlandiya) ilə sonuncu (Qazaxıstan) arasında təxminən 30 bal fərq müşahidə olunur. Bu, seçilmiş ölkələr arasında rəqəmsal hazırlıq səviyyələrində əhəmiyyətli uçurum olduğunu aşkar edir.

Ümumi qiymətləndirmə: Şəkil 1, ölkələrin rəqəmsal inkişaf səviyyələrindəki kəskin fərqləri vizual şəkildə nümayiş etdirir ki, bu da 2-ci cədvəldə qeyd olunan yüksək korrelyasiya ilə uyğunlaşaraq, rəqəmsal hazırlığın dayanıqlı inkişafı üçün kritik əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiq edir.

Cədvəl 2

Rəqəmsallaşma indikatorları ilə SDG arasındakı korrelyasiya

Göstərici cütü	Korrelyasiya (r)	Şərh
NRI – SDG	0.97	Çox güclü müsbət əlaqə – rəqəmsal şəbəkə hazırlığı artdıqca SDG yüksəlir.
EGDI – SDG	0.97	Güclü müsbət əlaqə – e-hökumət inkişafı dayanıqlı inkişaf göstəricilərini artırır.

Korrelyasiya nəticələri göstərir ki:

- NRI – SDG, $r \approx 0.97$ — rəqəmsal infrastruktur səviyyəsi yüksəldikcə ölkələrin SDG göstəriciləri ciddi şəkildə yaxşılaşır. Bu, dayanıqlı inkişafın iqtisadi və ekoloji komponentlərinin rəqəmsal hazırlıqdan asılı olduğunu göstərir.
- EGDI – SDG, $r \approx 0.97$ — elektron dövlətin inkişaf səviyyəsi ilə sosial rifah, inklüzivlik və iqtisadi davamlılıq arasında güclü müsbət əlaqə vardır. Elektron xidmətlərin yüksəkliyi dövlət idarəçiliyinin şəffaflığını, xidmət keyfiyyətini və sosial bərabərliyi artırır. Bu nəticələr ümumilikdə təsdiqləyir ki, rəqəmsallaşma dayanıqlı inkişafın həlledici determinantıdır.

IV. Problemlər, risklər və məhdudiyətlər

Yuxarıda aparılan tədqiqatın materiallarına əsasən, rəqəmsal transformasiya ilə dayanıqlı inkişaf arasındakı müsbət əlaqəyə baxmayaraq, bir sıra problemlər, risklər və məhdudiyətlər mövcuddur:

1. Rəqəmsal bərabərsizlik (Digital Divide): cədvəl 1-də Finlandiya (85.2) ilə Qazaxıstan (56.7) arasında təxminən 30 bal NRI fərqi rəqəmsal bərabərsizliyin aşkar göstəricisidir. Rəqəmsal bərabərsizliklə bağlı risk və təsirlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- İnkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında texnoloji uçurumun dərinləşməsi
- Kənd və regional ərazilərdə rəqəmsal infrastrukturun zəifliyi
- Yaşlı əhali və aşağı gəlirli qrupların rəqəmsal xidmətlərə çıxışının məhdud olması
- Rəqəmsal savadsızlığın sosial-iqtisadi cəhətdən kənarlaşdırıcı təsiri

2. Kibertəhlükəsizlik riskləri: elektron hökumət sistemlərinin genişlənməsi (EGDI) ilə əlaqədar olaraq risk və təsirlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması kiberhücumlar üçün yeni hədəflər yaradır
- Şəxsi məlumatların və mühüm infrastrukturun mühafizəsi problemləri
- Kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin texnoloji inkişaf sürətinə yetişməməsi
- Beynəlxalq kibertəhlükəsizlik standartlarına uyğunluq çətinliyi

1. Data mərkəzlərinin enerji istehlakı baxımından rəqəmsal infrastrukturun (NRI) ekoloji təsirləri risk və təsirlər:

- Böyük həcmdə verilənlərin saxlanması və emalı üçün enerji tələbatının artması
- Qlobal data mərkəzlərinin karbon ayak izinin artımı
- Soyuducu sistemlərin enerji istehlakı və istilik emissiyaları
- Yaşıl (green) data mərkəzləri texnologiyalarının yüksək qiyməti

2. Hüquqi və institusional boşluqlar nöqtəyi nəzərindən araşdırma nəticəsində aşkar olunan problemlər Elektron hökumətin (EGDI) inkişafı ilə əlaqədardır:

- Rəqəmsal qanunvericiliyin texnoloji inkişaf sürətinə uyğunlaşa bilməməsi
- Məlumat mülkiyyəti və məxfilik hüququ ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər
- Rəqəmsal identifikasiya və elektron imzanın hüquqi statusu
- Beynəlxalq rəqəmsal standartlara uyğunlaşma çətinliyi

3. Korrupsiya və idarəetmə problemləri sahəsində EGDI ilə SDG arasındakı əlaqədə şəffaflıq və idarəetmə problemləri özündə aşağıdakıları etva edir:

- Rəqəmsal tender sistemlərində manipulyasiya ehtimalları
- Dövlət satınalmalarının rəqəmsallaşmasına baxmayaraq korrupsiya mexanizmlərinin davam etməsi
- Rəqəmsal idarəetmə modellərində nəzarət və tarazlıq mexanizmlərinin zəifliyi
- Elektron xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarətin çətinliyi

Bu problemlər rəqəmsal transformasiyanın dayanıqlı inkişafa təsirinin mənfi tərəflərini təşkil edir. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan yüksək korrelyasiya (0.97) rəqəmsallaşmanın müsbət təsirlərini vurğulasa da, həll edilməsi zəruri olan bu risklər və məhdudiyətlər diqqətdən kənar qalmamalıdır. Səmərəli siyasət və strategiyalar həm rəqəmsal inkişafı təşviq etməli, həm də bu riskləri idarə etmək üçün lazımi tədbirlər görməlidir.

V. Dayanıqlı rəqəmsal transformasiya üçün strateji tövsiyələr

“Dayanıqlı Rəqəmsal Transformasiya” anlayışı, texnoloji tərəqqini üç əsas dayanıqlılıq sütunu üzərində qurmağı nəzərdə tutur: iqtisadi, ekoloji və sosial. Bu, təkcə əməliyyatları rəqəmsallaşdırmaq deyil, həm də onları enerji səmərəli, resurs cəhətdən qənaətcil və cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün əlçatan etməkdir. Belə bir transformasiya iqlim dəyişikliyi, resursların azalması və sosial bərabərsizlik kimi müasir problemlərə qarşı ən effektiv vasitələrdən biridir.

5.1. Dövlət siyasəti üçün tövsiyələr

Dövlət, dayanıqlı transformasiyanın əsasını qoyan, tənzimləyən və təşviq edən qüvvədir. Rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsində məqsəd yüksək sürətli internetə universal çıxışı təmin etməkdir. Xüsusilə kənd və ucqar bölgələrdə 5G şəbəkələrinin və optik kabellərin çəkilməsi zərurət kəsb edir. Bu, təkcə iqtisadi imkanları deyil, həm də təhsil, səhiyyə kimi əsas xidmətləri də rəqəmsal mühitə köçürmək üçün əsas şərtədir. Gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq hər kəs üçün bərabər imkan yaradır.

Yaşıl İKT texnologiyalarının təşviqində məqsəd rəqəmsal iqtisadın karbon izini minimuma endirməkdir ki, bununla əlaqədar olaraq yenilənən enerji mənbələri (günəş, külək) ilə işləyən məlumat mərkəzlərinin tikintisinə vergi güzəştləri və subsidiyaların tətbiqi genişləndirilməlidir. Enerji səmərəliliyi yüksək olan server avadanlıqları üçün dövlət tenderlərində üstünlük verilməsi məsədə uyğundur. Elektron tullantıların (e-tullantı) idarə edilməsi üçün ciddi qaydaların qoyulması və təkrar emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi zəruridir.

E-gov xidmətlərinin optimallaşdırılmasında məqsəd dövlət və vətəndaş arasındakı qarşılıqlı əlaqəni sürətli, şəffaf və enerji səmərəli etməkdən ibarətdir ki, bununla bağlı bütün xidmətləri vahid, istifadəçi dostu portalda birləşdirmək zərurəti yaranmışdır. Bulud əsaslı həllərə keçid etmək lazımdır ki, bu, hər bir qurumun ayrıca enerji sərf edən server otaqları saxlama ehtiyacını aradan qaldırmasına gətirib çıxarır. İnsanların səfər etmə ehtiyacını azaltmaqla, nəqliyyatdan yaranan karbon emissiyasını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmaq mümkündür.

5.2. Biznes sektoru üçün tövsiyələr

Bizneslər innovasiyanın mühərriki kimi dayanıqlı tətbiqləri həyata keçirərək həm mənfəət, həm də ətraf mühit mənafeələrini təmin edə bilər. Yaşıl innovasiyaların tətbiqində məqsəd məhsul və xidmətləri ekoloji cəhətdən təmiz alternativlərlə əvəz etməkdir. Nəzərdən keçirilməmiş çatdırılma üçün elektrik avtomobillərindən istifadə, qablaşdırmada bio-parçalanan materialların tətbiqi, enerji istehlakını optimallaşdıran ağıllı binaların inkişafı genişləndirilməlidir.

Enerji səmərəliliyi üzrə rəqəmsal həllərin məqsədi şəxsi əməliyyatlarının enerji xərclərini azaltmaqla xərcləri aşağı salmaq və rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Bu kimi həllərin həyata

keçirilməsi üçün internetə qoşulmuş cihazlar (IoT) sensorları vasitəsilə enerji istehlakının real vaxt rejimində monitorinqinin aparılması, Süni intellekt (AI) proqnozlaşdırma alqoritmləri ilə istehsal xətlərində və anbar logistikasında enerjinin optimal bölgüsünün reallaşdırılması, köhnə, enerjiyə qənaətsiz avadanlıqların yeniləri ilə əvəz edilməsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

ESG standartlarının rəqəmsal ölçülməsi işində məqsəd şirkətin ətraf mühitə təsirini (E), sosial məsuliyyətini (S) və idarəetmə keyfiyyətini (G) şəffaf şəkildə ölçmək və hesabat verməkdən ibarətdir. Bu baxımdan xüsusi ESG proqram təminatı ilə karbon izinin, su sərfiyyatının, zəhmətkeşlik şəraitinin avtomatik hesablanması tədbirləri reallaşdırılmalıdır. Bu, təkcə qanunvericilik tələblərinə cavab deyil, həm də investolar və istehlakçılar nəzərində etibarlılıq və marka dəyəri qazandırır.

5.3. Cəmiyyət üçün tövsiyələr

Transformasiyanın uğuru, ondan hər kəsin faydalanmasından və ona qoşulmasından asılıdır. Rəqəmsal savadlılığın artırılmasında məqsəd cəmiyyətin bütün üzvlərinə yeni rəqəmsal həyat tərzində iştirak etmək üçün lazım olan bacarıqları verməkdən ibarətdir. Bu nöqtəyi nəzərdən kütləvi kitabxanalarda və məktəblərdə pulsuz kompüter və internet kursları, yaşlılar üçün xüsusi təlim proqramları, məktəb öyrənciləri üçün kodlaşdırma və kibertəhlükəsizlik təlimlərinin keçirilməsi məqsədə uyğundur.

Rəqəmsal inklüzivlik proqramlarının reallaşdırılmasında məqsəd iqtisadi, coğrafi və ya fiziki çətinliklər üzündən rəqəmsal aləmdən kənarlaşdırılmış qrupları (əlillər, aşağı gəlirlilər) sistmə qoşmaqdır. Bu baxımdan xüsusi ehtiyacı olan şəxslər üçün dizayn olunmuş proqram təminatı (məsələn, danışmadan-mətnə çevirmə), sosial qiymətləndirmə ilə internet paketləri, ictimai məkanlarda pulsuz Wi-Fi nöqtələrinin yaradılması zəruridir. Sosial innovasiyaların dəstəklənməsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək yerli sosial problemlərin həllinə kömək etməkdir. Bunlar baxımından yerli icmaların problemlərinin (tullantıların toplanması, kənd təsərrüfatının suvarılması) həlli üçün ağıllı telefon tətbiqlərinin və ya icma platformalarının yaradılmasına dəstək göstərilməsi vacibdir. Bu, vətəndaşları təkcə istifadəçi deyil, həm də həll yaradan kimi cəlb edir.

Beləliklə, aparılan tədqiqata əsasən qeyd edə bilərik ki, dayanıqlı rəqəmsal transformasiya bir tərəfli bir proses deyil. Dövlət lazımı infrastrukturunu və qanunverici mühiti yaradır, biznes bu imkanlardan istifadə edərək yaşıl innovasiyalar və effektiv həllər təklif edir, cəmiyyət isə bu həlləri mənimsəyir və inkişaf etdirərək transformasiyanı sosial cəhətdən əsaslandırır. Bu üç tərəfin sinxron işi, texnologiyayı yalnız güclü deyil, həm də ağıllı, təmiz və hamı üçün ədalətli bir gələcək qurmaq üçün əsas təmin edir.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, rəqəmsallaşma göstəriciləri (NRI, EGDI) ilə dayanıqlı inkişaf indeksi (SDG) arasında korrelyasiya əmsalı 0.97-dir. Bu, rəqəmsal transformasiyanın dayanıqlı inkişafın bütün üç sütunu – iqtisadi, ekoloji və sosial sahələrdə həlledici rol oynadığını sübut edir. Finlandiya və Estoniya kimi yüksək rəqəmsallaşma səviyyəsinə malik ölkələr dayanıqlı inkişafda da lider mövqedədirlər.

Rəqəmsal texnologiyalar (Böyük Məlumat, İnternetə qoşulmuş Cihazlar, Süni İntellekt) dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün güclü vasitədir. Eyni zamanda, dayanıqlı inkişaf prinsipləri də “yaşıl İKT”, enerji səmərəli data mərkəzləri və ekoloji cəhətdən təmiz innovasiyalar kimi istiqamətləndirilmiş rəqəmsal inkişafı təşviq edir. Bu, iki proses arasında qarşılıqlı gücləndirici bir əlaqə yaradır.

Azərbaycan üçün bu əlaqənin anlaşılması və strategiyalara inteqrasiyası xüsusilə vacibdir. Ölkə həm rəqəmsal çevikliyi artırmaq, həm də qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid prosesində dayanıqlılığı təmin etmək imkanına malikdir. Qlobal miqyasda isə bu, iqlim dəyişikliyi və sosial bərabərsizlik kimi çətinliklərə qarşı ən effektiv həll yollarından biri kimi qəbul edilir.

Ramiz Cavadov, Lala Namazova

Dayanıqlı inkişaf və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması arasındakı qarşılıqlı əlaqənin qiymətləndirilməsi

Xülasə

Tədqiqat, rəqəmsal transformasiya ilə dayanıqlı inkişaf arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin olduğunu empirik olaraq təsdiq edir. Altı ölkə üzrə (Finlandiya, Estoniya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan) aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, Şəbəkə Hazırlığı İndeksi (NRI) və Elektron Hökumət İnkişaf İndeksi (EGDI) ilə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) arasında 0.97 korrelyasiya əmsalı mövcuddur. Bu, rəqəmsal infrastruktur və e-hökumət xidmətlərinin inkişafının iqtisadi artım, ekoloji tarazlıq və sosial rifahın yaxşılaşmasına birbaşa və güclü təsir göstərdiyini sübut edir. Araşdırma, həmçinin rəqəmsal bərabərsizlik, kibertəhlükəsizlik və enerji istehlakı kimi riskləri aşkar etmiş, dövlət, biznes və cəmiyyət üçün sinxron fəaliyyəti zəruri edən strateji tövsiyələr irəli sürmüşdür. Nəticə etibarilə, dayanıqlı rəqəmsal transformasiya müasir dövrdə iqtisadi rəqəbatqabiliyyətli və sosial-ekoloji cəhətdən tarazlı inkişafın əsas təməl daşdır.

Рамиз Джавадов, Лала Намазова

Оценка взаимосвязи между устойчивым развитием и цифровизацией экономики

Резюме

Исследование эмпирически подтверждает наличие тесной взаимосвязи между цифровой трансформацией и устойчивым развитием. Сравнительный анализ, проведенный в шести странах (Финляндия, Эстония, Турция, Азербайджан, Грузия, Казахстан), показывает коэффициент корреляции 0,97 между Индексом готовности к сетевому обществу (NRI), Индексом развития электронного правительства (EGDI) и Индексом целей устойчивого развития (SDG). Это доказывает, что развитие цифровой инфраструктуры и услуг электронного правительства оказывает прямое и сильное влияние на экономический рост, экологическое равновесие и улучшение социального благосостояния. Исследование также выявило такие риски, как цифровое неравенство, кибербезопасность и энергопотребление, предложив стратегические рекомендации, требующие синхронизированных действий со стороны государства, бизнеса и общества. Следовательно, устойчивая цифровая трансформация является фундаментальной основой для экономически конкурентоспособного и социально-экологически сбалансированного развития в современную эпоху.

Ramiz Javadov, Lala Namazova

Assessment of the interrelationship between sustainable development and digitalization of the economy

Summary

The research empirically confirms the existence of a strong interrelationship between digital transformation and sustainable development. A comparative analysis conducted across six countries (Finland, Estonia, Turkey, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan) reveals a correlation coefficient of 0.97 between the Network Readiness Index (NRI), the E-Government Development Index (EGDI), and the Sustainable Development Goals (SDG) index. This proves that the development of digital infrastructure and e-government services has a direct and strong impact on economic growth, ecological balance, and the improvement of social welfare. The study also identified risks such as the digital divide, cybersecurity threats, and energy consumption, proposing strategic recommendations that necessitate synchronized action from the state, businesses, and society. Consequently, sustainable digital transformation is a fundamental cornerstone for economically competitive and socio-ecologically balanced development in the modern era.

Ədəbiyyat

1. European Commission. (2023). Digital Economy and Society Index (DESI). European Commission.
2. OECD. (2023). OECD Digital Economy Outlook 2023. OECD Publishing.
3. Portulans Institute. (2024). Network Readiness Index Report 2024. Portulans Institute.
4. United Nations. (2022). “E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government”. United Nations Department of Economic and Social Affairs.
5. United Nations. (2024). The Sustainable Development Goals Report 2024. United Nations.
6. UNDP. (2023). Human Development Report 2023. United Nations Development Programme.
7. World Bank. (2024). World Development Report 2024: Digitalization and Economic Growth. The World Bank.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 338.57, 339.13

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-32-38

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ QIYMƏT DİNAMİKASI VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Fariz Süleymanov

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
“Aqrar sahənin iqtisadiyyatı” kafedrasının baş müəllimi
AZ2000, Gəncə şəhəri, Adil İsgəndərov küçəsi 64
e-poçt:farizsuleymanov649@gmail.com*

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, istehlak məhsulları bazarı, kənd təsərrüfatı məhsulları, qiymət dinamikası, qiymət indeksi, tələb və təklif, inflyasiya, iqtisadi sabitlik.

Ключевые слова: сельское хозяйство, рынок потребительских товаров, сельскохозяйственная продукция, динамика цен, индекс цен, спрос и предложение, инфляция, экономическая стабильность.

Keywords: agriculture, consumer goods market, agricultural products, price dynamics, price index, supply and demand, inflation, economic stability.

Kənd təsərrüfatında istehlak məhsullarının qiymət dinamikası son illərdə iqtisadiyyatın dayanıqlılığını baxımından mühüm rol oynayan amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu dinamik dəyişikliklər, yalnız istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinə deyil, eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasına birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətindəki dəyişikliklər əhalinin sosial rifah səviyyəsinə və iqtisadi stabilliyə əhəmiyyətli təsir göstərir [6, s.98-100].

Kənd təsərrüfatında istehlak məhsulları bazarının qiymət dinamikası və iqtisadi təsirləri son illərdə iqtisadiyyatın dayanıqlılığını müəyyən edən əsas faktorlar arasında yer alır. Qiymət dəyişiklikləri istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə təsir edir [7]. Aqrar sektorun dayanıqlılığını artırmaq məqsədilə qəbul edilən qanunlar və hüquqi baza, daxili bazarda istehlak tələbinin yerli istehsal hesabına ödənilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, xarici bazardan daxil olan və müəyyən göstəricilər üzrə nisbi üstünlüyə malik məhsulların istehlakda dominant rol almasının qarşısını alır. Bu yanaşma təkcə istehsalçıların deyil, gələcəkdə istehlakçıların da maraqlarını qorumaq baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki xarici istehsalçıların yüksək iqtisadi səmərə əldə etməsi fonunda, rəqabət qabiliyyətinə malik olmayan yerli istehsalçılar bazarı tərk etdikcə, xarici məhsulların bazar payı genişlənir. Bu isə daxili bazarın yerli istehsal hesabına strukturlaşdırılmasında ciddi maneələr yaradır. Buna görə də daxili istehlak bazarının təhlili zamanı xarici məhsulların ümumi əmtəə dövriyyəsinəki payının aşağı səviyyədə saxlanması prioritet hesab edilir. Beləliklə, qəbul edilən qanunvericilik aktları istehsalçıların təşəbbüskarlığını artırmaqla yanaşı, onların iqtisadi maraqlarını qoruyur və genişmiqyaslı təkrar istehsalın təşviqinə xidmət edir.

Uzun tarixi inkişaf yolu keçən kənd təsərrüfatı sahəsində daxili bazarın özünütəminatmə imkanlarının yerli istehsal hesabına artırılması, həm keçmişdə, həm də bu gün öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Hətta, qlobal iqtisadi şərtlərin təsiri altında bu sahə daha da möhkəmlənmişdir. Bununla yanaşı, beynəlxalq ticarət mühitində müşahidə olunan mənfi tendensiyaların gücləndiyi bir şəraitdə, əhalinin ərzaq və qida məhsullarına fasiləsiz çıxışının təmin edilməsi milli iqtisadiyyat qarşısında mühüm vəzifələrdən biri kimi dayanır. Xüsusilə, daxili bazarın xarici bazarlarda baş verən mənfi proseslərdən qorunması bu vəzifələr arasında prioritet təşkil edir.

Tədqiqatımızda kənd təsərrüfatında istehlak məhsulları bazarında qiymət dinamikasına kompleks şəkildə yanaşaraq həm iqtisadi, həm də sosial təsirlərin təhlilini aparmış və qeyd edilən elmi yeniliklər müəyyən edilmişdir:

- ✓ araşdırmada qiymət dinamikasının kənd təsərrüfatında istehlak məhsulları bazarına və ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri Azərbaycan iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təhlil edilmişdir;

- ✓ ərzaq məhsullarının qiymət artımlarının makroiqtisadi göstəricilərə (xüsusilə inflyasiya və iqtisadi sabitlik) təsiri yeni bir strukturda göstərilmişdir;
- ✓ tədqiqatda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət dəyişmələrinin səbəbləri təklif və tələbat, makroiqtisadi göstəricilər və dövlət siyasətləri kontekstində ilk dəfə olaraq bütövlükdə təhlil olunmuşdur;
- ✓ inflyasiya və bazar münasibətləri əlaqələndirilərək qiymət sabitliyini təmin etmək üçün irəli sürülən siyasət və mexanizmlər praktiki baxımdan yeni yanaşmada göstərilmişdir.

Qiymət dinamikasına təsir edən amillərin müəyyən edilməsi.

Mövcud şəraitdə xarici bazarlarda məhsulların kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin daxili bazara təsirini minimallaşdırmaq çətinləşir. Üstəlik, COVID-19 pandemiyası da bu sahədə mövcud problemlərin həllini daha da mürəkkəbləşdirmişdir [8, s.719-720]. Doğrudur, görülən tədbirlər nəticəsində pandemiyanın mənfi təsirləri getdikcə azalır, lakin qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə onun nəticələrinə hələ də rast gəlinir. Beynəlxalq iqtisadi mühitdə müşahidə edilən durğunluq və zəif inkişaf tempi aqrar sahədə daha qabarıq hiss olunur. Bunun bir səbəbi də enerji resursları uğrunda baş verən müharibələrdir. Aqrar sahənin əmtəə strukturunun formalaşması sahələrarası iqtisadi əlaqələrlə sıx bağlı olduğuna görə, sənaye və digər iqtisadi sahələrdə baş verən qiymət dəyişiklikləri və iqtisadi dalğalanmalar onun inkişafına birbaşa təsir göstərir [11, s.83-85].

Əmək resursları, əkin materialları və texniki avadanlıqların bazar qiymətlərində baş verən dəyişikliklər istehlak bazarının əmtəə strukturunu yenidən formalaşdırır. Hazırkı dövrdə xarici bazarlarda ticarət məhdudiyətlərinin tətbiqi, istehlak bazarında mühüm yer tutan məhsulların idxal və ixrac strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu isə dövlətin aqrar siyasətində müasir tələblərə uyğun dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına qarşılınmasının əhəmiyyəti daha da artır [4, s.39]. Bu məqsədlə, istər pandemiyanın, istərsə də digər xarici iqtisadi təsirlərin yaratdığı mənfi tendensiyaların neytrallaşdırılması ön plana çəkilir. Bu sahədə yeni iqtisadi yanaşmaların araşdırılması və tətbiqi zəruri hesab edilir. Bu isə daxili bazarın yerli xammal bazası hesabına formalaşmasına töhfə verməklə yanaşı, onun xarici bazardan asılılığını da azaldır. Son illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə qəbul edilən iqtisadi qərarların müsbət nəticələri, aqrar sahənin istehsal göstəricilərinin ilbəl artması ilə müşahidə olunur. Belə ki, həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatlar həm pandemiya əvvəlki, həm də sonrakı dövrdə ölkəmizdə aqrar məhsul istehsalının davamlı artımına şərait yaratmışdır.

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, mln. manat

Kənd təsərrüfatının ümumi və sahələr üzrə məhsulu	İllər					2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə, faizlə	2022-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə, faizlə
	2019	2020	2021	2022	2023		
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları							
Bitkiçilik məhsulları	3751,2	4028,4	4511,0	5538,0	5933,9	158,2	107,1
Heyvandarlıq məhsulları	4085,5	4400,5	4652,4	5446,2	6276,7	153,6	115,2
Cəmi:	7836,7	8428,9	9163,4	10984,2	12210,6	155,8	111,2
Kənd təsərrüfatı müəssisələri							
Bitkiçilik məhsulları	321,0	438,3	467,3	509,2	693,7	2,2 dəfə	136,2
Heyvandarlıq məhsulları	392,2	396,2	418,6	584,8	657,4	167,6	112,4
Cəmi:	713,2	834,5	885,9	1094,0	1351,1	189,4	123,5

Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları							
Bitkiçilik məhsulları	3430,2	3590,1	4043,7	5028,8	5240,2	152,8	104,2
Heyvandarlıq məhsulları	3693,3	4004,3	4233,8	4861,4	5619,3	152,1	115,6
Cəmi:	7123,5	7594,4	8277,5	9890,2	10859,5	152,4	109,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqatımız göstərir ki, son beş ildə ölkəmizdə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə artan dinamika ilə davam etmişdir. Belə ki, 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə bütün növ təsərrüfat kateqoriyaları üzrə bitkiçilik məhsullarının həcmində 58,2 faiz, heyvandarlıq məhsullarının həcmində isə 53,6 faiz artım müşahidə edilmişdir. Baza ili ilə müqayisədə cəmi təsərrüfatlar üzrə artım 55,8 faizə bərabər olmuşdur. Analoji hal bir öncəki il ilə müqayisədə cari ildə də baş vermişdir. Belə ki, 2022-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə bitkiçilik sahəsi üzrə 7,1 faiz, heyvandarlıq sahəsi üzrə 15,2 faiz olmaqla cəmi təsərrüfatlar üzrə artım 11,2 faiz təşkil etmişdir.

Aparığımız təhlil məlumatları kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə də istehsal göstəriciləri barədə eyni fikri söyləməyə əsas verir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəldən də (cədvəl 1) göründüyü kimi, 2019-cü ilə nisbətən 2023-cü ildə bitkiçilik məhsulları üzrə 2,2 dəfə, heyvandarlıq məhsulları üzrə 67,6 faiz, hər iki sahə üzrə isə 89,4 faiz həcmində artım qeydə alınmışdır. 2022-ci illə müqayisəyə gəldikdə isə müvafiq olaraq 36,2 faiz, 12,4 faiz və 23,5 faiz artım müşahidə olunur [2].

Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının ümumi məhsulunda da əhəmiyyətli artımlar qeydə alınmışdır. Belə ki, son beş ili müqayisə etdikdə 2019-cu ilə nisbətən 2023-cü ildə bitkiçilik sahəsində məhsul istehsalında 52,8 faiz, heyvandarlıq sahəsində isə 52,1 faiz artıma nail olunmuşdur. Eyni dövrə nisbətəndə sözügedən təsərrüfat kateqoriyası üzrə ümumi məhsulun həcmində 52,4 faiz artım qeydə alınmışdır. Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında eyni hal 2022-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə də davam etmişdir. Belə ki, 2022-ci ildə bitkiçilik məhsulunun həcmində 4,2 faiz, heyvandarlıq məhsullarının ümumi həcmində 15,6 faiz olmaqla, cəmi təsərrüfatlar üzrə istehsalda 9,8 faiz artıma nail olunmuşdur. Sahələr üzrə istehsal nəticələrinin müsbət artım göstərməsi, istehsalçıların hərtərəfli dövlət qayğısı ilə əhatə olunmasından irəli gəlir. Bu hal həmçinin, təsərrüfat formalarının uzunmüddətli fəaliyyətinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi, texniki dəstək fəaliyyətlərin genişləndirilməsi, habelə aqrar sahə üçün yetişdirilən kadr ehtiyatlarının əmək bazarının tələblərinə uyğun yetişdirilməsi hesabına mümkün olmuşdur. Əlbəttə ki, bu göstəricilərdəki artıma təsir edən əsas faktorlardan biri də qiymət amilidir. Çünki, ilbəl kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi qiymətinin artımı sözügedən rəqəmlərə təsirsiz ötürülməmişdir [3].

Son illərdə inflyasiya səviyyəsinin kənd təsərrüfatı istehsalına və istehlak qiymətlərinə necə təsir etdiyini araşdırdıqda bu fikrin doğruluğuna şübhə yaranmır. Ölkəmizdə ərzaq qiymətləri, istehlak qiymətləri indeksinin əsas komponentlərindən biri olaraq inflyasiya göstəricisinə ciddi təsir göstərir.

Cədvəl 2

İstehlak məhsullarının və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Məhsulların adları	2019	2020	2021	2022	2023
Qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	103,8	105,0	108,1	119,5	109,6
Çörək, çörək məmulatları və yarmalar	102,2	103,6	106,4	121,6	107,6
Ət və ət məhsulları	101,8	103,3	100,8	112,1	112,8
Balıq və balıq məhsulları	103,1	104,8	105,2	114,8	106,1
Süd və süd məhsulları, yumurta	104,3	106,3	108,5	111,3	107,0

Məhsulların adları	2019	2020	2021	2022	2023
Kərə və bitki yağları	101,9	100,4	108,2	115,7	102,3
Meyvələr	95,7	109,0	106,8	116,5	108,5
Tərəvəzlər	112,4	107,0	124,7	156,1	115,5
Çay, qəhvə və kakao	102,8	101,1	104,4	108,8	112,1
Tütün məmulatları	117,7	116,5	109,5	106,9	104,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

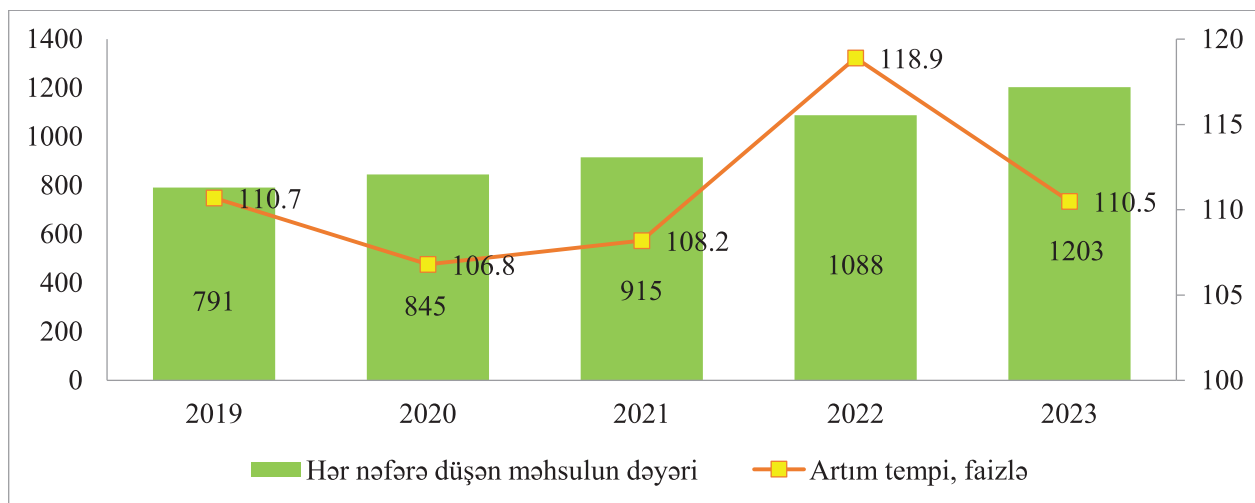
Xatırladığımız kimi, 2015-ci ildə neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi Azərbaycanda nəzərəçarpan devalvasiyaya səbəb oldu. Devalvasiya qiymət artımlarına gətirib çıxardı ki, ən yüksək artım da məhz, ərzaq məhsulları qiymətində qeydə alındı (14.7%). Bunun başlıca səbəbi bəzi ərzaq məhsulları istehsalında idxal xammalından istifadə və ya bu məhsullarda idxalın payının yüksək olmasıdır. Son 7-8 il ərzində ərzaq məhsullarının qiymət indeksində dinamika əsasən artan xətt üzrə inkişaf etmişdir. Bu tendensiyada Mərkəzi Bankın qiymət sabitliyinə nail olunması istiqamətində apardığı pul siyasəti nəticəsində 2023-cü ildə bəzi ərzaq məhsullarının qiymətləri indeksində nisbətən azalma müşahidə olunmuşdur. Mərkəzi Bankın siyasəti ilə yanaşı, qiymət indeksinin 2023-cü ildə aşağı olmasının səbəblərindən biri də istehsalın həcmi ilə bağlıdır. (AR Mərkəzi Bank, 2024). Belə ki, bəzi məhsulların istehsalının 2022-ci ildə cüzi miqdarda artması da qiymətlərə təsir etmişdir. Məsələn, 2022-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalı 2,8 faiz, payızlıq və yazlıq buğdanın istehsalı 5,6 faiz, tütün məhsulları üzrə istehsalın həcmi 25 faiz, tərəvəz istehsalı 0,1 faiz, meyvə və giləmeyvə istehsalı 0,9 faiz, yaşıl çay yarpağı istehsalı 12,3 faiz, ət istehsalı 3,1 faiz, süd istehsalı 0,8 faiz artmışdır [3].

Dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin inflyasiyaya təsirini “əsas və ikinci dərəcəli təsirləri” olaraq təsnifləşdirirlər. Əsas təsir kənd təsərrüfatı məhsullarının ərzaq məhsullarının maya dəyərinə birbaşa təsiri ilə izah edilir. Çünki, kənd təsərrüfatı məhsulları ərzaq məhsulları üçün xammal rolunu oynayır. Gözlənilən gəlir və inflyasiyanın artması, eləcə də ərzaq məhsullarının bahalaşması inflyasiyanın artmasına səbəb olur ki, bu da ikinci dərəcəli təsiri formalaşdırır. Bu təsirin ölçüsü isə ilk növbədə hər bir ölkənin mərkəzi bankından asılıdır. Çünki, nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyatı inflyasiyaya qarşı həddindən artıq həssas olan ölkələrdə işçilər mütəmadi şəkildə məvaciblərin artırılmasını və ərzaq qiymətlərində kəskin artımın qarşısının alınmasını tələb edirlər. Lakin iqtisadiyyatda bu cür davranış gəlirdə daim artım vərdişini formalaşdırır. Bu addım nəticədə xərclərin artması ilə yanaşı, tələb inflyasiyasına da səbəb olur [5].

Ümumiyyətlə qlobal ərzaq qiymətlərindəki dalğalanmaların nəinki bizim ölkədə, bütün dünya ölkələrində daxili inflyasiyaya təsiri edir. 2000-ci illərdən bəri qlobal ərzaq qiymətlərindəki artım inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən inkişaf etməkdə olan ölkələrə (İEOÖ) daha çox təsir göstərmişdir. Bunun səbəbi İEOÖ-də İEO ilə müqayisədə istehlak səbəbində ərzaqa çəkilən xərclərin orta hesabla xüsusi çəkisinin yüksək olmasından irəli gəlir [9].

Həmçinin inflyasiya gözləntilərinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdə daha stabil artım tempinə malik olduğunu deyə bilərik. Bu da qlobal ərzaq qiymətlərinin kəskin artımı zamanı, inflyasiyanın nəticələrinin inkişaf etmiş ölkələrdə daha az hiss olunmasına səbəb olur [10].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında istehsal olunan ümumi məhsulun hər nəfərə düşən dəyərinə nəzər saldıqda görürük ki, 2019-2023-cü illərdə bu göstərici artmaqdadır. Belə ki, tədqiq olunan dövrdə hər nəfərə düşən istehsalın dəyəri hər il orta hesabla 1,1 dəfə artmışdır. Dəyərin artımını illər üzrə müqayisə etdikdə isə 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə bu dəyər 52,1 faiz, 2022-ci illə müqayisədə isə 10,6 faiz artmışdır. Lakin kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının həcminə nəzər saldıqda görürük ki, bəzi məhsullar üzrə istehsalın həcmində azalma olsa da, bu göstərici istehsal olunan cəmi məhsulların dəyər ifadəsində öz əksini tapmır. Yəni dəyər heç də həmişə istehsalın yox, bəzən bazar qiymətinin artması hesabına da çoxalır. Bu da öz növbəsində hər nəfərə düşən istehsal olunmuş məhsulun dəyərinin artmasına gətirib çıxarır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Şəkil. Hər nəfərə düşən kənd təsərrüfatı məhsul istehsalının dəyəri, manatla

İstehlak məhsulları bazarında qiymət dinamikasına qeyd etdiyimiz amillərlə yanaşı onlarla digər amil də təsir edir. Mövsümi dəyişikliklər, məhsuldarlıq səviyyəsi və idxal-ixrac əməliyyatları qiymətlərə təsir göstərir. Nəticə etibarlı ilə qeyd edilən bu amillər tələb və təklifin formalaşmasına gətirir. Sözsüz ki, tələb və təklifin həcmnin də qiymət amilinə təsirini unutmamaq lazımdır. Aqrar siyasət çərçivəsində tətbiq edilən subsidiyalar və vergi güzəştləri də bazar qiymətlərinə təsir edir. Daxili bazara təsir göstərən qlobal ərzaq bazarlarında baş verən dəyişikliklər də qiymət dinamikasına təsirsiz ötürmür. Digər bir tərəfdən logistika və nəqliyyat xərcləri – yəni, yanacaq qiymətlərindəki artım və daşınma problemləri kimi məsələlər də məhsulların qiymətini formalaşdıran amillərdəndir.

Nəticə

Kənd təsərrüfatında istehlak məhsulları bazarının qiymət dinamikası və onun iqtisadi təsirləri çoxşaxəli bir mövzudur. Bu baxımdan mövzunun tədqiqatı kompleks yanaşma tələb edir. Qiymətlərin dalğalanması fermerlər, istehlakçılar və ümumi iqtisadiyyat üçün müxtəlif nəticələrə səbəb olur. Bu problemin effektiv idarə olunması üçün dövlət siyasətinin, texnoloji innovasiyalar və risklərin idarəedilməsində yeni strategiyaların birgə tətbiqi vacibdir. Aparılmış təhlillər göstərir ki, kənd təsərrüfatında istehlak məhsullarının qiymət dinamikası yalnız ərzaq bazarındakı tələb və təklif həcmi ilə deyil, eyni zamanda hüquqi-institusional çərçivədə, beynəlxalq iqtisadi proseslər, iqlim dəyişikliyi və dövlətin iqtisadi siyasət ilə sıx bağlıdır. Son illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda müşahidə olunan qiymət dəyişiklikləri qlobal pandemiya, beynəlxalq enerji və logistika bazarlarında baş verən dalğalanmalar, həmçinin, daxili islahatların təsiri ilə formalaşmışdır. Eyni zamanda, qiymətlərin artması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasına əlavə təzyiqlər yaratsa da, bu vəziyyət hökumətin yerli istehsalı stimullaşdırmaq, subsidiyalaşdırma mexanizmlərini genişləndirmək və bazar tənzimlənməsini gücləndirmək üçün yeni imkanlar açır. Qiymət dinamikasının düzgün təhlili və proqnozlaşdırılması, həm aqrar siyasətin optimallaşdırılması, həm də sosial rifahın qorunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Gələcək dövrlərdə kənd təsərrüfatı sektorunda davamlı inkişafın təmin olunması üçün elmi əsaslara söykənən qiymət siyasətinin hazırlanması, bazar iştirakçılarının məlumatlandırılması və rəqəmsal nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi zəruri hesab olunur. Eləcə də, kənd təsərrüfatında istehlak bazarında qiymətlərin davamlı artımı bazarın işləmə mexanizmlərinin effektivliyini azalda bilər. Buna görə dövlət və kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar bir sıra strategiyalar tətbiq etməlidir:

- ✓ subsidiya və dəstək mexanizmlərinin şəffaflığını və ədalətliyini artırmalı;
- ✓ yerli istehsalın artırılması üçün yeni texnologiyaların istifadəsini stimullaşdırmalı;
- ✓ qiymət manipulyasiyalarına qarşı qanunvericilik nəzarətini gücləndirməli;

- ✓ əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehlak bazarında mövcud olan qismən idxaldan asılılığın yerli istehsal hesabına tamamilə aradan qaldırılmasına müvəffəq olmalı;
- ✓ bazara əmtəə intervensiyası vasitəsilə müdaxilə edərək, bazar tarazlığının təmin edilməsinə, bu əsasda izafi məhsulun cari dövrdə bazardan kənarlaşdırılmasına nail olmalı;
- ✓ aqrar məhsulların istehsalının genişləndirilməsi məqsədilə sahələrarası iqtisadi əlaqələrin yeni müstəvidə qurulmasına müvəffəq olmalı;
- ✓ ağıllı kənd təsərrüfatı strategiyalarından istifadə etməlidir.

Doğrudur ağıllı kənd təsərrüfatı yüksək maliyyə vəsaiti tələb etsə də, bu istiqamətdə ölkəmizdə artıq konkret addımlar atılmışdır. Xüsusi ilə işğaldan azad edilən ərazilərdə icra edilən “Ağıllı kənd” layihələri innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə məhsuldarlığın intensiv artımına imkan yaradır.

Fariz Süleymanov

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət dinamikası və ona təsir edən amillər

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda baş verən qiymət dəyişikliklərinin istehlak məhsulları bazarına təsirini elmi, analitik və statistik yanaşmalarla təhlil etməkdir. Tədqiqatda həm daxili bazar şərtləri, həm də beynəlxalq iqtisadi mühitin təsirləri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, qəbul edilmiş dövlət proqramları, hüquqi aktlar və iqtisadi islahatların qiymət sabitliyinə və aqrar sahənin inkişafına təsiri də araşdırılır. Təklif və tələbin dəyişməsi, iqlim və ekoloji amillər, dövlətin iqtisadi siyasətləri, beynəlxalq bazarlardakı dalğalanmalar və logistika məsələləri qiymətlərin formalaşmasına birbaşa təsir edən əsas faktorlar kimi müəyyən edilmişdir. Araşdırma zamanı həm statistik göstəricilər, həm də mövcud institusional mexanizmlər nəzərdən keçirilmiş, qiymət dəyişikliklərinin sosial-iqtisadi nəticələri təhlil edilərək müəyyən olunmuşdur ki, qiymət dinamikasının davamlı monitorinqi və tənzimlənməsi kənd təsərrüfatı sektorunun dayanıqlığı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Фариз Сулейманов

Динамика цен сельскохозяйственной продукции и факторы

влияющие на нее

Резюме

Целью данного исследования является анализ влияния изменения цен в аграрном секторе Азербайджана с использованием научных, аналитических и статистических подходов. В исследовании рассматриваются как условия внутреннего рынка, так и влияние международной экономической среды. При этом рассматривается влияние принятых государственных программ, правовых актов и экономических реформ на ценовую стабильность и развитие аграрного сектора, как основных факторов, непосредственно влияющих на ценообразование. Затрагиваются вопросы изменения спроса и предложения, климатические и экологические факторы, государственная экономическая политика, колебания на международных рынках, а также вопросы логистики. В ходе исследования были рассмотрены как статистические показатели, так и существующие институциональные механизмы, а также проанализированы социально-экономические последствия изменения цен. В статье делается вывод о том, что постоянный мониторинг динамики цен и их регулирование имеет большое значение для устойчивости аграрного сектора и обеспечения продовольственной безопасности.

Fariz Suleymanov

Price dynamics and economic impacts of the agricultural consumer products market

Summary

The purpose of this study is to analyze the impact of price changes in the agricultural sector of Azerbaijan on the consumer products market using scientific, analytical and statistical approaches.

The study considers both domestic market conditions and the effects of the international economic environment. At the same time, the impact of adopted state programs, legal acts and economic reforms on price stability and the development of the agricultural sector is also examined. Changes in supply and demand, climate and environmental factors, state economic policies, fluctuations in international markets and logistics issues have been identified as the main factors directly affecting price formation. During the study, both statistical indicators and existing institutional mechanisms were considered, and the socio-economic consequences of price changes were analyzed. As a result of the article, it was determined that continuous monitoring and regulation of price dynamics is of great importance in terms of ensuring the sustainability of the agricultural sector and food security.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik Hesabat (2024).
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2024A) Azərbaycanca qiymətlər. Statistik məcmuə. AR DSK, Rəsmi nəşr. Bakı-2024. Səh.102. a
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2024B) Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. AR DSK, Rəsmi nəşr. Bakı-2024. Səh.701. b
4. Mustafayeva R.R., Abbasova, Y.Ə., Qəmbərova R.M. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi meyarları. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalı. № 4 (38) Bakı-2021. Səh 39-47
5. Ramazanova N.N. (2021).Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları qiymətinin inflyasiyaya təsiri. “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnal. № 1 (35) Bakı-2021. Səh.98-103
6. Səfərli T.H. (2022) Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri. “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnal. № 3 (41) Bakı-2022. Səh.98-103
7. Deloitte Touche Tohmatsu Limited (“DTTL”). (2022). 2022 Tükətici Ürünleri Sektör Görünümü. Deloitte Global
file:///C:/Users/ULTRA/Downloads/2022-consumer-products-industry-outlook-TR.pdf
8. Akter S. (2020), “The impact of COVID-19 related ‘stay-at-home’ restrictions on food prices in Europe: findings from a preliminary analysis”, Food Security, Vol.12, pp.719-725.
9. Christina Anderl & Guglielmo Maria Caporale, 2024. "Global Food Prices and Inflation," CESifo Working Paper Series 10992, CESifo. Munich, 2024. 52 p.
10. Davide Furceri, Prakash Loungani, John Simon, Susan Wachter. “Global Food Prices and Domestic Inflation: Some Cross-Country Evidence”. IMF Working Papers, June 24, 2015
https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Global-Food-Prices-and-Domestic-Inflation-Some-Cross-Country-Evidence-43024?utm_source=chatgpt.com
11. Varshney D., Roy, D., Meenakshi J.V. (2020). "Impact of COVID-19 on Agricultural Markets: Assessing the Roles of Commodity Characteristics, Disease Caseload and Market Reforms." Indian Economic Review, 55(Suppl 1), 83–103.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 339.9, 330.34

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-39-43

AZƏRBAYCANIN ENERGETİKASININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Əbülfəz Kərimov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Energetika və ətraf mühit statistikasına şöbəsinin müdirinin müavini
AZ1136, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: abulfaz.karimov@stat.gov.az*

Açar sözlər: elektrik enerjisi, bərpa olunan enerji, energetika infrastrukturu, yaşıl enerji zonası, günəş elektrik stansiyası, su elektrik stansiyası, enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi inkişaf, ekoloji dayanıqlılıq.

Ключевые слова: электроэнергия, возобновляемая энергия, энергетическая инфраструктура, зона зеленой энергии, солнечная электростанция, гидроэлектростанция, энергетическая безопасность, экономическое развитие, экологическая устойчивость.

Keywords: electricity, renewable energy, energy infrastructure, green energy zone, solar power plant, hydroelectric power plant, energy security, economic development, environmental sustainability.

“Azərbaycanın tarixi keçmişi, bugünkü reallıqlarını və gələcək perspektivlərini əks etdirməsi, ümumbəşəri və milli dəyərlərə söykənməsi Konstitusiyamızı səciyyələndirən əsas cəhətlərdir. Konstitusiya yaratmaq üçün şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizə nəzər salmalıyıq, amma eyni zamanda, ümumbəşəri dəyərlərdən, dünyanın demokratik dövlətlərinin əldə etdiyi nailiyyətlərdən, təcrübədən istifadə etməliyik, bəhrələnməliyik”.

Heydər Əliyev

Konstitusiya. Konstitusiya – dövlətin ali qanunudur. Ali hüquqi qüvvəyə malik olan konstitusiya dövlətin hüquqi, siyasi və iqtisadi sistemlərinin əsaslarını təşkil edir və ölkə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edir. Azərbaycan tarixində ilk dəfə Konstitusiya 1921-ci ildə Azərbaycan SSRİ dövründə qəbul edilmiş, sonrakı illərdə 3 dəfə SSR-in Konstitusiyası əsasında təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycan SSRİ-nin 1978-ci il 27 aprel tarixində qəbul edilən Konstitusiyasında məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə Azərbaycan dili ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə dövlət dili statusu aldı. Bu qərar ölkəmizin gələcək müstəqilliyin ideoloji təməli baxımından uzaqgörən və cəsrətli bir addım idi. Kreml ideologiyasının rus dilini mərkəzə çəkdiyi və ittifaq respublikalarında ana dillərin arxa plana keçirildiyi bir dövrdə bu cür addım atmaq asan deyildi. Ulu Öndərin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Konstitusiyada “Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir” ifadəsinin yer alması, tək cəhətli hüquqi bir maddə deyildi – bu, həm də, xalqın dilinə, tarixinə, öz varlığına sahib çıxması demək idi. Həmin dövrdə SSRİ-in bir çox respublikalarında dövlət dili olaraq yalnız rus dilinə üstünlük verildiyi halda, Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında bu normanın yer alması nadir hadisə idi. Eyni zamanda, ölkəmizin gələcək nəsillərinin milli şüurunun formalaşmasına doğru atılmış strateji addım idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin hələ o dövrdə xalqımızın yalnız bir siyasi lider kimi deyil, həm də milli-mədəni yaddaşın daşıyıcısı və qoruyucusu kimi tarixə düşmüşdür. XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonunda Azərbaycan SSR-də həyatın bütün sahələrində dərin tənəzzülün hökmranlıq etdiyi bir şəraitdə Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçildikdən sonra Sovet Azərbaycanının tarixində böyük dönüş dövrü başladı. Heydər Əliyev müstəqil, azad və xalqın firavan yaşaması üçün Sovet İttifaqı kimi böyük bir dövlətin zəngin iqtisadi potensialından və geniş imkanlarından istifadə edərək ölkəmizi gələcəkdə müstəqil, heç bir dövlətdən asılı olmaması üçün ardıcıl addımlar atmağa başladı. Dahi şəxsiyyət iqtisadiyyatın və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində öz doğma yurdunun, xalqının inkişafı və tərəqqisi üçün zəruri olan ən vacib məsələlərin həllinə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu, Mərkəzi Komitənin plenumları, Kommunist partiyasının qurultayları səviyyəsində nail ola bildi. İqtisadiyyatın bütün sektorlarında, ələlxüsus, sənaye və kənd təsərrüfatında yüksək

nailiyyətlər əldə olundu. Yeni, mütərəqqi və müasir texnologiyaların köməyi ilə sənaye sahələri yaradıldı. Həm sənaye, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bilavasitə bağlı olan elmi-tədqiqat sahələrinin inkişafına da diqqət artırıldı. Mütərəqqi texnologiyaların istehsalata tətbiqi sahəsində Azərbaycan bütün SSRİ-də qabaqcıl mövqelərə çıxmağa nail oldu. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti daha da yüksəldi. Ölkəmizdə məhz bu dövrdə yüzlərlə zavod, fabriklər, istehsalat sahələri yaradıldı. Bu gün ölkəmizə yaraşır, gözəllik verən yüzlərlə yaşayış binaları, məktəblər, mədəniyyət sarayları, ictimai binalar, iri istehsal kompleksləri, su anbarları, deryaçaqlar, yaşıllıq zonaları, istirahət ocaqları və s. Ulu Öndər Heydər Əliyevin zəkasının, onun yorulmaz fəaliyyətinin, bu böyük insanın bütün varlığına hopmuş vətən sevgisinin nəticəsidir.

XX əsrin 80-ci illərin sonlarından başlayaraq Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı apardığı militarist siyasət nəticəsində xalqımıza külli miqdarda maddi və mənəvi ziyan dəymişdir. Ulu Öndər H.Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı ilə dövlətimizin müstəqilliyi qorunub saxlandı, milli barış və inkişaf başlandı. İkinci dəfə xalqın tələbi ilə Azərbaycan dövlətinə rəhbərlik edən dahi şəxsiyyət H.Əliyev tərəfindən qısa zaman kəsiyində aparılmış hərbi taktiki-strateji tədbirlər nəticəsində bütün cəbhə boyu üzrə Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumlarının Azərbaycan Respublikasının Silahlı qüvvələri tərəfindən qarşısı alınmış, nəticədə düşmən 1994-cü ilin 12 may tarixində Bışkek şəhərində Qarabağ münaqişəsiylə bağlı atəşkəs müqaviləsi imzalanmasına məcbur edilmişdir. Eyni zamanda, aparılmış uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq elə həmin 20 sentyabr tarixində Bakıda Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında “məhsulun pay bölgüsü” müqaviləsi imzalandı. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlandırılmışdır. Atəşkəs rejimi müddətində ölkə rəhbərinin apardığı uzaqgörən və səmərəli siyasət nəticəsində sosial-iqtisadi, hərbi və digər sahələrdə nailiyyətlər əldə edilmişdir.

1995-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət komissiya üzvləri müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası layihəsini hazırlamışdır. Konstitusiya layihəsi ümumxalq müzakirəsindən sonra 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul edilmiş və noyabrın 27-də qüvvəyə minmişdir. Suverenlik dövründə qəbul olunmuş ilk konstitusiya ölkəmizdə genişmiqyaslı qanunvericilik islahatlarının əsasını təşkil edərək dövlətimizin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu, dünya ölkələri ilə dostluq və əmin-amanlıq şəraitində əməkdaşlığın təmin edilməsi və s. kimi ali niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün mühüm qanunvericilik bazasını yaratmışdır.

Energetika. Hər bir dövlətin iqtisadi və sosial həyatında energetika sahəsinin rolu əvəzsizdir. Baxmayaraq ki, ölkəmizdə elektrik enerjisi istehsalı hələ XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlansa da, uzun illər digər Sovet İttifaqı respublikalarına baxanda bu sahədə inkişaf daha ləng aparılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycan SSR-i rəhbərliyinə gəlişindən sonra ölkənin mühüm sahələrindən biri olan elektrik enerjisi sisteminin sürətli inkişafını təmin etmək üçün bu sahədə təcili tədbirlər həyata keçirilmiş və real nəticələr əldə edilmişdir. Hal-hazırda ölkəmiz müstəqil və dayanıqlı elektrik enerji sisteminə malikdir və bunun əsası XX əsrin 70-80-ci illərində qoyulmuşdur. Həmin dövrdə yeni elektrik stansiyalarının, yüksək gərginlikli elektrik verilişi xətlərinin və yarımstansiyaların inşa edilib istifadəyə verilməsi ölkəmizin iqtisadi potensialının artırılmasında mühüm addım oldu.

Energetikanın inkişafı. Ümummilli liderimiz Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik kursunu öz siyasi kursu elan etmiş Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev bu siyasəti uğurla həyata keçirir. Belə ki, rəhbər olduğu ilk gündən etibarən təməli Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının uğurla davam etdirilməsi nəticəsində ölkədə taleyüklü məsələlərin həlli mümkün oldu.

Ölkə iqtisadiyyatında şəffaflığın artırılması, əlverişli biznes mühitinin yaradılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, yeni və çevik iqtisadi yanaşmalar, vergi və gömrük sistemində köklü dəyişikliklərin aparılması nəticə etibararı ilə yerli və xarici investisiyaların həcmi daha da artırmış və Azərbaycan dövlətinin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmişdir. Pandemiya və ondan əvvəlki dövrdə 2009-cu ilin qlobal maliyyə, 2014-cü ilin qlobal enerji böhranı və hal-hazırda dünyanın siyasi meydanlarında olan acınacaqlı durumun mənfi təsirlərinin minimallaşdırılması məhz möhkəm

təməllərə əsaslanan milli iqtisadi inkişaf modelinin dayanıqlılığı ilə izah olunur. İqtisadi sahədə inkişaf və tərəqqi İkinci Qarabağ müharibəsində qələbəmizin eyni zamanda, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlər çərçivəsində dövlətimizin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin tam və şərtsiz bərpasının təməlini təşkil edib, ona zəruri maliyyə və maddi resurslar yaradıb.

Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 2020-ci il 27 sentyabr tarixində torpaqlarımızın düşmənlərdən azad edilməsi məqsədilə başlanan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlığı, sarsılmaz dövlətimizin, Silahlı Qüvvələrimizin və xalqımızın birliyi sayəsində apardığımız haqq mübarizəsi tarixi ədalətin, həmçinin milli qürurun bərpa olunması ilə nəticələnmiş və bu əldə olunan möhtəşəm Zəfər Azərbaycanın tarixinin şanlı və qəhrəman səhifələrinə əbədi həkk olundu.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda “Yaşıl Enerji Zonası”. Torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasından sonra bərpa və yenidənqurma işlərinə dərhal başlandı. Sürətlə aparılan infrastruktur quruculuğu layihələrindən biri də enerji təhlükəsizliyi və ekoloji dayanıqlılıq baxımından bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsidir. Regionun coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti və təbii ehtiyatları bu sahədə geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanın Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin xüsusi tapşırığına əsasən, işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur əraziləri “Yaşıl Enerji Zonası” elan olunmuşdur. Bu konsepsiya çərçivəsində regionun enerji təminatı yalnız bərpa olunan mənbələr hesabına təşkil olunacaq. Bu isə Azərbaycanın “yaşıl keçid” strategiyasına uyğun şəkildə ekoloji dayanıqlılığın təmin olunmasına xidmət edir. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda əksini tapan “Yaşıl enerji məkanı” məqsədi üzrə əsas hədəf indikatoru elektrik enerjisi istehsalının qoyuluş gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 2021-ci ildəki 17,3 faizdən 2026-cı ilədək 24 faizə, 2030-cu ilə kimi isə 30 faizə çatdırılmasıdır. Məhz bu hədəfə nail olmaq üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə “yaşıl enerji” zonası yaradılır, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin artırılması üçün bir sıra qlobal şirkətlərlə əməkdaşlıq edilir [1]. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi və “Azərenerji” ASC ilə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin “Masdar” şirkəti arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq 230 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasının istismara verilməsi əlamətdar haldır. Sözügedən Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyası Xəzər regionunda və MDB məkanında ən böyük günəş elektrik stansiyasıdır. Stansiya 262 milyon ABŞ dolları dəyərində xarici sərmayə hesabına tikilib. Ölkəmizdə xarici investisiya cəlb edilməklə reallaşdırılan sənaye miqyaslı ilk günəş elektrik stansiyasıdır. Stansiyada hər il 500 milyon kilovat-saat elektrik enerjisi istehsal edilməklə 110 milyon kubmetr həcmində təbii qaza qənaət ediləcək. Eyni zamanda, atmosferə atılan karbon emissiyası 200 min ton azaldılacaq. 550 hektar ərazini əhatə edən elektrik stansiyasında 570 min günəş paneli quraşdırılıb. Bu stansiyanın şəkəyəyə qoşulması üçün 330 kilovoltluq yarımstansiya tikilib [2].

Bundan əlavə, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi barədə Nazirlər Kabinetinin 21 iyun 2022-ci il tarixli sərəncamı suverenliyini bərpa etmiş Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır [3]. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi enerji infrastrukturunun qurulması və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu hədəfə uyğun olaraq elektrik enerjisinin istehsal güclərinin bərpası çərçivəsində Laçında, Kəlbəcərdə və Suqovuşanda bərpa edilən 20.2 MVt gücündə 4 su elektrik stansiyası artıq istismara verilmişdir:

- “Güləbird” SES - 8 MVt;
- “Suqovuşan-1” KSES - 4,8 MVt;
- “Suqovuşan-2” KSES - 3,0 MVt;
- “Kəlbəcər-1” KSES - 4,4 MVt.

Eyni zamanda, Cəbrayıl rayonu ərazisində, Araz çayı üzərində ümumi gücü Azərbaycan tərəfi üçün 140 MVt (100 MVt “Xudafərin”, 40 MVt “Qız Qalası”) olmaqla, iki su elektrik stansiyasının tikintisi hazırda davam etdirilir.

Həmçinin, Laçın/Kəlbəcər ərazisində təxmini olaraq 100 MVt gücündə tikintisi planlaşdırılan külək elektrik stansiyası layihəsinin reallaşdırılması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “Yaşıl Enerji Zonası”nın yaradılmasına əlavə töhfə verəcəkdir.

Bundan başqa, 3 iyun 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə BP şirkəti arasında Zəngilan/Cəbrayıl zonasında 240 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasının tikintisi layihəsinin qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsi fəaliyyəti üzrə İcra Müqaviləsi imzalanmışdır [2].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycanın daxili su ehtiyatlarının təqribən 25%-i formalaşır və bu da təxminən illik 2,56 milyard m³ təşkil edir. Aparılan ilkin tədqiqatlar, günəş enerjisi layihələri üçün topoqrafiya, iqlim şəraiti, şəbəkəyə yaxınlıq, enerji istehsalı potensialı, nəqliyyat infrastrukturunu və digər texniki faktorların müqayisəli təhlili əsasında Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarının ərazisi məqsəduyğun hesab edilmişdir. Laçın və Kəlbəcərin dağlıq hissələrində də əlverişli külək potensialı var. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə geotermal enerji mənbələrinin olmasına dair əvvəlki illərdə müvafiq elmi araşdırmalar aparılmışdır. Geotermal enerjiden əsasən elektrik enerjisi istehsalı (əlverişli temperatur və debit olarsa), istilik enerjisi təminatı və turizm-balneoloji məqsədlər üçün istifadə edilir. İlkin təhlillər göstərir ki, Kiçik Qafqazın dağlıq hissəsində geotermal mənbələr var (4000-5000 m³/gün (30- 74°C)). İlkin müşahidələrə əsasən, bu potensialdan müvafiq olaraq istilik təminatı və balneoloji məqsəd üçün istifadə daha məqsəduyğundur.

2020-ci ildən dünyanın bərpa olunan enerji mənbələri üzrə müasir və dünya standartlarına cavab verən istehsal texnologiyalarına malik Masdar, ACWA Power, BP, Fortescue Future Industries, China Gezhouba Group Overseas Investment, Total Energies, Nobel Energy, A-Z Czech Engineering və Baltech şirkətləri ilə bərpa olunan enerji layihələri ilə bağlı əməkdaşlığa başlanılmışdır. Energetika Nazirliyi ilə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) arasında Azərbaycanda elektroenergetika sektorunun inkişafı ilə bağlı texniki dəstəyə dair Anlaşma Memorandumu çərçivəsində ölkəmizdə aşağı karbonlu elektroenergetika sektorunun inkişafına nail olmaq məqsədilə bərpa olunan enerjinin təşviqinə, şəbəkənin təkmilləşdirilməsinə, enerji səmərəliliyinin artırılmasına, metan emissiyalarının azaldılmasına dəstək, həmçinin “yaşıl hidrogen” də daxil olmaqla innovativ texnologiyaların mərhələli şəkildə araşdırılması və tətbiqi üzrə əməkdaşlıq nəzərdə tutulur. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Dünya Bankının dəstəyi ilə “CESI” məsləhətçi şirkəti tərəfindən “Azərbaycanın elektroenergetika sistemində bərpa olunan enerjinin payının artırılmasına texniki yardım” layihəsi həyata keçiriləcək. Bu çərçivədə enerji sektorunun dekarbonizasiyası üçün müvafiq siyasət və texnologiyalarla bağlı tövsiyələrdən ibarət yol xəritəsinin hazırlanması nəzərdə tutulur. Habelə Energetika Nazirliyi ilə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının “AC WA Power” şirkəti arasında “Dənizdə 1,5 QVt-dək külək layihəsinin həyata keçirilməsinə dair İcra Müqaviləsi”, “Quruda 1 QVt külək stansiyasının yaradılmasına dair İcra Müqaviləsi” və “Azərbaycan Respublikasında enerji saxlanma sistemlərinin inkişaf etdirilməsinə dair Anlaşma Memorandumu” imzalanıb. Azərbaycan bərpa olunan enerji mənbələri üzrə yüksək potensiala malik olan ölkələrdəndir. Belə ki, ölkəmizin bərpa olunan enerji mənbələrinin texniki potensialı quruda 135 QVt, dənizdə 157 QVt-dır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin iqtisadi potensialı 27 QVt, o cümlədən, külək enerjisi üzrə 3 000 MVt, günəş enerjisi üzrə 23 000 MVt, bioenerji potensialı 380 MVt, dağ çaylarının potensialı 520 MVt həcmində qiymətləndirilir. Son illərdə sahə üzrə görülən işlər davam etdirilmiş və bərpa olunan enerjinin inkişafına xüsusi töhfə verən “Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında” qanun təsdiq edilmişdir.

Nəticə

Elektrik enerjisi istehsalı ölkə iqtisadiyyatının strateji sahələrindən biridir. Bu sahədə istehsalın və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin gücünün artırılması təqdirə layiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Dünyada keyfiyyətli və daha səmərəli elektrik enerjisinə tələbatın artdığını nəzərə alaraq bu sahəyə ən son dünya standartlarına cavab verən müasir texnologiyaların tətbiqi ölkəmizə bu enerji növünün həm istehsalından, həm də ölkə daxilində istehlakından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, sözsüz ki, ölkə daxilində elektrik enerjisinə tələbat da artacaq.

Ekoloji tarazlılığın pozulmasının qarşısını almaq üçün, CO₂ (karbon dioksidi) qazının tullantılarının minimuma endirilməsi məqsədilə, bərpa olunan enerji mənbələrindən alınan elektrik enerjisinin inkişaf etdirilməsi üçün müasir texnologiyalar tətbiq edilməlidir.

Əbülfəz Kərimov
Azərbaycanın energetikasının inkişaf perspektivləri

Xülasə

Ölkə rəhbərliyinin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində tarixi zəfər əldə olunmuş, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesi gedir. Məqalədə qeyd edilmişdir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, energetika sahəsində də aparılan ardıcıl fəaliyyətin müsbət nəticə verməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Son illər ölkə ərazisində, o cümlədən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerjinin istehsalı sahəsində görülmüş işlər daxili tələbatın ödənilməsi ilə yanaşı, xarici bazarlara çıxış imkanlarını da artırır.

Абульфаз Каримов
Перспективы развития энергетического сектора Азербайджана

Резюме

В результате проводимой целенаправленной политики руководства страны, было завоевана историческая победа. На освобожденных от оккупации территориях начались восстановительные работы. В статье отмечено, что в результате осуществления этой политики, как и в других областях, в энергетическом секторе были достигнуты положительные результаты, имеющие важное значение. В последние годы работа, проводимая в области производства возобновляемой энергии в стране, в том числе на освобожденных территориях, увеличивает возможности выхода на внешние рынки и способствует удовлетворению внутреннего спроса.

Abulfaz Karimov
Development prospects of Azerbaijan's energy industry

Summary

As a result of the purposeful policy pursued by the country's leadership, a historic victory has been achieved, and the process of restoring the liberated territories is underway. The article notes that, as in other fields, the consistent activities carried out in the energy sector also play an important role in delivering positive outcomes. In recent years, the work carried out in the field of renewable energy production across the country, including in the liberated territories, not only meets domestic demand but also increases opportunities for access to foreign markets.

Ədəbiyyat:

1. https://azertag.az/xeber/yasil_enerji_layihelerinin_olkemiz_uchun_siyasi_iqtisadi_sosial_ve_ekoloji_faydalari_var_serh-2803837
2. area.gov.az
3. nk.gov.az
4. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2024_3934.pdf

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 10.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 338.58, 658.152/153

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-44-50

QIDA SƏNAYESİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ XARİCİ İNVESTİSİYALARIN ROLU

Novruz Rəhimov

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

AZ1106, Nəcəf Nərimanov 93

e-poçt:novruzrehimov@gmail.com

Açar sözlər: qida sənayesi, qida məhsullarının istehsalı, modernləşmə, qida sənayesinin modernləşdirilməsi, xarici investisiyalar, investisiya cəlbediciliyi, investisiya cəlb ediciliyinin stimullaşdırılması.

Ключевые слова: пищевая промышленность, производство продуктов питания, модернизация, модернизация пищевой промышленности, иностранные инвестиции, инвестиционная привлекательность, стимулирование инвестиционной привлекательности.

Keywords: food industry, food production, modernization, modernization of the food industry, foreign investments, investment attractiveness, stimulation of investment attractiveness.

Hər bir ölkədə qida sənayesinin inkişaf etdirilməsi zərurətindən qaynaqlanır. Belə ki, qida sənayesinin inkişafı üçün ən mühüm xammal bazasını kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı təşkil edir. Qida sənayesinin yerli kənd təsərrüfatı xammalı bazasında inkişaf etdirilməsi, əhalinin məşğulluğunun və gəlirlərinin artırılmasına, kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyərin artmasına da geniş imkanlar açar. Lakin bununla belə bir reallıq ondan ibarətdir ki, yerli kənd təsərrüfatı xammalına çəkilən istehsal xərclərinin həcmi aşağı olması və eləcə də onun keyfiyyətinin xarici analoqları ilə müqayisədə yüksək olması da olduqca vacibdir. Məhz belə bir şəraitdə qida sənayesi müəssisələri yerli kənd təsərrüfatı xammalına üstünlük verir və bu da onların rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı xammalı əldə etməsi deməkdir. Bu təmayül kənd təsərrüfatının bütün sahələrində, xüsusilə bitkiçilik və heyvandarlıqda da öz aktuallığını qoruyub saxlayır. İ.e.d., R. Z. Hüseyinin belə bir fikri ilə razılaşmaq mümkündür ki, bitkiçilik məhsullarının istehsalı zamanı aqrotexniki tədbirlərin yerinə yetirilməsində, əkin, səpin, becərmə, dərmanlama və yığım texnologiyalarından daha geniş şəkildə istifadə olunur. Bunlardan hər hansı birinin çatışmazlığı və ya aşağı keyfiyyətdə olması, məhsuldarlığın azalmasına, məhsul itkilərinə və maya dəyərinin artmasına səbəb olur. Bu isə məhsulun rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Məhsulun davamlı rəqabət qabiliyyətli ola bilməsi, daha çox onun keyfiyyətinin yüksək, qiymətinin isə minimum olmasından asılıdır [1]. Odur ki, qida sənayesinin modernləşdirilməsi prosesində də rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi amili ön plana çəkilməlidir. Bu zaman ilk növbədə qida sənayesinin xammal bazasını təşkil edən kənd təsərrüfatı sektoru modernləşdirilməli, istehsal edilən məhsulun keyfiyyəti və qiymət elementləri dəyişən şəraitə adekvat olmalı, başqa sözlə yüksək keyfiyyətli və əlçatan qiymətlər sistemi formalaşdırılmalıdır. Bundan sonrakı prosədə isə emal sənayesində istehsal prosesi modernləşdirilməlidir.

Axın xətlərinin modernləşdirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və keyfiyyətli məhsul istehsalının həyata keçirilməsinə, məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınmasına xidmət etməlidir. Ümumiyyətlə, modernləşmə prosesi bəşəriyyətin inkişafının yeni mərhələsini təşkil edir və iqtisadi sistemi doğuran bütün elementlərin köklü şəkildə yeniləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman həm yeni məhsul və xidmət sahələri formalaşdırılır ki, bu da təkcə əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin ödənilməsinə deyil, həm də yeni bazarların yaradılmasına və perspektivli tələbin formalaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır [2]. Ümumiyyətlə, modernləşmə prosesi kifayət qədər mürəkkəb bir proses olub, iqtisadi artımın təmin edilməsinə, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, yeni bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan modernləşmənin əsasını texnoloji modernləşmə təşkil edir. Texnoloji modernləşmə, texnoloji axın xətlərinin yenidən qurulmasını, köhnəlmiş avadanlıqların yeniləri ilə əvəz olunmasını, istehsalın

avtomatlaşdırılmasını özündə birləşdirir. Fikrimizcə, texnoloji modernləşmə olmadan iqtisadi modernləşmə, bazarların modernləşdirilməsini, ixracın şaxələndirilməsini təmin etmək mümkün deyil. Texnoloji modernləşmə prosesi, dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq məqsədilə, mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, təsərrüfat subyektlərinin istehsal proseslərinə yeni texnoloji güclərin əlavə olunmasını özündə əks etdirir.

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi, iqtisadi ayrı-seçkiliyin, daha doğrusu, iqtisadi qeyri-bərabərliyin dərinləşməsinə şərtləndirdiyindən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qida məhsullarının istehsalının modelləşdirilməsi həm obyektiv zərurət kəsb edir, həm də kifayət qədər çoxsaylı problemlərlə müşayiət olunur.

Qloballaşma şəraitində qida sənayesinin modelləşdirilməsinin obyektiv zərurəti və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının həyata keçirilməsi, eləcə də daxili bazarın yerli istehsal hesabına təmin edilməsi və ən başlıcası istehsal edilmiş yüksək keyfiyyətli qida məhsullarının dünya bazarına ixrac olunması ilə bağlıdır.

Lakin bununla belə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qida sənayesinin modelləşdirilməsinin özü və məxsusi problemləri, daha doğrusu mürəkkəblikləri də mövcuddur. Bu problemlər onunla bağlıdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən qida sənayesi müəssisələri, daxili imkanları hesabına həmin müəssisələri modernləşdirmək imkanına malik deyillər. Odur ki, qida sənayesi müəssisələrinin modelləşdirilməsi üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsinə ehtiyac vardır. Bu, sovet məkanı ölkələrində qida sənayesinin modelləşdirilməsi prosesini sürətləndirsə belə, kifayət etmir. Odur ki, adıçəkilən ölkələrdə qida sənayesi müəssisələrində hələ də keçmiş sovet texnologiyalarından istifadə olunması prosesi qalır. Bu isə, qida sənayesində istehsal edilən məhsulların enerji dəyərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu prosesin davam etməsi isə, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin yüksəlməsinə, məhsulun daxili və xarici bazarlarda analoqları ilə müqayisədə daha yüksək qiymətə təklif olunmasına səbəb olur.

Məlum olduğu kimi, artıq dünya qloballaşma şəraitində artıq post-sənaye cəmiyyətini yaşamaqdadır. Post-sənaye cəmiyyəti xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə reallaşdırılır və bu da ilk növbədə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə prosesinin dərinləşməsinə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə, xidmətlərin genişlənməsinə səbəb olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə, hələ də sənaye cəmiyyəti tam mənasıyla formalaşmamışdır. Odur ki, hazırkı şəraitdə qida sənayesi müəssisələrinin inkişafında rəqəmsal texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, məhz investisiyası proseslərinin reallaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Bu isə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində daha çox müşahidə olunur. Mikro səviyyədə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə olunması, son nəticədə məhsul istehsalında, onun daşınmasında və istehlakçılara çatdırılmasında son dərəcə müsbət təsir göstərmək imkanına malikdir. Bu proseslərə aşağıdakılar şamil edilə bilər:

- Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı marketinq strategiyalarının həyata keçirilməsi və biznesin təşkili ilə bağlı müasir metodlardan istifadə olunması;
- Zəruri resurslar hesabına biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;
- İstehsal və transaksion xərclərin aşağı salınması, səmərəliliyin yüksəldilməsi, qlobal xarakter daşıyan şəbəkələrin qurulması [3].

Qida sənayesinin modernləşdirilməsində investisiyaların cəlb edilməsinin mühüm əhəmiyyəti, şübhəsiz ki, qloballaşan dünyada əhalinin sayının artması və eyni zamanda miqrasiya proseslərinin sürətlə dərinləşməsi ilə sıx bağlıdır. Odur ki, həm miqrasiya olunan əhalinin, həm də ölkə əhalisinin adekvat keyfiyyətdə ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi dünyanın üzleşdiyi ən mühüm qlobal problemlərdən biri hesab edilir. Reallıq ondan ibarətdir ki, dünyada müasir texnologiyalar yaranır və həmin texnologiyalar iqtisadiyyata, o cümlədən iqtisadiyyatın ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən sektorlarından olan qida məhsulları sektoruna da birbaşa nüfuz edir. Odur ki, rəqəmsal texnologiyalar həm iri təsərrüfatların, həm də kiçik təsərrüfatların fəaliyyətinə öz təsirini göstərir. Kənd təsərrüfatında ərzaq məhsulları və ticarət proseslərini yaxşılaşdırmaq və milli dayanıqlı inkişaf məsələlərinə nail olmaq üçün unikal imkanlar açır. Ətraf mühitə və insan həyatına dərinliklə təsir edən dəyişikliklər qida sektoruna da təsirsiz ötüşməmişdir. Hazırda dünyada 7 milyardan çox insan yaşayır və həmin insanların 588 milyonu həddindən artıq yoxsulluq şəraitindədir. 820 milyon insan isə aclıqdan əziyyət çəkir [4].

Qida sənayesinin modernləşdirilməsi prosesi dünyanın bütün ölkələrində heç də bərabər sürətdə getmir. İqtisadi və gender fərqləri də bütün dünya iqtisadiyyatında qida məhsulları istehsalının modelləşdirilməsinə öz təsirini göstərir. Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı təcrübə, inkişaf etmiş ölkələrdə zamanla azalsa da, lakin yeni texnologiyaların mövcudluğunu məhdudlaşdıran kapitalın məhdud olması səbəbindən sosial dairə təsərrüfat sistemi, sosial dairədə mövcud təsərrüfat fəaliyyətini bu təmayüllərdən faydalanmağa imkan vermir. Sosial şəbəkələr və internetin əhatə dairəsi inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin 90%-indən çoxunu, aşağı gəlirli ölkələrdə isə 50%-ə yaxın qismini əhatə edir. Qadınların və digər həssas qrupların, daha çox qrupların internet və sosial şəbəkələrə çıxışı daha aşağı səviyyədədir. Odur ki, bütün bunlar aşağı və yüksək gəlirli ölkələr arasında potensial iqtisadi bərabərsizliklər doğurur[5].

Qida sənayesi, əhalinin tələbatının ödənilməsində önəmli rol oynadığına görə, qısa zaman kəsimində bu məhsullara olan tələbatın ödənilməsi məqsədilə bu tip sənaye müəssisələrinə investisiyaların artacağı gözlənilir. Belə ki, 2030-cu illərə qədər qida sənayesinə investisiyaların həcmnin 2019-cu illərlə müqayisədə 1.4 – 1.7 dəfə artacağı proqnozlaşdırılır [6].

BMT-nin, Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatının məlumatına görə, 2019-cu illərə qədər təxminən 37 ölkə ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşib və bu səbəbdən xarici ərzaq yardımına ehtiyac artmışdır. Bu qurumun apardığı qiymətləndirmələrə görə müəyyən edilib ki, 2050-ci illərə qədər 9.1 milyard insanı qidalandırmaq üçün investisiya həcmnin təxminən 70-75% artırılmasına ehtiyac duyulacaqdır. Və bu artıma tələb olunan investisiyalar hesabına nail olmaq mümkündür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə zəruri artırmaya nail olmaq üçün təklif olunan qida sənayesinin ümumi orta illik xalis investisiya xərci 83 milyard ABŞ dolları təşkil edəcəkdir [7]. Yeyinti sənayesi əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyaclarını və həmin ehtiyacların davamlı artımını qarşılamaq iqtidarında olduğundan strateji sahə hesab edilir. Bu baxımdan, qida sənayesinin investisiyalaşdırılması, o cümlədən xarici investisiyalara olan ehtiyacların ödənilməsi mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Xarici investisiyalar, xarici sahibkarlıq qurumları tərəfindən müəyyən bir sənaye sahəsinə uzun müddətli vəsait qoyuluşunu nəzərdə tutur [8]. İqtisadçılar hesab edir ki, müasir reallıqda bu kateqoriya həm konkret sənayenin, həm də dövlətin sosial-iqtisadi inkişafını stimullaşdırmaq üçün əsas və güclü vasitələrdən biri hesab olunur. Uğurlu modernləşmə prosesini həyata keçirmək, müxtəlif innovasiyaları fəal şəkildə tətbiq etmək və iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq üçün xarici investisiyalar mühüm maliyyə mənbəyi sayılır [9].

Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından qida sənayesinə investisiyaların stimullaşdırılması istiqamətində zəruri dövlət tədbirləri də həyata keçirilir. Bu dövlət tədbirləri qanunvericilik aktları və strateji yol xəritələri, dövlət proqramları vasitəsilə prosesin dəstəklənməsinə xidmət edir. Bu baxımdan isə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1922-ci il 22 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası”nda qeyd edilir ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün yerli istehsal potensialı və infrastruktur təminatı inkişaf etdirilmişdir. Ölkənin mövcud torpaq, su və iqlim resursları əsasında ilkin kənd təsərrüfatı məhsullarının yerli istehsalı hesabına özünütəminatmə göstəricisi ümumilikdə məqbul səviyyədədir. Yerli istehsal potensialı ilə yanaşı, ölkədə ərzaq məhsulları ehtiyatlarının saxlanması üçün anbar infrastrukturunu və emal sənayesinin inkişafı üçün yaradılan baza da ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, təbii resursların çatışmazlığına görə idxaldan asılılığımızın nisbətən yüksək olduğu məhsullar üzrə yerli emal sənayesinin və infrastrukturun yaradılması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin stabil şəkildə təmin edilməsinə imkan verir. Qeyri-neft-qaz sahələrinin, xüsusilə özəl təşəbbüslərin sürətli inkişafında xarici investisiyalar mühüm rol oynayacaqdır. 2011-2021-ci illərdə ölkənin qeyri-neft-qaz iqtisadiyyatına bütövlükdə 11.1 milyard ABŞ dolları həcmində birbaşa xarici investisiyalar yatırılmışdır. Xarici investisiyalar yüksək məhsullar sahəsində rəqabətli dəyər zəncirinin inkişafına və müasir infrastrukturun yaradılmasına yönəlmişdir. Xarici investisiyaların cəlbini əlverişli biznes mühiti və makroiqtisadi sabitlik şərtləndirmişdir [10].

2022-ci ildə Azərbaycanın iqtisadiyyatına cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların 28 faizi və ya 1.759.9 milyard ABŞ dolları Birləşmiş Krallığın (2021-ci illə müqayisədə 10.9 faiz çox), 18.9 faizi və ya 1.187.1 milyon ABŞ dolları Türkiyənin (60.4 faizdən çox), 13.2 faizi və ya 825,7 milyon ABŞ

dolları Kiprin (2.6 dəfə çox), 8.3 faizi və ya 517.9 milyon ABŞ dolları Rusiyanın (10.2 dəfədən çox), 5.7 faizi və ya 359.9 milyon ABŞ dolları İranın (34 faizdən çox), 4.5 faizi və ya 279.4 milyon ABŞ dolları Yaponiyanın (1.3 faizdən çox), 4.4 faizi və ya 278.3 milyon ABŞ dolları ABŞ-nin (45.2 faiz az), 3.4 faizi və ya 213.4 milyon ABŞ dolları İsveçrənin (4.4 dəfə çox), 2.5 faizi və ya 155.9 milyon ABŞ dolları Norveçin 4.4 faiz az və 1.8 faizi və ya 110.8 milyon ABŞ dollarının Macarıstanın (791 dəfə çox) payına düşüb. Azərbaycan hökuməti ölkənin investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün islahatlar çərçivəsində investisiya bazarını daim optimallaşdırır. Belə ki, dövlətə məxsus şirkət və müəssisələrin, həmçinin dövlət payına malik sahibkarlıq subyektlərinin vahid prinsiplər əsasında idarə olunmasını təmin etmək məqsədilə, Cənab Prezident İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamı ilə “Azərbaycan Investisiya Holdinqi” yaradılıb. Bununla yanaşı, kifayət qədər böyük sayda xarici şirkət işğaldan azad olunmuş ərazilərdə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsində maraqlıdır. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyindən verilən məlumata görə, bu günədək agentliyə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznes açmaq istəyən sahibkarlardan 945 müraciət daxil olub[11].

Araşdırmalar göstərir ki, son illər qeyri-neft sektorunun inkişafına investisiya qoyuluşlarının həcmi artsa da, bu istiqamətdə dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər görülsə də, qida sənayesi sektoruna yatırılan investisiyalar digər sahələrlə, o cümlədən mədənçıxarma sənayesi ilə müqayisədə, əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Qida sənayesi sektorunda əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların dinamikası aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1

Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların dinamikası, milyon manatla

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023
Bütün sənaye	9258,0	9065,3	7507,3	7172,1	8405,7
xarici investisiyalar	4411,3	3845,6	3169,1	2891,3	3275,9
daxili investisiyalar	4846,7	5219,7	4338,2	4280,8	5129,8
Mədənçıxarma sənayesi					
xarici investisiyalar	3443,8	3684,6	3085,0	2833,6	3275,9
daxili investisiyalar	2226,7	1929,2	1732,1	2150,2	2859,6
Xam neft və təbii qaz hasilatı					
xarici investisiyalar	3443,8	3684,6	3081,5	2827,3	3261,1
daxili investisiyalar	2196,3	1837,5	1645,9	1690,9	2374,8
Metal filizlərinin hasilatı					
xarici investisiyalar	10,0	50,1	46,2	41,9	386,5
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri					
daxili investisiyalar	20,3	40,0	39,3	34,1	7,1
Mədənçıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi					
xarici investisiyalar	0,1	1,6	4,2	389,6	106,0
daxili investisiyalar	-	-	3,5	6,3	14,8
Emal sənayesi	2466,4	2610,5	2018,0	1202,2	916,8
xarici investisiyalar	798,0	19,9	13,0	52,9	-
daxili investisiyalar	1668,4	2590,6	2005,0	1149,3	916,8

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023
Qida məhsullarının istehsalı	140,4	225,1	197,8	206,5	132,2
xarici investisiyalar	13,0	18,8	-	-	-
daxili investisiyalar	127,4	206,3	197,8	206,5	132,2
İçki istehsalı	21,3	39,4	39,1	45,4	16,7
xarici investisiyalar	-	-	-	3,7	-
daxili investisiyalar	21,3	39,4	39,1	41,7	16,7
Tütün məmulatlarının istehsalı	35,1	4,3	2,2	1,1	2,6
daxili investisiyalar	35,1	4,3	2,2	1,1	2,6
Toxuculuq sənayesi	88,3	15,4	25,3	23,3	26,0

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi, Rəsmi Nəşr, Statistik Məcmuə, Bakı, 2024, 288 s, s. 114.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə sənaye sektoruna yatırılan investisiyaların həcmi 9.2% azalaraq 8405.7 milyon manat təşkil etmişdir. Sənaye sektoruna yatırılan xarici investisiyaların həcmi müqayisədə 25.7% azalaraq 3275.9 milyon manat təşkil etmişdir. Müqayisə olunan dövrdə daxili investisiyaların həcmi 5.8% artmışdır. 2023-cü ildə sənaye sektoruna yatırılan investisiyaların 73%-i mədənçıxarma sənayesinin payına düşmüşdür. 2023-cü ildə xarici investisiyalar yalnız mədənçıxarma sənayesinə yatırılmışdır. 2022-ci ildə emal sənayesinə 52.9 milyon manat xarici investisiya yatırılmışdır ki, 2019-cu illə müqayisədə 93.4% azdır. 2023-cü ildə emal sənayesinə 916.8 milyon manat daxili investisiya yatırılmışdır. Bu investisiyanın 132.2 milyon manatı qida məhsulları sənayesinə, 16.7 milyon manatı içki istehsalına, 2.6 milyon manatı isə bütün məhsullarının istehsalı sektoruna yatırılmışdır.

Bütün bunlardan qeyd etdiyimiz nəticəyə gəlmək olar ki, qida sənayesinin modernləşdirilməsinə, xarici investisiyaların cəlb olunması üçün zəruri stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirilməlidir. Qida sənayesi sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunmasını stimullaşdırmaq məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir:

- Qida sənayesinə yatırılan xarici investisiyaların cəlb olunması üçün vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi;
- Qida sənayesi sektorunun modernləşdirilməsi məqsədilə xarici investisiyaların cəlb olunması üçün dövlət-özəl bölmə əməkdaşlığının təmin edilməsi;
- Qida sənayesi sektoruna xarici texnologiyaların cəlb olunmasının stimullaşdırmaq məqsədilə xarici investisiyalara gömrük güzəştlərinin tətbiq edilməsi;
- Qida sənayesi müəssisələrinin modernləşdirilməsi prosesində regionlara investisiyaların cəlb olunmasının yüksəldilməsi;
- Qida sənayesi sektorunun modernləşdirilməsində xarici investisiyaların cəlb olunması üçün kənd təsərrüfatının rəqabətədavamlılığının artırılması;
- Qida sənayesinin modernləşdirilməsində kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi arasında inteqrasiya əlaqələrinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması;
- Qida sənayesinin modernləşdirilməsində informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi, eləcə də Yaşıl iqtisadiyyatın imkanlarından istifadə olunmasının təmin edilməsi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qida sənayesinin modernləşdirilməsinin ən mühüm səciyyəvi cəhətlərindən biri, emal sənayesi müəssisələri ilə inteqrasiyaya daxil olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin də modernləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, xırda əmtəə istehsalçıların modernləşdirilməsi prosesində problemlər yarandığından, daha çox orta və iri əmtəəli təsərrüfatların modernləşdirilməsi prosesi daha çox mümkün olmuşdur.

Azərbaycanda Aqroparklar, ölkə prezidentinin 2014-cü ilin 16 aprelində imzaladığı aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Fərmanına əsasən yaradılıb. İlk Aqroparkın təməli 2015-ci ildə Şəmkirdə qoyulub, Şəmkir Aqropark üçün 543 hektar ərazi ayrılıb, ikinci Aqropark Yalamada yaradılmışdır. Rəsmi məlumatlara görə, Xaçmaz rayonunda 523 hektar ərazidə yaradılmış Yalama Aqroparkında 3 min başlıq cins, iri

buynuzlu heyvandarlıq kompleksi, 365 hektar sahədə müasir suvarma sistemlərinin tətbiqiylə iri fermer təsərrüfatı, gücü saatda 5 ton olan yemzavodu, tutumu 4.5 min ton olan taxıl ambarı və quruducu avadanlığı quraşdırılıb, su və elektrik enerjisi, qaz, eləcə də müasir texnikalar avadanlıqlarla təmin olunub. Hazırda Azərbaycanın 32 rayonu üzrə 239.3 min hektar ərazidə 51 Aqroparkın yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Artıq 44 Aqropark fəaliyyətə başlayıb, digərlərində isə tamamlama işləri aparılır. Hazırda Aqroparklarda 5 min nəfərə yaxın şəxs daimi iş yeri ilə təmin olunub, bu göstəricinin təxminən iki dəfə artırılması nəzərdə tutulub. 2022-ci il oktyabr ayında Azərbaycanın və Türkiyənin prezidentləri Cənab İlham Əliyevin və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Zəngilanda Dost Aqroparkın birinci mərhələsinin açılışında iştirak etməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

Qida sənayesinin modernləşdirilməsi xarici investisiyaların cəlb olunması baxımından mühüm strateji əhəmiyyəti kəsb edir. Bu da onunla bağlıdır ki, istehsal edilən məhsullar rəqabətə davamlı olmaqla yanaşı, yüksək enerji tutumuna malik olmur. Bu isə məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Qida sənayesinin modernləşdirilməsində xarici texnologiyaların tətbiq edilməsi nəticəsində istehsal olunan məhsullar daxili və xarici bazarda rəqabətqabiliyyətli olur. Daha doğrusu, qiymət əlçatanlığına malik olur. Bu da onların sürətli reallaşdırılmasını şərtləndirir.

Novruz Rəhimov

Qida sənayesinin modernləşdirilməsində xarici investisiyaların rolu

Xülasə

Müasir şəraitdə qida sənayesinin davamlı inkişafına nail olunması, əhalinin qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində, eləcə də ölkədən xaricə pul vəsaitlərinin çıxışının məhdudlaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Qida məhsulları istehsalının artırılması, idxal kanallarından asılılığın da azaldılmasında önəmli rol oynayır. Məhz bu qəbildən olan strateji hədəflərə nail olunması üçün isə, qida sənayesinin modernləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Qida sənayesinin modernləşdirilməsinin mühüm strateji əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq, bu sahənin modernləşdirilməsində xarici investisiyaların cəlb edilməsi mühüm rol oynayır. Xarici investisiyaların qida sənayesinin modernləşdirilməsinə cəlb edilməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılması, daxili bazarın yerli istehsal hesabına doydurulmasına səbəb olmaqla yanaşı, eyni zamanda həmin məhsulların xarici bazarlara çıxışının da təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, qida sənayesinin modernləşdirilməsi, məhsul istehsalının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Новруз Рагимов

Роль иностранных инвестиций в модернизации пищевой промышленности

Резюме

В современных условиях достижение устойчивого развития пищевой промышленности играет важную роль в удовлетворении спроса населения на продукты питания, а также ограничении оттока денежных средств из страны. Увеличение производства продуктов питания также играет важную роль в снижении зависимости от каналов импорта. Для достижения таких стратегических целей модернизация пищевой промышленности является необходимым условием. Учитывая, что модернизация пищевой промышленности имеет важное стратегическое значение, привлечение иностранных инвестиций играет важную роль в модернизации этого сектора. Привлечение иностранных инвестиций для модернизации пищевой промышленности способно не только увеличить выпуск конкурентоспособной продукции, но и сыграть важную роль в насыщении внутреннего рынка продукцией местного производства, а также в обеспечении выхода этой продукции на внешние рынки. Следует отметить, что модернизация пищевой промышленности создает благоприятные условия для повышения конкурентоспособности выпускаемой продукции.

Novruz Rahimov

The role of foreign investments in the modernization of the food industry

Summary

In modern conditions, achieving sustainable development of the food industry plays an important role in meeting the population's demand for food products, as well as limiting the outflow of funds from the country abroad. Increasing the production of food products also plays an important role in reducing dependence on import channels. In order to achieve such strategic goals, modernization of the food industry is one of the necessary conditions. Considering that the modernization of the food industry has an important strategic importance, attracting foreign investments plays an important role in the modernization of this sector. Attracting foreign investments to the modernization of the food industry can not only increase the production of competitive products, but also play an important role in ensuring the access of these products to foreign markets. It should be borne in mind that the modernization of the food industry creates favorable conditions for increasing the competitiveness of product production.

Ədəbiyyat:

1. R. Z. Hüseyin, Aqrar sahədə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı: qloballaşmanın çağırışları və inkişaf imkanları, Bakı, 2018, 408 s, s. 30.
2. Модернизация российской экономики: структурный потенциал, Ответственный редактор член-корреспондент РАН Н.И. Иванова, Москва, 2010, 229 с, s. 11.
3. Быстров А.В., Юсим В.Н., Фиалковский Д.Г. Текущие константы макроэкономического развития стран технологических лидеров.//Научный журнал «Вестник Института экономики и Российской Академии Наук». М: Институт экономики Российской Академии Наук № 4/20 15.С. 157-172. ISSN-2073-6487 (ВАК, РИНЦ). http://inecon.org/images/stories/publicacii/vesnik-ran/2015/VIE_RAS_4_2015.pdf.
4. Гарнов А. П., Гарнова В. Ю. Инновационный потенциал России: проблемы и перспективы реализации // РИСК: Ресурсы, Информация, Снабжение. Конкуренция. 2016. - № 1. - С. 92-97.
5. Гарнов А. П., Гарнова В. Ю. Кластеризация экономики: способы повышения эффективности государственной промышленной политики // Вестник Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова 2016. № 6 (90) С. 110-117.
6. Киреев А.П. Международная экономика. Международная макроэкономика: открытая экономика и макроэкономическое программирование: Учеб. пособие для вузов. М.: Международные отношения, 2019. С. 125-126.
7. Кормить мир 2015. Отчет ФАО. [Электронный ресурс]. Режим доступа:http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/synthesis_papers/How_to_Feed_the_World_in_2050_RU.pdf
8. Алиев У.М. Улучшение инвестиционного климата главный фактор привлечения иностранных инвестиций в национальную экономику // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2018. - С. 209-215.
9. Голубева О.И. Роль международных инвестиций в современных условиях развития экономики // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2018, № 12 (декабрь). [Электронный ресурс]. Режим доступа.: <http://e-koncept.ru/2018/184066.htm>
10. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası'nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı.
11. vergiler.az/news/article/25154.html.
12. N. Ə. Mustafayeva, H. N. Cəfərov, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafında aqro parkların rolu // Azərbaycan Respublikası prezidentinin yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası “İdarəetmə və iqtisadiyyatda 2030 trendləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki materialları, Bakı, 2024, 4-11 s, s. 8

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 338.1, 330.341

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-51-61

MİLLİ İQTİSADİYYATLARDA TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏRİN ROLUNUN VƏ TƏSİRLƏRİNİN NƏZƏRİ-EMPİRİK TƏHLİLİ

Xəyal Əmiraslanov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı

AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 6

e-poçt: khayalamiraslan@gmail.com

Açar sözlər: transmilli şirkətlər; birbaşa xarici investisiyalar; milli iqtisadiyyat; iqtisadi inkişaf; asılılıq nəzəriyyəsi.

Ключевые слова: транснациональные компании; прямые иностранные инвестиции; национальная экономика; экономическое развитие; теория зависимости.

Keywords: transnational corporations; foreign direct investment; national economy; economic development; dependency theory.

1. Ədəbiyyat icmal

Transmilli Şirkətlərin müasir dünya iqtisadiyyatının formalaşmasında rolu, həmçinin, milli iqtisadiyyatlara təsirləri ilə bağlı əsasən üç fərqli baxış formalaşmışdır. Belə ki, insanların bəziləri II Dünya Müharibəsinin bitishi ilə sürətli inkişaf tendensiyası yaşayan kapitalizm sisteminin dünya cəmiyyətini iqtisadi və mədəni cəhətdən qərb mərkəzli olan təkqütblü qloballaşma prosesinin daxilinə həbs etdiyini, transmilli qurumların isə bu prosesi sürətləndirmədə əhəmiyyətli rolu olduğunu vurğulayaraq anti-qlobalist/tənqidi mövqeni dəstəkləməkdədirlər. Onlar bildirirlər ki, bu şirkətlər qlobal asılılığı artırır, sosial-siyasi bərabərsizliklərə gətirib çıxarır və hətta milli iqtisadiyyatın suverenliyini təhlükə altına atır. Bunun əksinə, neoliberalist mövqeni mənimsəyənlər isə qloballaşmanın zərurət olduğunu iddia edərək, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin və xalqların buradan fayda əldə etdiyini, transmilli şirkətlərin isə milli iqtisadiyyatların inkişaf etməsində təkanverici qüvvə rolunu oynayaraq zərərdən daha çox müsbət təsirlərinin olduğunu qeyd edirlər. Eklektizm nümayəndələri isə hər iki tərəfin iddialarını qəbul edərək ortaq məxrəcdə sistemləşmənin tərəfdarıdırlar.

Anti-Qlobalist/Tənqidi Nəzəriyyələr. Antiqlobalist və ya tənqidi ənənədən olan tənqidçilər qeyd edirlər ki, transmilli şirkətlər bir çox hallarda iqtisadi bərabərsizliyi gücləndirir və dövlət suverenliyi üçün təhlükə ərz edir. Məsələn, Kapfer (2006) “dövlət suverenliyi hesabına transmilli korporasiyaların artan gücünü” müşahidə edərək, transmilli şirkətlərin dövlətləri bir-birlərinə qarşı qoyaraq, hökumətləri investisiyaların əldə edilməsi uğrunda rəqabətə girməyə məcbur etdiyini və şirkətlərə de-fakto olaraq siyasi nəzarət üzərində güc verdiyini vurğulayır [2]. Məhz bu səbəblə də transmilli şirkətlər öz əllərində həm sərvəti həm də siyasi gücü cəmləşdirməyi bacarır. Hart-Landsberg (2019) qeyd edir ki, sadəcə bir neçə əsas ölkəyə məxsus olan transmilli şirkətlər hələ də qlobal sistemdə güclənməkdə davam edir və ticarət və mənfəətin qeyri-mütənasib payına sahiblik etməkdədirlər [3]. UNCTAD məlumatları da onu göstərir ki, 2014-cü ildə firmaların ən yaxşı 1%-i ixracın orta hesabla 57%-ni təşkil edib, ən böyük transmilli şirkətlər isə 2008-ci ildən sonrakı yavaşlama dövründə belə mənfəət dərəcələrini artırmaqda davam ediblər [4]. Asılılıq nəzəriyyəçiləri isə (Prebisch, Frank) bu tənqidin qlobal nizama şamil edilməsi gərəkdiyini bildirirlər: Frankın (1966) yazmış olduğu kimi, “zəif inkişaf iqtisadi inkişafı da yaradan eyni tarixi prosesin nəticəsində yaranmışdır və hələ də yaranmaqda davam edir: kapitalizmin özünün inkişafı”. Dünya sistemlərinin dərinə təhlili vasitəsilə də bu nəticəyə gəlmək mümkündür. Belə ki, keçmiş koloniyalar (periferiya) sadəcə olaraq inkişaf etmiş (mərkəz) dünyaya aşağı dəyərli malların ixracında istifadə edilərək sanki bir qəfəsin içində sıxışdırılmışdır və bu hal yoxsulluğu gücləndirir [5],[6].

Neoliberal/Qloballaşma Tərəfdarı Yanaşmalar. Bunların əksinə olaraq bir çox neoliberal alimlər transmilli şirkətləri böyümə, innovasiya və inteqrasiyanın əvəzolunmaz mühərrikləri olaraq

təsvir etməkdədirlər. Jagdish Bhagwati “Qloballaşmanın Müdafiəsində” (2004) bu yanaşmanı müdafiə edərək iddia edir ki, “qloballaşma çox vaxt günahlandırıldığı problemlərin bir çoxunu yüngülləşdirir”. Həmçinin qeyd edir ki, ticarət və investisiyalar vasitəsilə milli gəlir artırılır və beləcə uşaq əməyi azaldılması və savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilmsi üçün imkanlar yaranır. Bu baxımdan, transmilli şirkətlər inkişaf etməkdə olan bazarlara texnologiya transferi həyata keçirir, kapital və idarəetmə təcrübəsi gətirir, iqtisadi konvergensiyanı sürətləndirir [7]. Jeffrey Sachs (2005) eyni şəkildə bu inteqrasiya prosesinin bazar intizamı və səmərəliliyi vasitəsilə milyonlarla insanın yoxsulluğunu necə sonlandırma biləcəyini vurğulayır [8]. Bu istiqamətdə əsasən miqyas iqtisadiyyatları (böyük şirkətlər istehsalı daha səmərəli həyata keçirir), biliklərin yayılması (R&D və innovasiyalar bir ölkədən digərinə yayılır) və qlobal dəyər yaradılması vurğulanır. Bhagwati bildirir ki, ticarət vasitəsilə rifahın artırılması sayəsində uşaq əməyinin istismarı azalır, çünki ailələr uşaqları iş əvəzinə məktəblərə göndərməyə meyilli olurlar. Bir sözlə, neoliberal/qloballaşma tərəfdarları transmilli şirkətlərin fəaliyyətlərinə geniş həcmli inkişaf strategiyasının önəmli bir parçası kimi qiymətləndirir və iddia edirlər ki, bu qurumlar düzgün siyasət daxilində idarə olunarsa, yerli iqtisadiyyatları qlobal bazarlara sürətli inteqrasiya edə və orta q mənfəət artırma bilərlər.

Eklektik və Sistemik Çərçivə. Bir sıra alimlər isə yuxarıda qeyd olunan ikili yanaşmadan kənara çıxan inteqrasiya olunmuş və ya sistemli nəzəriyyələr irəli atırlar. Dünya sistemi və asılılıq nəzəriyyələri (Prebisch, Frank, Wallerstein) qlobal iqtisadiyyatı iyerarxik sistem kimi təhlil etmənin tərəfdarıdır [5][6][9]. Prebisch, müstəmləkəçi ticarət strukturlarının periferik iqtisadiyyatları xammal ixracından asılı saxladığını və beləliklə, “inkişaf olmadan inkişafdan qalma mümkün deyil” deyərək iddia edərək, “mərkəz-periferiya” (center–periphery) modelini inkişaf etdirdi [6]. Dünya sistemləri üzrə analitiklər də eyni formada 16-cı əsrdən bəri dünyanı əsas, yarı periferiya və periferiyaya bölünmüş vahid kapitalist iqtisadiyyat kimi qəbul edərək təhlil etməkdədirlər. Beləki, qüdrətli dövlətlər və transmilli kapitalist siniflər (yəni transmilli şirkətlərin sahibləri) qeyri-bərabər mübadilə sistemini birlikdə qoruyub saxlamağa cəhd göstərirlər. Yəni azad ticarət və beynəlxalq bazar münasibətləri inkişaf etmiş və az inkişaf etmiş ölkələr arasında qeyri-bərabər münasibətlər kontekstində formalaşır və bu münasibətləri qoruyaraq gücləndirmək və yenidən istehsal etmək üçün çalışılır. Asılılıq nəzəriyyəçiləri bununla da mərkəz (center) ölkə elitaları tərəfindən idarə olunan transmilli şirkətlərin qlobal bərabərsizliyi struktur olaraq necə davam etdirdiyini vurğulayırlar. Hall və Soskice (2001) tərəfindən tədqiq edilən Kapitalizmin növləri (Varieties of Capitalism) kimi institusionalist yanaşmalar müxtəlif milli institutların transmilli şirkət-dövlət münasibətlərinə necə vasitəçilik etdiyinə diqqət yetirir [10]. Bu istiqamətdə Hall və Soskice iki ideal növ təklif edir: firmaların rəqabətli bazarlar vasitəsilə koordinasiya edildiyi Liberal Bazar İqtisadiyyatları (məsələn, ABŞ) və daha çox əməkdaşlığın mövcud olduğu Koordinasiyalı Bazar İqtisadiyyatları (məsələn, Almaniya, Yaponiya). Birinci halda bazar mexanizmləri üstünlük təşkil edir, ikincisində isə firmalar daha çox qeyri-bazar münasibətlərinə və dövlət koordinasiyasına arxalanır. Teubner (2017) isə "istehsal rejimlərinin" milli sərhədləri aşma potensialını vurğulayaraq və qarışıq institusional məntiqlər altında fəaliyyət göstərən transmilli şirkətləri tənzimləmək və idarə etmək adına problem yaranacağını bildirərək bu fikirləri genişləndirir [11]. Ümumilikdə isə bu nəzəriyyələr transmilli şirkətlərin təsirinin kontekstdən asılı olaraq dəyişdiyini vurğulayırlar.

Klassik nəzəri modellər. Transmilli şirkətlərin ilkin nəzəri modelləri vasitəsilə onlar haqqında fundamental anlayışları (və tənqidləri) əldə etməmiz mümkündür. Hymerin (1976) birbaşa xarici investisiya nəzəriyyəsi əsaslardan biri hesab olunur: Hymer iddia edirdi ki, firmalar xaricə sərmayəni sadəcə daha yüksək gəlirlər qazanmaq məqsədilə deyil, həm də xarici bazarın çatışmazlıqlarını aradan qaldıran mülkiyyətə xas üstünlüklərə (xüsusi texnologiya, brendlər və ya idarəçilik bacarığı kimi inhisarçı aktivlər) malik olduqları üçün investisiya kimi yönləndirirlər. O 1960-cı ildəki tezisində - (1976-cı ildə nəşr olunub) beynəlxalq istehsalın bazarın qüsurlarını əks etdirdiyi xüsusunda təkid edirdi: böyük firmalar bazar gücündən istifadə etmək üçün transsərhəd əməliyyatları həyata keçirirlər [12]. Alimlər Hymerin transmilli şirkətlərlə bağlı iqtisadi nəzəriyyənin qabaqcılı olduğu mövzusunda həmfikirdirlər [13]. John Dunning Hymerin transmilli şirkətlərin ümumi nəzəriyyənin komponentlərini müəyyən etmədə olduqca uğurlu olduğunu qeyd edirdi. Daha sonra Dunning - (1977, 1988, 1993) bu fikirləri OLI paradigmasında (Mülkiyyət-Məkan-İnternalizasiya) sintez edərək,

transmilli şirkətlərin - mülkiyyət (O), məkan (L) və internalizasiya (I) üstünlüklərinə malik olduqları halda birbaşa xarici investisiya həyata keçirdiyini müdafiə etdi [14]. Son onilliklərdə isə Qlobal Dəyər Zəncirinin (GVC) təhlili transmilli şirkətlərin transsərhəd istehsalı necə təşkil etdiyini xəritələşdirməklə bu müzakirələrin zənginləşdirilməsini təmin etmişdir. Belə ki, Gereffi və başqaları (2005) məhsulları dizayn edən və dünyaya səpələnmiş təchizatçıları əlaqələndirən “aparıcı firmaları” (adətən Qərbi və ya Şərqi Asiya şirkətlərini) konseptuallaşdırmışdır [15]. Kano, Tsang, and Yeung (2020) qeyd etdiyi kimi “inkişaf etməkdə olan ölkələr Şimali Amerika və Avropanın böyük istehlak bazarlarından aparıcı firmalar və transmilli şirkətlərlə sıx bağlıdırlar” və yerli istehsalçıları qlobal səviyyədə fəaliyyət göstərən şəbəkələrə daxil edirlər [16]. GVC araşdırmaları göstərir ki, bu aparıcı şirkətlər yüksək dəyərli fəaliyyətləri (dizayn, brendinq, maliyyə) ələ keçirərkən, aşağı dəyərli işləri isə (montaj, əmtəə daxilolmaları və ağır əmək tələb edən digər işlər) daha ucuz iqtisadiyyatlara ötürürlər. Beləliklə, GVC-lər inkışaf etməkdə olan bazarlara bəzi sənaye işləri və bilik/teknologiya gətirənlər də, çox vaxt asimmetrik böyüməyə səbəb olurlar: bir ovuc aparıcı transmilli şirkət zəncir boyunca standartları və mənfəət paylarını formalaşdıraraq bütün gücü əlində cəmləyir.

Müasir Tənqidi Yanaşmalar. Son tədqiqatlar xüsusilə rəqəmsallaşma, ətraf mühit və korporativ sosial məsuliyyətlə bağlı yeni nəzəriyyələri ön plana çıxarır. “Rəqəmsal müstəmləkəçilik” anlayışı qlobal texnoloji transmilli şirkətlərinin (Facebook, Google və s.) geniş həcmli datalar vasitəsilə istismar prosesini necə genişləndirdiyini təsvir edir. Coleman (2019) rəqəmsal müstəmləkəçiliyi Qərb korporasiyaları tərəfindən “məlumatların mərkəzləşdirilməmiş formada çıxarılması və nəzarəti” kimi qiymətləndirir [17]. Məsələn, Qərb platformaları sosial media əlaqələrini təmin etmək məqsədilə onlarla Afrika ölkəsində Facebook-un Pulsuz Əsasları kimi layihələrə start verdilər. Lakin tənqidçilər bunu mənfəət üçün istifadəçi məlumatlarının toplanması olaraq qiymətləndirirlər. Coleman, “məlumatların yeni valyuta olduğunu” vurğulayaraq, transmilli şirkətlərin bölgələrin və lokal əhalinin həyat keyfiyyətinin artırılması üçün deyil, məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün (19-cu əsrdə müstəmləkə ərazilərdə resursların rahat yolla çıxarılaraq daşınması üçün dəmir yollarının qurulmasına bənzər şəkildə) Afrika şəbəkə infrastrukturuna sərmayə qoyduğunu iddia edir. Bu tənqid isə öz növbəsində müasir transmilli şirkətlərin rəqəmsal dövrdə neokolonial dinamikasını necə davam etdirə biləcəyini vurğulayır. Ekoloji tənqidçilər də həmçinin bu şirkətlərin gücünü vurğulayırlar. Naomi Klein (2014) iddia edir ki, məqsədinin yalnızca resursları sonsuz şəkildə istismar etmək olması səbəbilə korporativ kapitalizm iqlim böhranlarını alovlandırır [18]. Hart-Landsberg (2019) qeyd edir ki, sosial məsuliyyətlə bağlı ritorikaya baxmayaraq, ən böyük transmilli şirkətlər mənfəəti maksimuma çatdırmaqda davam edirlər. Qlobal ticarət yavaşladıqdan sonra belə, nəhəng transmilli şirkətlər mənfəət marjalarını artırmağın yollarını necəsə tapdılar. Bu, korporativ maraqların hələ də mövcud sistemdə diqqət mərkəzində qaldığını göstərir [3].

2. Transmilli şirkətlərin milli iqtisadiyyatlarda rolunun və nəticələrinin nəzəri-empirik təhlili

2.1. İqtisadi təsirlər: birbaşa xarici investisiyalar və iqtisadi artım, transfer vergi qoyma siyasəti

Makroiqtisadi Təsirlər. Birbaşa xarici investisiyaların iqtisadi artıma təsirini araşdıran qlobal və yerli tədqiqatlar əksəriyyəti onu göstərir ki, uzun müddətli dövr ərzində investisiyaların həcmindəki artım faizi ilə ÜDM həcmindəki artım faizi arasında korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Yəni, birbaşa xarici investisiyaların həcmindəki artım ÜDM-də artıma səbəb olur [19], [25]. Bu prosesin inkışaf etməkdə olan ölkələrin transmilli şirkətlərin investisiyalarından iqtisadi inkışafı təmin etmə və iqtisadi strukturda diversifikasiyanı artırmaq üçün təkan verici əhəmiyyətə sahib olan kapitalın təmin edilməsi üçün istifadəsinə zəmin yaratması səbəbilə qeyd edilən fakt neolibəristlərin iddialarını dəstəkləmək baxımından olduqca əhəmiyyətli rola malikdir.

Kapital akkumulasiyasının sürətlənməsi. Neoliberal nəzəriyyədə birbaşa xarici investisiyalar yerli istehsal gücünü artırmaq üçün əlavə maliyyə mənbələri yaradır və inkışaf etməkdə olan ölkələrdə makroiqtisadi böyüməyə əhəmiyyətli töhfə verir. Bu isə, sərbəst bazar iqtisadiyyatında xarici kapital axınlarının milli sərmayə səviyyəsini artıraraq iqtisadi artımı sürətləndirməsi iddiasını təsdiqləyir.

Texnologiya və bilik transferi. İkinci olaraq isə texnoloji irəliləyiş və bilik ötürülməsi birbaşa xarici investisiyalar vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Alfaro və həmkarlarının (2004) tədqiqatlarında, birbaşa

xarici investisiyaların daxil olduğu sahələrdə yerli müəssisələr arasında bilik yayılmasının (spillover effects) müşahidə edildiyini, yerli şirkətlərin həm istehsal proseslərində, həm də idarəetmə praktikasında yenilikləri mənimsədiyi qeyd olunur [26]. Bu, sərbəst bazar şəraitində rəqabəti artıran və iqtisadi səmərəliliyi yüksəldən dinamikaları təsdiqləyici bir fakt olaraq qiymətləndirilir.

Qlobal inteqrasiya və bazar genişlənməsi. Həmçinin, iqtisadi böyümənin qlobal dərəcədə sərbəst ticarət və sərmayə axınları ilə sıx əlaqəli olduğu vurğulanır. Yəni, birbaşa xarici investisiyalar ticarət şəbəkələrini genişləndirir və transmilli şirkətlərin təchizat zəncirləri vasitəsilə səmərəli resurs bölgüsünə imkan yarada bilir. Bu yanaşma, milli iqtisadiyyatların qloballaşma proseslərində fəal iştirakının iqtisadi artım üçün mühüm rolu olduğunu təsdiqləyir.

Bu məqamlar, birbaşa xarici investisiyaların iqtisadi artıma müsbət təsirini göstərən empirik faktların neoliberal və ona bənzər digər görüşlərlə necə uzlaşdığını aydın şəkildə ortaya qoyur. Beləliklə, neoliberal nəzəriyyələr qlobal kapital hərəkətlərinin yerli iqtisadiyyatlara fayda gətirəcəyini iddia edir və bir sıra tədqiqatların məhz bu əlaqəni dəstəkləməsi bu yanaşmanın əsas məntiqini gücləndirir. Lakin vergi siyasəti üzərindən bəzi ölkələrin yaşamış olduğu təcrübələr onu göstərir ki, yüksək həcmli kapital axınlarının bir sıra əks təsirlərə malik olmaması qeyri-mümkündür.

Bunlardan əlavə, müstəqillik dövrünə yenidən qədəm qoymuş Azərbaycanın iqtisadi inkişafını gücləndirmək adına ölkəyə cəlb edilən geniş həcmli xarici kapitalın rolu da birbaşa xarici investisiyaların inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının inkişafında dəstəkləyici funksiyaya sahib olduğunu bir daha təsdiqləyir. Beləki, 1994-cü ildə nəhəng transmilli neft şirkətləri ilə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) arasında bağlanmış “Əsrin müqaviləsi” vasitəsilə ölkəyə ümumilikdə 64 milyard ABŞ dolları həcmində birbaşa xarici investisiya yatırılması planlaşdırılmış və ölkənin neft sənayesinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir [27]. Bununla yanaşı, tənqidçilər bu prosesin nəticəsində “Holland xəstəliyi” kimi tanınan fenomenin genişlənmə riskinin olduğunu vurğulayırlar. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, neft sənayesi hələ də ölkənin ÜDM-nin böyük hissəsini təşkil edir [28]. Bu isə transmilli şirkətlərin ölkə iqtisadiyyatına birbaşa təsirini deyil, xarici investisiyaları əldə edən tərəfin ondan milli maraqların təmini istiqamətindəki istifadəsi zamanı doğan digər təsirləri diqqət mərkəzinə gətirir.

Vergi və Maliyyə Nəzarəti. Təcrübədə əksər transmilli şirkətlər tərəfindən transfer qiymət-qoyma metodundan istifadə edilərək ölkə vergilərindən yayınma cəhdləri müşahidə olunmuşdur. Beləki, Apple və İrlandiya arasında 1991 və 2007-ci illərdə transmilli korporativ mənfəətin optimalaşdırılması istiqamətində sistemli bir vergi güzəşti mexanizminin mövcud olması nümunə olaraq göstərilə bilər. İrlandiya Vergi İdarəsinin 1991 və 2007-ci illərdə qəbul etdiyi vergi qərarları daxilində Apple-ın törəmə qurumları – Apple Sales International (ASI) və Apple Operations Europe (AOE) – real iqtisadi fəaliyyətlə üst-üstə düşməyən şərait daxilində vergi yükündən kənarında tutulmuşdur. Bu hüquqi çərçivə yüksək miqdardakı gəlirlərin yəni müstəqil bazar münasibətləri prinsipi əsasında deyil, daxili transfer qiymətləri vasitəsilə yönləndirməyi təmin etmişdir. Nəticədə isə, 2014-cü ildə bu qurumların effektiv vergi dərəcəsi 0.005% səviyyəsinə qədər enmişdir. Bu göstərici İrlandiyada nominal olaraq tətbiq edilən 12.5%-lik korporativ vergi dərəcəsi ilə müqayisədə son dərəcə aşağı dəyər idi [29],[30].

Avropa Komissiyası bu rejimi selektiv və qeyri-qanuni dövlət yardımı kimi qiymətləndirmiş, Apple-ın digər korporasiyalarla bərabər vergi şərtlərində rəqabət aparmaq imkanını pozduğunu qeyd etmişdir. Komissiya ASI və AOE kimi hər hansı yurisdiksiyada mənfəət vergisi ödəməyən qurumlara qeyri-proporsional güzəştlər verildiyini əsas gətirərək, 30 avqust 2016-cı il tarixli qərarı ilə Apple-dan 13 milyard avro həcmində vergini geri qaytarmasını tələb etmişdir [29], [30]. Komissiyanın qiymətləndirməsinə görə, Apple-ın mənfəətin əsas hissəsini intellektual mülkiyyət lisenziyalarının xaricdə yerləşməsi bəhanəsi ilə vergidən azad etməsi, faktiki bazar dəyərləri ilə uyğun gəlməyən gəlir bölgüsünə səbəb olmuşdur. Bu hadisə transmilli korporasiyaların transfer qiymətləri siyasətləri ilə milli vergi suverenliyi arasında ziddiyyətli münasibətləri və bu sahədə hüquqi boşluqların dərinliyini bir daha ortaya çıxarmışdır. Eyni zamanda, bu təcrübə dövlətlərin iqtisadi muxtariyyətlərinin qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən korporativ güclərlə üz-üzə qaldıqda necə zəifləyəcəyini göstərən nümunəvi hadisədir [31].

Şəkil 1: İrlandiyanın Apple-a qeyri-qanuni güzəştli vergi rejiminin tətbiqi

Apple nümunəsində olduğu kimi, Amazon şirkəti Lüksemburqda “shell” şirkətləri olaraq da bilinən törəmə müəssisələr yaratması səbəbilə bir sıra tənqidlərə məruz qalmışdır. Bu şəbəkə, əhəmiyyətli vergi ədaləti və iqtisadi bərabərlik prinsiplərini sual altına alan mürəkkəb korporativ struktur kimi qiymətləndirilmişdir. Beləki, bu qurumlar əsasən real iqtisadi fəaliyyət göstərməyən və hüquqi olaraq mövcud olsa da, əsas məqsədi Amazonun müxtəlif seqmentlərində formalaşan mənfəəti bu struktur vasitəsilə yönləndirməklə, vergi öhdəliklərindən yayınmaq və ya minimallaşdırmaq olan “shell” şirkətləri kimi tanınır. Adı çəkilən struktur vasitəsilə gəlirlər yüksək vergi yükü olan ölkələrdən aşağı vergi rejiminə malik Lüksemburq kimi ölkələrə köçürülür və nəticədə yüksək həcmli gəlirlər ya çox cüzi vergi ödənişi ilə, ya da ümumiyyətlə vergidən azad şəkildə əldə edilmiş olur [32]. Bu mexanizmin genişmiqyaslı tətbiqi nəticəsində bir sıra Avropa ölkələrinin büdcələrində milyardlarla avro həcmində gəlir itkisi baş verə bilər. Beləliklə, milli hökumətlər gəlirlər üzərindəki suveren vergitutma hüququnu qismən itirir və bu da fiskal müstəqilliyin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Nəticə etibarilə, vergi gəlirlərində yaranan azalma sosial təminat sistemlərinin və infrastrukturun maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan resursların azalmasına səbəb olur ki, bu da makroiqtisadi sabitliyə uzunmüddətli mənfəətli təsirlər yarada bilər.

Anti-qlobalist və asılılıq nəzəriyyəsinin nümayəndələri yuxarıda qeyd edilən vergi güzəştli mexanizmlərini qloballaşmanın struktur problemlərinin və irəli səviyyədə kapitalist mərkəz–periferiya münasibətlərinin tipik nümunəsi kimi dəyərləndirirlər. Anti-qlobalist tənqidçilərə görə, transmilli korporasiyaların vergi strategiyaları vasitəsilə gəlirləri az inkişaf etmiş ölkələrdən (periferiya) yüksək inkişaf etmiş mərkəzlərə (məsələn, Lüksemburq, İrlandiya) yönləndirməsi müasir dünyada keçmiş imperiya meyarlarına bənzər formada “maliyyə neokolonializmi” formalaşdırır [33], [34]. Beləcə maliyyə axınlarının birbaşa xarici asılılığa gətirib çıxardığını vurğulayırlar. Həmçinin vergi cənnətləri və shell şirkətlər vasitəsilə mənfəətin mərkəzdə toplanması, periferiyada isə fiskal bazanın daralması nəticəsində “struktur asılılıq” modeli daha da qüvvətlənməkdədir [9]. Bu proses sosial və infrastruktur xərclərini məhdudlaşdırması səbəbilə ölkələrin suverenliyini zəiflədə bilər. Beləliklə, Amazon və Apple nümunələrində müşahidə olunan vergi güzəştləri, asılılıq nəzəriyyəsində və anti-qlobalist tənqidi məktəbində vurğulanan əsas prinsiplər ilə uyğunluq təşkil edir.

Transmilli şirkətlər	İqtisadi Təsir	<i>Birbaşa xarici investisiya və ÜDM artımı</i>
		<i>Texnologiya və bilik transferi</i>
		<i>Vergi optimizasiyası və yerli firmaların sıxışdırılması</i>
	Siyasi Təsir	<i>Dövlət suverenliyinə qarşı risk</i>
		<i>Vəgi siyasəti</i>
		<i>Regional monopolistik siyasət</i>
	Sosio-ekoloji Təsir	<i>Qlobal market hegemoniyası</i>
		<i>Ekoloji degradasiya</i>
		<i>Mənəvi dəyərlərin eroziyası</i>
	Texnoloji Təsir	<i>Data təhlükəsizliyi</i>
		<i>Rəqəmsal təhlükəsizlik</i>

Şəkil 2. Transmilli Şirkətlərin Milli İqtisadi Sistemə Təsirləri Sxemi

2.2. Siyasi təsir: dövlət suverenliyi və vergi siyasəti

Transmilli şirkətlər fəaliyyətləri zamanı yüksək gəlirlər əldə etmə qabiliyyətinə sahibdirlər. Belə ki, bir sıra neft və qaz şirkətlərinin illik gəlirləri bəzi ölkələrin Ümumi Daxili Məhsulunun həcmi dəfələrlə üstələyir.

Cədvəl 1

Top 10 Transmilli neft və qaz şirkətinin gəlirlərinin və seçilmiş neft və qaz iqtisadiyyatlı ölkələrin ÜDM-nin müqayisəsi (2023) [36], [37], [38]

Sıra	Şirkətin adı	Gəlir (milyard ABŞ dolları)	Ölkə	ÜDM (milyard ABŞ dolları)
1	Sinopec	\$454	Nigeria	\$363
2	PetroChina	\$453	Qazağıstan	\$262
3	Saudi Aramco	\$440	Əlcəzair	\$247
4	Exxon Mobil	\$413	İraq	\$250
5	Shell plc	\$323	Sudan	\$109

Yuxarıda təqdim olunan cədvəldə neft və qaz təbii ehtiyatlarına malik 5 inkişaf etməkdə olan ölkə və onların ÜDM-i sıralanmışdır. Qeyd edilən transmilli şirkətlərin illik gəlirləri bu ölkələrin ÜDM-ni xeyli üstələyir və bu isə müasir dünya sistemində qlobal iqtisadi güc mərkəzləri kimi ölkələrlə yanaşı iqtisadi qurumların, yəni, transmilli şirkətlərin də geniş paya sahib olduqlarını bir daha sübut edir. Bu səbəblədir ki, bu nəhəng qurumların inkişaf etməkdə olan dövlətlərin üzərindəki siyasi təsirləri müasir ədəbiyyatda müzakirə mövzusu olaraq qalır. Beləki, transmilli şirkətlərin öz fəaliyyət ərazilərində qanunvericilik və tənzimləmə siyasətinə təsir göstərmək üçün lobbiciliyə və “tənzimləyici ələ keçirmə” mexanizmlərinə əl atdığı iddia olunur. Bunun nəticəsində isə, milli hökumətlər öz suveren qərarvermə səlahiyyətlərində bir sıra problemlərlə üzləşə və ictimai maraqları arxa plana keçirə bilirlər [39]. Liberal institusionalizmə görə isə, transmilli şirkətlər fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə şəffaflığın və idarəetmə keyfiyyətinin yüksəlməsi məqsədilə yerli qurumları islahata təşviq edə bilər. Yerli qurumların beynəlxalq standartlara uyğunlaşmağa başlaması korrupsiyanın azaldılması və proqnozlaşdırıla bilən vergi çərçivələrinin yaradılması istiqamətində önəmli rola sahibdir .

Vergi siyasətinə gəldikdə isə qeyd edilir ki, dövlətlər xarici investisiyanı cəlb etmək məqsədilə korporativ vergi dərəcələrini azaldaraq bir-biri ilə rəqabət aparırlar. Bu isə ümumi vergi bazasını

daraldır və ictimai məsələlərə xərclənmə yolunda büdcə gəlirlərini qismən azaldır [31]. Neoliberal mənbələr isə göstərir ki, vergi dərəcələrinin optimal səviyyəyə endirilməsi dövlətlərin vergi inzibatçılığını və investisiya mühitini yaxşılaşdırır. Səmərəli vergi inzibatçılığı, elektron vergi bəyannamələri və sadələşdirilmiş bəyannamə prosedurları kimi yeniliklər transmilli şirkətlərin fəaliyyət şərtlərini asanlaşdırır və büdcə gəlirlərinin daha effektiv toplanmasına şərait yaradır. Digər tərəfdən böyük transmilli şirkətlər yerli bazarlarda dominant mövqeyə sahib olmaq məqsədilə strateji birləşmələr, idarəetmə müqavilələri və bir sıra digər yollara əl atırlar. Bu isə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin bazar payını məhdudlaşdırır, rəqabəti zəiflədir və regional ixrac-idxal siyasətində asimmetrik üstünlüklər yaradır. Lakin nəhəng oyunçuların bazara daxil olması sayəsində regional ticarət bloklarında vahid standartların tətbiqi və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi sürətlənə bilər.

2.3. Sosial-ekoloji təsir: ətraf mühitin tarazlığı və yerli firmaların üzləşdiyi risklər

Transmilli şirkətlərin regional ekosistemlərə və yerli iqtisadi strukturlara təsirini qiymətləndirərkən həm tənqidi, həm də dəstəkləyici nəzəriyyələri nəzərə almaq olduqca vacibdir. Məsələn, Coca-Cola şirkətinin Hindistanın Kerala bölgəsində fəaliyyəti ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır. Belə ki, şirkətin qablaşdırma zavodunun bölgədəki qrunut sularından suların yenilənməsini asancaq səviyyədə istifadə edərək bölgədəki yerli icmaların içməli suya çıxışının azalmasına səbəb olduğu bildirilir. Nəticədə isə, bu vəziyyət geniş ictimai etirazları və icmanın su hüquqlarına dair pozuntuların aradan qaldırılmasına yönəlmiş sonrakı hüquqi prosesləri özü ilə bərabər gətirmişdir [40]. Beləcə, Coca-Cola'nın Keralada yeraltı su ehtiyatlarını bu formada istismar etməsi kimi hallar “ekoloji neokolonializm” çərçivəsindəki fikirləri dəstəkləyən nümunələrdəndir. burada qlobal kapitallaşmanın zəif dövlətlərin təbii resursları üzərində sərt istismar həyata keçirə biləcəyi vurğulanır. Lakin şirkət sonradan bölgədə su idarəçiliyində effektiv texnologiyalar və su bərpa layihələrini tətbiq edərək yerli ekosistemlərin bərpasına töhfə vermişdir. Bu isə onu göstərir ki, transmilli şirkətlər vasitəsilə ətraf mühitin qorunmasında innovativ həllərin tətbiqi mümkündür.

Xəzər dənizində neft hasilatı kontekstində müşahidələr göstərir ki, Abşeron yarımadasında təsadüfi sızma hadisələri və utilizasiya təcrübələri torpağın və qrunut sularının çirklənməsinə səbəb olur. Məsələn, 2014-cü ildə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ekologiya və təbiəti mühafizə siyasəti şöbəsinin müdir müavini İmran Əbdülov bildirmişdir ki, neft çıxarılması ilə əlaqədar ekoloji tarazlıq pozulması halı müşahidə edilmiş və təxminən 33,3 min hektar ərazi çirklənməyə məruz qalmışdır. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına və əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər. İmran Əbdülov həmçinin onu da qeyd edib ki, respublikamızda ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün son 10-12 ildə dövlət səviyyəsində ciddi tədbirlər həyata keçirilib [41]. Qeyd olunan ssenari ekoloji risklərin çoxmillətli operatorlardan yerli icmalara ötürüldüyü Ətraf Mühitdən Asılılıq çərçivəsini təsvir edir. Digər tərəfdən, Xəzər regionunda BP Caspian kimi şirkətlərin həyata keçirdiyi landşaft bərpa layihələri və bir sıra digər təşəbbüslər ekoloji rifahın artırılmasına öz töhfəsini verir.

Bunlardan əlavə, neokolonializm nəzəri çərçivəsindən yanaşdıqda McDonald's və Starbucks kimi qlobal qida və içki zəncirlərinin Bakı bazarına daxil olması yerli kulinariya biznesi və ənənəvi istehsalçıların artan rəqabət və dəyişən istehlakçı seçimləri ilə üzləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Nəticə

Bu məqalədə transmilli şirkətlərin milli iqtisadiyyatlara təsirini izah edən üç əsas nəzəri prizmadan – anti-qlobalist/tənqidi, neoliberal/qloballaşma tərəfdarı və eklektik-sistematik çərçivədən – başlayaraq, həm klassik, həm də müasir yönümlü modellərin empirik nümunələrlə uyğunluğu araşdırılmışdır. İlk olaraq, neokolonializm və mərkəz–periferiya münasibətlərini ön plana çıxaran asılılıq nəzəriyyəsi və tənqidi nəzəriyyələr transmilli qurumların siyasət üzərində ola biləcək təsirini və müxtəlif vergi strategiyaları vasitəsilə periferiyada fiskal bazanın daralmasına yol açdığını göstərir. Empirik sübutlar (Apple-İrlandiya, Amazon-Lüksemburq) göstərir ki, transfer qiymətləri və “shell” şirkət mexanizmləri kimi bir sıra vasitələr milli vergi suverenliyini zəiflətmə riski daşıyır və uzunmüddətli sosial-iqtisadi sabitliyi təhlükə altına atır. İkincisi, neoliberal nəzəriyyədə transmilli

şirkətlərin birbaşa xarici investisiyalar vasitəsilə iqtisadi akkumulyasiyanı sürətləndirməsi, texnologiya və bilik ötürülməsini təmin etməsi və qlobal bazarlara inteqrasiyanı asanlaşdırması vurğulanır. Azərbaycan misalında “Əsrin müqaviləsi”nin yaratdığı davamlı kapital axını və infraqurstruktura yatırımların yerli inkişafı dəstəkləməsi, makroiqtisadi artımın stimullaşdırılmasında neoliberal iddiaları təsdiqləyir. Üçüncüsü, institusionalist yanaşmalar dünya sistemi, “GVC” və “Varieties of Capitalism” nəzəriyyələri çərçivəsində transmilli şirkət-dövlət qarşılıqlı münasibətlərinin əsasən kontekstual şərtlərə görə dəyişdiyini göstərir. Liberal və koordinasiyalı bazar iqtisadiyyatı modelləri, eləcə də “GVC”-də aparıcı firmaların rolunun vurğulanması, transmilli şirkətlərin yerli müəssisələrlə əməkdaşlığı və rəqabəti zamanı doğan fərqli nəticələri izah etməkdə kömək edir. Bu modelin məhdud tərəfi isə – yeni rəqəmsal “data neokolonializmi” kimi modern tənqidlər fonunda – institusional çərçivələrin sürətlə dəyişən texnoloji reallıqları tam olaraq əhatə etməməsidir. Ümumilikdə, empirik analiz göstərir ki, transmilli şirkətlərin milli iqtisadiyyatlara təsirləri ziddiyyətli və çoxşaxəlidir: onlar həm müsbət makroiqtisadi, texnoloji və bir sıra digər faydaları gətirir, həm də vergi suverenliyi, ətraf mühit və sosial bərabərsizliklər baxımından risklər yarada bilər. Nəzəri modellərin hər biri müəyyən sahələri aydınlaşdırsa da, bütöv qiymətləndirmə üçün gələcək işlərdə aşağıdakı sahələrə diqqət yetirilməlidir:

- Müasir rəqəmsal ekosistemlərin transmilli şirkət-dövlət münasibətlərinə təsirinin institusional çərçivələrdə modelləşdirilməsi;
- Ekoloji və sosial məsuliyyətin reallıqda da öz əksini tapması istiqamətində qanunların gücləndirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin qurulması;
- Vergi siyasətindəki boşluqların aradan qaldırılması üçün beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi.

Beləliklə, transmilli şirkətlərin milli iqtisadiyyatlara rolu təkcə bir-ölçülü investisiya və bazar genişlənməsi qüvvəsi kimi deyil, eyni zamanda, suverenlik, bərabərlik və ekoloji davamlılıq baxımından balanslı siyasət və təkmil tənzimləmə mexanizmləri tələb edən kompleks anlayış kimi görünür.

Xəyal Əmiraslanov

Milli iqtisadiyyatlarda transmilli şirkətlərin rolunun və təsirlərinin nəzəri-empirik təhlili Xülasə

Bu tədqiqat müasir qloballaşma şəraitində transmilli şirkətlərin milli iqtisadiyyatlara təsirlərini anti-qlobalist, neoliberal və sistematik yanaşmalar prizmasından nəzəri-empirik nümunələrlə araşdırır. Anti-qlobalist nəzəriyyə fiskal suverenliyin zəifləməsi və mərkəz-periferiya asılılığının dərinləşməsi risklərini, neoliberal yanaşma isə birbaşa xarici investisiyaların sürətli kapital axını, texnologiya transferi və qlobal bazarlara inteqrasiyanın faydalarını vurğulayır. Sistemik modellər isə transmilli şirkət-dövlət qarşılıqlı əlaqələrinin milli institusional şərtlərdən asılılığını önə çıxarır. Nəticələr göstərir ki, transmilli şirkətlər iqtisadi artım və innovasiyanın mənbəyi olmaqla yanaşı, vergi və sosial bərabərsizlik riskləri yarada bilər. Buna görə də beynəlxalq tənzimləmələrin gücləndirilməsi zəruridir. Bu tədqiqat, dövlət siyasətində transmilli şirkətlərin dinamikalarını və risklərini nəzərə almağa kömək edə bilər.

Хаял Амирасланов

Роли транснациональных корпораций в национальных экономиках и влияния теоретико-эмпирического анализа

Резюме

В настоящем исследовании рассматривается влияние транснациональных корпораций (ТНК) на национальные экономики в условиях современной глобализации на основе теоретико-эмпирических примеров трёх подходов: антиглобалистского, нелиберального и эклектико-системного. Антиглобалистская перспектива акцентирует внимание на рисках размывания фискального суверенитета и углубления зависимости центра от периферии, тогда как нелиберальная модель подчёркивает преимущества прямых иностранных инвестиций, в

частности, быстрое накопление капитала, трансфер технологий и интеграцию в мировые рынки. Эkleктико-системные модели, в свою очередь, выделяют степень зависимости взаимодействия ТНК и государства от внутренних институциональных условий. Полученные результаты свидетельствуют о том, что хотя транснациональные корпорации могут выступать двигателями экономического роста и инноваций, они также создают вызовы в сфере налогообложения и социального неравенства. В связи с этим, усиленное укрепление международных регуляторных механизмов выглядит необходимым. Данное исследование предоставляет политикам детализированное понимание динамики работы ТНК и сопутствующих рисков, что способствует выработке более эффективных государственных стратегий.

Khayal Amiraslanov

The role of transnational corporations in national economies and impact of the theoretical and empirical analysis

Summary

This study investigates the impact of transnational corporations on national economies in the context of contemporary globalization, drawing on theoretical and empirical examples from three perspectives: anti-globalist, neoliberal, and eclectic-systemic. The anti-globalist viewpoint highlights risks such as the erosion of fiscal sovereignty and the deepening of core-periphery dependencies, whereas the neoliberal framework emphasizes the benefits of foreign direct investment—namely rapid capital accumulation, technology transfer, and integration into global markets. Eclectic-systemic models, in turn, underscore the extent to which TNC’s-state interactions depend on domestic institutional conditions. The findings reveal that, although transnational corporations can serve as engines of economic growth and innovation, they also pose challenges related to taxation and social inequality. Consequently, the reinforcement of international regulatory frameworks is imperative. This research offers policymakers a nuanced understanding of TNC’s dynamics and associated risks, thereby aiding the design of more effective state policies.

Ədəbiyyat

1. United Nations Conference on Trade and Development. (2024). World Investment Report 2024 <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024>
2. Kapfer, S. (2006). Multinational corporations and the erosion of state sovereignty. Illinois State University.
3. Martin Hart-Landsberg. (2019). Capitalist globalization is not unwinding: TNCs continue to increase their power and profits. MR Online. Əldə edilib: 21 may 2025, <https://mronline.org/2019/03/04/capitalist-globalization-is-not-unwinding-tncs-continue-to-increase-their-power-and-profits/>
4. United Nations Conference on Trade and Development. (2018). Trade and Development Report 2018: Power, Platforms and the Free Trade Delusion (UNCTAD/TDR/2018). https://unctad.org/system/files/official-document/tdr2018_en.pdf
5. Andre Gunder Frank: ‘The Development of Underdevelopment’. Monthly Review, 18(1) Sept 1966.
6. Bracarense, N. (2016). Complexities of core-periphery relation: An analysis of the late Raúl Prebisch. The Center for the History of Political Economy Working Paper Series, (2016-34).
7. Bhagwati, J. (2004). In defense of globalization: With a new afterword. Oxford University Press.
8. Sachs, J. D. (2005). The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time. New York, NY: Penguin Press.
9. Wallerstein, I. (1974). The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Academic Press.
10. Hall, Peter A., and David Soskice. “Varieties of Capitalism.” Annual Review of Political Science 4, no. 1 (2001): 11-43

11. Teubner, Gunther. “Corporate Codes in the Varieties of Capitalism: How Their Enforcement Depends on the Differences Among Production Regimes.” *Indiana Journal of Global Legal Studies* 24, no. 1 (2017): 81-97.
12. Hymer, S. (1976) *The International Operations of National Firms: Study of Operations of National Firms: Study of Direct Foreign Investment*. MIT Press, Cambridge.
13. Yamin, M., Pitelis, C. (Ed.), & Sugden, R. (Ed.) (2000). A critical re-evaluation of Hymer's contribution to the theory of the transnational corporation. In *The nature of the transnational firm* (2nd ed., pp. 58-72). Routledge
14. Dunning, John H. (1977). "Trade, location of economic activity and the MNE: a search for an eclectic approach", in Bertil Ohlin, Per-Ove Hesselborn and Per Magnus Wijkman, eds., *The International Allocation of Economic Activity* (London: Macmillan Press), pp. 395-418.
15. Gereffi, G., Humphrey, J., & Sturgeon, T. (2005). The governance of global value chains. *Review of international political economy*, 12(1), 78-104.
16. Kano, L., Tsang, E. W. K., & Yeung, H. W.-C. (2020). Global value chains: A review of the multi-disciplinary literature. *Journal of International Business Studies*, 51(5), 577–622. <https://doi.org/10.1057/s41267-020-00304-2>
17. Coleman, D. (2018). Digital colonialism: The 21st century scramble for Africa through the extraction and control of user data and the limitations of data protection laws. *Mich. J. Race & L.*, 24, 417.
18. Klein, N. (2014). *This changes everything: Capitalism vs. the climate*. Simon and Schuster.
19. Humbatova, S.I., Tanriverdiev, S.M., Mammadov, I.N., Hajiyev, N. G.-O. 2020. Impact of investment on GDP and non-oil GDP in Azerbaijan. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(4), 2645-2663. [http://doi.org/10.9770/jesi.2020.7.4\(6\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2020.7.4(6))
20. Hajiyeva, A. (2020, December). Macroeconomic impact of FDI inflow: The case of Azerbaijan. In *19th RSEP International Economics, Finance & Business Conference – Virtual/Online* (pp. 58–72). Anglo-American University, Prague, Czechia
21. Bilas, V. (2020). FDI and Economic Growth in EU13 Countries: Cointegration and Causality Tests. *Journal of Competitiveness*, 12(3), 47–63. <https://doi.org/10.7441/joc.2020.03.03>
22. Cao, L., Shah, S. A., & Bifei, T. (2021). The role of FDI inflow in economic growth: Evidence from developing countries. *Journal of Advanced Research in Economics and Administrative Sciences*, 2(1), 68. <https://doi.org/10.47631/jareas.v2i1.212>
23. Olorogun LA, Salami MA, Bekun FV. Revisiting the Nexus between FDI, financial development and economic growth: Empirical evidence from Nigeria. *J Public Affairs*. 2022;22:e2561. <https://doi.org/10.1002/pa.2561>
24. Hansen, H., & Rand, J. (2005). On the causal links between FDI and growth in developing countries (WIDER Research Paper No. 2005/31). United Nations University World Institute for Development Economics Research (UNU-WIDER). <https://hdl.handle.net/10419/63300>
25. Weijun Wu, Ling Yuan, Xiaoming Wang, Xiaping Cao & Sili Zhou (2020) Does FDI Drive Economic Growth? Evidence from City Data in China, *Emerging Markets Finance and Trade*, 56:11, 2594-2607, <https://doi.org/10.1080/1540496X.2019.1644621>
26. Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2004). FDI and economic growth: the role of local financial markets. *Journal of international economics*, 64(1), 89-112.
27. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatı. (n.d.). Azərbaycanın neft strategiyasının əsası –“Əsrin müqaviləsi”. Prezident Kitabxanası. <https://files.preslib.az/projects/centurycontract/g11.pdf>
28. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi https://stat.gov.az/source/system_nat_accounts/?lang=az
29. European Commission. (2016, August 30). Commission decision C(2016) 5605 final on State aid SA.38373 (2014/C) (ex 2014/NN) (ex 2014/CP) implemented by Ireland to Apple. Brussels: European Commission. https://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/253200/253200_1851004_674_2.pdf one.oecd.org+3

30. European Commission. (2016, August 30). State aid: Ireland gave illegal tax benefits to Apple worth up to €13 billion [Press release]. Brussels: Author. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_2923
31. Zucman, G. (2014). Taxing across borders: Tracking personal wealth and corporate profits. *Journal of economic perspectives*, 28(4), 121-148.
32. Liu, L. (2018). Is American Multinational Enterprises' Honeymoon with the European Union Over? An Analysis of the European Commission's Investigations into American Multinational Enterprises' Tax Deals with Ireland, Luxembourg and the Netherlands. *Loy. LA Int'l & Comp. L. Rev.*, 41, 71.
33. Amin, S. (1990). *Delinking: Towards a Polycentric World*. Zed Books.
34. Bello, W. (2005). *Deglobalization: Ideas for a New World Economy*. Zed Books.
35. <https://investor.exxonmobil.com/sec-filings/annual-reports/content/0001193125-24-092555/0001193125-24-092555.pdf>
36. <https://www.aramco.com/-/media/publications/corporate-reports/reports-and-presentations/2023/fy/saudi-aramco-fy-2023-full-financials-english.pdf>
37. <https://www.shell.com/investors/results-and-reporting/annual-report-archive.html#tab-2023>
38. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>
39. Helleiner, E. (2002). Economic nationalism as a challenge to economic liberalism? Lessons from the 19th century. *International studies quarterly*, 46(3), 307-329.
40. Aiyer, A. (2007). The allure of the transnational: notes on some aspects of the political economy of water in India. *Cultural Anthropology*, 22(4), 640-658.
41. Mustafa Ə. (2014). Ekoloji problemlər və milli səviyyədə onların aradan qaldırılması yolları. Azərbaycan Milli Kitabxanası. <https://www.anl.az/down/meqale/zaman/2014/mart/357321.htm>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 330.341, 339.9

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-62-72

DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNİN MONİTORİNQİ: AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

Famil Nəcəfzadə

*Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
Dayanıqlı inkişaf statistikasına şöbəsi müdirinin müavini - Statistik məlumatların
kompleks təhlili sektorunun müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: famil.najafzade@stat.gov.az*

Açar sözlər: Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), hədəflər, DİM göstəriciləri, Çoxgöstəricili Klaster Sorğusu (MICS), milli 18-ci DİM.

Ключевые слова: Цели Устойчивого Развития (ЦУР), задачи, показатели ЦУР, Мультииндикаторное Кластерное Обследование (MICS), национальная 18-я ЦУР.

Keywords: Sustainable Development Goals (SDGs), targets, SDG indicators, Multiple Indicator Cluster Survey (MICS), national 18th SDG.

XX əsrin sonlarından başlayaraq bəşəriyyətin üzləşdiyi ekoloji, sosial və iqtisadi böhranlar xüsusilə təbii resursların sürətlə tükənməsi, iqlim dəyişikliyi və artan sosial bərabərsizlik mövcud inkişaf modellərinin davamlılığını şübhə altına alaraq, yeni və balanslaşdırılmış yanaşmanın zəruriliyini qlobal gündəmə gətirmişdir. Bu çağırışlara cavab olaraq formalaşan “dayanıqlı inkişaf” anlayışı zamanla təkcə elmi və siyasi deyil, həm də etik və qlobal məsuliyyət çərçivəsində sistemli bir inkişaf modelinə çevrilmişdir. Dayanıqlı inkişaf iqtisadi artım, sosial inklüzivlik və ətraf mühitin mühafizəsi arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan inteqrasiyalı yanaşma olub, bu üç sütunun tarazlığı onun əsas prinsipi kimi qəbul edilir. Bu yanaşma, sonrakı onilliklər ərzində beynəlxalq razılaşmalar və qlobal siyasət sənədləri vasitəsilə daha da institusional çərçivəyə salınmışdır.

Bu anlayışın tarixi kökləri XVIII əsrə – 1713-cü ildə alman mütəxəssisi Hans Karl fon Karlovitsin “Meşə iqtisadiyyatı” adlı əsərinə dayanır. O, ağac ehtiyatlarının davamlı şəkildə idarə olunmasının vacibliyini qeyd edərək, təbii resurslardan balanslı istifadənin uzunmüddətli sosial və iqtisadi sabitlik üçün əhəmiyyətini ilk dəfə elmi əsaslarla irəli sürmüşdür. Bu erkən baxış sonradan “davamlılıq” prinsipinin əsas ilham mənbələrindən biri kimi tanınmışdır [1].

XX əsrin ikinci yarısından etibarən dayanıqlı inkişaf anlayışı qlobal miqyasda aktuallaşmağa başlamışdır. 1972-ci ildə keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Stokholm Konfransı ətraf mühit məsələlərinin beynəlxalq gündəmə çıxarılmasında mühüm mərhələ olmuşdur. Bu tədbirdə sosial-iqtisadi inkişaf ilə ekoloji tarazlıq arasındakı qarşılıqlı əlaqə vurğulanmış və BMT-nin Ətraf Mühit üzrə Proqramı (UNEP) təsis olunmuşdur. UNEP ekoloji siyasətlərin beynəlxalq səviyyədə əlaqələndirilməsi üçün institusional baza rolunu oynamışdır [2]. 1980-ci ildə isə Təbii Ehtiyatların Qorunması üzrə Beynəlxalq İttifaq tərəfindən nəşr olunan “Ümumdünya Konservasiya Strategiyası”nda ekoloji sabitliyin yalnız sosial rifahla bircə mümkün ola biləcəyi qeyd edilmişdir. 1982-ci ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş “Təbiətin Ümumdünya Xartiyası” isə bu ideyanın hüquqi-fəlsəfi əsaslarını daha da gücləndirmişdir [3].

1987-ci ildə Norveçin Baş naziri Qru Harlem Brundtlandın rəhbərlik etdiyi BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyası (“Brundtland Komissiyası”) tərəfindən hazırlanmış “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı məruzə dayanıqlı inkişaf anlayışına konkret və işlək bir çərçivə gətirmişdir. Bu sənəddə dayanıqlı inkişaf “gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarını ödəyən inkişafdır” kimi tərif edilmişdir. Həmin məruzədə beş əsas prinsip irəli sürülmüşdür: I. Cari ehtiyaclar gələcək nəsillərin hesabına qarşılanmamalıdır; II.

İqtisadi gələcək təbii resurslardan rəşional istifadəyə əsaslanmalıdır; III. Yoxsulluqla mübarizə olmadan dayanıqlılıq mümkün deyil; IV. Ətraf mühitin mühafizəsi sosial bərabərliklə əlaqəlidir; V. Gələcək nəsillərin hüquqları təmin olunmalıdır [4].

Beləliklə, Brundtland Komissiyasının məruzəsi dayanıqlı inkişafı ilk dəfə beynəlxalq öhdəlik və strategiya səviyyəsində müəyyən bir normaya çevirmişdir.

Bu prinsiplial yanaşma 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilmiş BMT-nin “Yer Sammiti”ndə daha da inkişaf etdirilmiş və “Gündəlik 21” adlı qlobal proqram sənədinin qəbuluna səbəb olmuşdur. “Gündəlik 21” sənədi dayanıqlı inkişafın yalnız ekoloji deyil, həm də sosial və iqtisadi ölçülərini bir araya gətirən kompleks və inteqral yanaşma olduğunu rəsmən bəyan etmişdir. Sammit həmçinin dövlətlərin qarşılıqlı hesabatlılıq öhdəliyini və indikator əsaslı monitorinq sistemlərinin əsasını qoymuşdur [5].

Bu kontekstdə qəbul olunmuş beynəlxalq sənədlər – o cümlədən “Bioloji Müxtəliflik haqqında Konvensiya”, “İqlim Dəyişikliyi üzrə BMT Çərçivə Konvensiyası” və onun Kioto Protokolu, “Səhrələşməyə qarşı Mübarizə haqqında Konvensiya” və “Orxus Konvensiyası” – dayanıqlı inkişafın hüquqi bazasının formalaşmasında və onun qlobal səviyyədə tətbiqində mühüm rol oynamışdır. Bu sənədlər vasitəsilə dayanıqlı inkişaf ideyası hüquqi öhdəliklər və qlobal normativ mexanizmlər səviyyəsində yüksəldi.

Yuxarıda sadalanan tarixi və konseptual əsaslara istinadən BMT-nin təşəbbüsü ilə XXI əsrin əvvəlində qlobal miqyasda insan rifahının artırılması, sosial bərabərliyin təmin olunması və ətraf mühitin qorunması məqsədilə daha konkret, ölçülə bilən və strateji yanaşmalar formalaşdırıldı. Bu istiqamətdə ilk əsas təşəbbüs 2000-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş “Minilliyin Bəyannaməsi” oldu. Bu sənəd qlobal yoxsulluğun azaldılması, təhsil və səhiyyə sistemlərinin yaxşılaşdırılması, gender bərabərliyinin təşviqi və ətraf mühitin mühafizəsi kimi prioritetləri əhatə edən 8 əsas məqsəd - “Minilliyin İnkişaf Məqsədləri” (MİM) əsasında qlobal inkişaf çərçivəsinin əsasını qoydu [6].

Mənbə: <https://www.un.org/millenniumgoals/>

Şəkil 1. Minilliyin İnkişaf Məqsədləri

MİM çərçivəsində 2000-2015-ci illər ərzində bir sıra sahələrdə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olundu. Lakin bu məqsədlərin bir qisminin konkret göstəricilərlə müşayiət olunmaması onların effektiv və universal qiymətləndirilməsini çətinləşdirirdi.

Bu təcrübədən çıxış edərək, 2015-ci il sentyabrın 25-də BMT Baş Assambleyasının 70-ci sessiyasında qəbul edilmiş “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” (“Gündəlik-2030”) sənədi yeni və daha əhatəli inkişaf yanaşmasının əsasını qoydu. Həmin

sənədlə 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi və 169 hədəf təsdiq olundu [7]. 2017-ci ildə isə bu məqsəd və hədəflərin monitorinqi üçün 244 göstəricidən ibarət qlobal göstəricilər sistemi qəbul edildi [8] və sonradan göstəricilərin sayı 251-ə çatdırıldı [9].

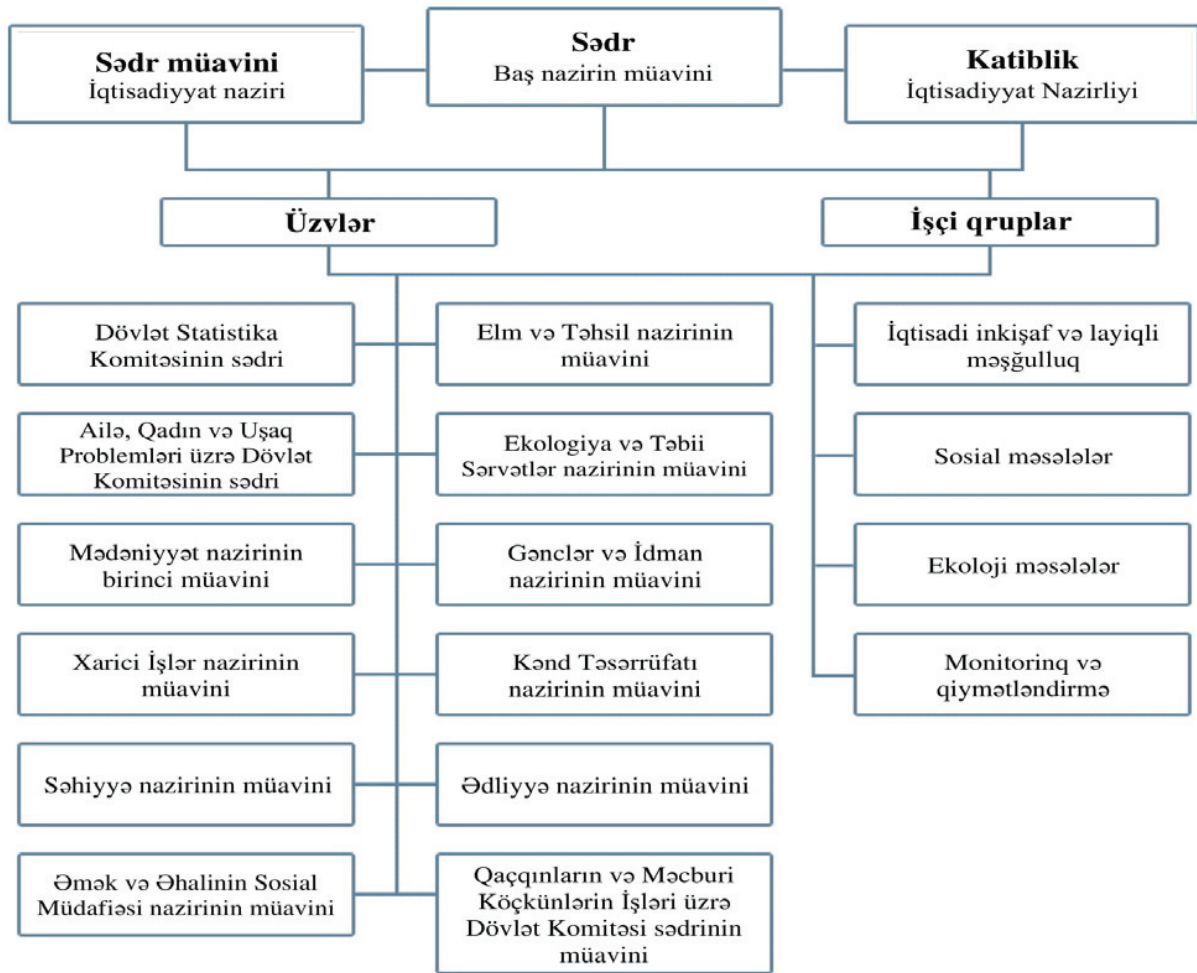
Mənbə: <https://sdgs.un.org/goals>
Şəkil 2. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri

DİM, əvvəlki MİM-dən fərqli olaraq, həm tematik əhatəliliyi, həm də monitorinq və qiymətləndirmə üçün konkret indikatorları ilə daha dəqiq və ölçüləbilən bir qlobal inkişaf çərçivəsi təqdim edir. Bu məqsədlərə nail olmaq isə yalnız dövlətlərin deyil, vətəndaş cəmiyyəti, özəl sektor və beynəlxalq tərəfdaşların aktiv iştirakı ilə mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ilin 25-27 sentyabr tarixlərində keçirilən BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Sammitində təsdiqlənmiş “Gündəlik-2030” sənədinə qoşulması ölkəmizin qlobal inkişaf prosesinə inteqrasiyasında mühüm mərhələ olmuşdur. Bu sənədlə müəyyən edilmiş 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi və 169 hədəf, qlobal miqyasda sosial, iqtisadi və ekoloji məsələlərin həlli üçün vahid çərçivə yaratmaqla yanaşı, milli səviyyədə konkret prioritetlərin formalaşdırılmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycanın bu təşəbbüsə qoşulması ölkənin artıq MİM dövründə əldə etdiyi təcrübəyə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 6 oktyabr 2016-cı il tarixində imzalanmış Fərmanla Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası (DİMƏŞ) yaradılmış və bu Şura Azərbaycan Respublikasının Baş nazirin müavininin rəhbərliyi ilə aidiyyəti nazirlik, komitə və dövlət qurumlarının rəhbər vəzifəli nümayəndələrindən ibarət olmaqla, DİM-lərin icrası üzrə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi, milli prioritetlərin müəyyən edilməsi və monitorinqin təşkilini təmin edir [10].

DİMƏŞ tərəfindən müəyyən edilmiş əsas istiqamətlər üzrə dörd işçi qrupu: “iqtisadi inkişaf və layiqli məşğulluq”, “sosial məsələlər”, “ekoloji məsələlər”, “monitorinq və qiymətləndirmə” istiqamətləri üzrə strukturlaşdırılmış fəaliyyət mexanizmi qurulmuşdur [11].

Mənbə: <https://sdg.info.az/az/pages/struktur>

Şəkil 3. DİMƏŞ-in strukturu

DİMƏŞ-in əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- 2030-cu ilədək Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən, qlobal məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetləri və onlara dair göstəriciləri müəyyən edir;
- Ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramlarının və strategiyaların Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşdırılmasını təmin edir;
- Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması ilə əlaqədar illik hesabatı hazırlayır.

DİMƏŞ tərəfindən sözügedən Fərmanın icrası olaraq 2019-cu ilin fevralında 17 məqsəd, 88 hədəf və 119 göstərici milli prioritet olaraq müəyyən edilmişdir. 2024-cü ildə prioritet hədəf və göstəricilərin siyahısı genişləndirilmiş və 8 hədəf və 10 göstərici bu siyahıya əlavə olunmuşdur.

Prioritet məqsədlər, hədəflər və göstəricilər

Məqsədlərin adı	Hədəflərin sayı	Göstəricilərin sayı
1. Yoxsulluğa son	4	6
2. Aclığa son	6	7
3. Yaxşı səhiyyə və rifah	9	19
4. Keyfiyyətli təhsil	9	10
5. Gender bərabərliyi	9	12
6. Təmiz su və sanitariya	6	8
7. Sərfəli və təmiz enerji	4	4
8. Layiqli əmək və iqtisadi artım	10	12
9. Sənaye, innovasiya və infrastruktur	7	10
10. Ölkədaxili və ölkələrarası bərabərsizliyi azaltmaq	5	5
11. Dayanıqlı şəhərlər və icmalar	5	7
12. Məsuliyyətli istehlak və istehsal	3	3
13. İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə	2	2
14. Dəniz ekosisteminin mühafizəsi	2	2
15. Torpaq ekosisteminin mühafizəsi	3	5
16. Sülh, ədalət və səmərəli institutlar	6	9
17. Məqsədlər üçün tərəfdaşlıq	6	8
Cəmi:	96	129

Mənbə: <https://sdg.azstat.gov.az/az/national-priority/1>

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrası üzrə monitorinq və qiymətləndirmə sisteminin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycanda vahid institusional mexanizm formalaşdırılmışdır. Dövlət qurumları hər il öz səlahiyyətləri çərçivəsində DİM-lərlə bağlı həyata keçirdikləri tədbirlər barədə hesabat hazırlayaraq DİMƏŞ-ə təqdim edir. Eyni zamanda, Dövlət Statistika Komitəsi (DSK) statistik göstəricilər üzrə illik məlumatları formalaşdırır, bu məlumatlar ümumiləşdirilərək Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim olunan hesabatlarda əks olunur [10]. Beləliklə, həm institusional əlaqələndirmə, həm də statistik hesabatlılıq vahid çərçivədə təmin edilir.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrasının effektiv monitorinqi və qiymətləndirilməsi məqsədilə hər bir göstərici üzrə etibarlı və davamlı statistik məlumatların mövcudluğu əsas şərtidir. Bu baxımdan, ölkədə DİM göstəricilərinin istehsalı üzrə mövcud vəziyyət və statistik imkanlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2025-ci ilin sonuna olan məlumata əsasən, 153 qlobal DİM göstəricisi üzrə məlumat istehsalı təmin olunmuşdur ki, onlardan 112-si üzrə statistik məlumatlar birbaşa DSK tərəfindən hazırlanır. Qalan 39 göstərici digər dövlət qurumları tərəfindən hazırlanaraq DSK-ya təqdim olunur. Bundan əlavə, 1 göstərici üzrə hesablamalar 7 qurumun əməkdaşlarından ibarət İşçi Qrup tərəfindən aparılmış, digər 1 göstərici üzrə məlumatlar isə İqtisadiyyat Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən birgə hesablanmışdır.

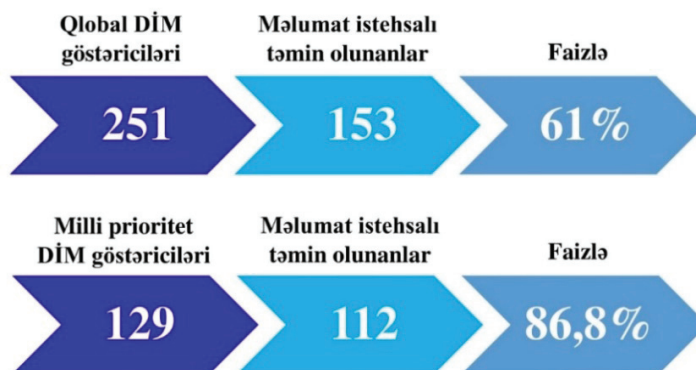
Bu koordinasiyalı fəaliyyət nəticəsində DİM göstəricilərinin istehsalı üzrə milli məlumat bazası formalaşdırılmışdır.

Cədvəl 5

DİM göstəriciləri üzrə statistik məlumatların istehsalı (2025-ci ilin sonuna) [12]

Məqsədlər	Qlobal göstəricilərin sayı	onlardan məlumat istehsalı təmin olunanlar	Milli prioritet kimi müəyyən edilmiş göstəricilərin sayı	onlardan məlumat istehsalı təmin olunanlar
DİM 1. Yoxsulluğa son	13	7	6	5
DİM 2. Aclığa son	15	9	7	6
DİM 3. Yaxşı səhiyyə və rifah	28	22	19	18
DİM 4. Keyfiyyətli təhsil	12	11	10	10
DİM 5. Gender bərabərliyi	14	9	12	9
DİM 6. Təmiz su və sanitariya	11	10	8	8
DİM 7. Sərfəli və təmiz enerji	6	5	4	4
DİM 8. Layiqli əmək və iqtisadi artım	17	11	12	9
DİM 9. Sənaye, innovasiya və infrastruktur	12	9	10	9
DİM 10. Ölkədaxili və ölkələrarası bərabərsizliyi azaltmaq	14	6	5	4
DİM 11. Dayanıqlı şəhərlər və icmalar	16	6	7	3
DİM 12. Məsuliyyətli istehlak və istehsal	13	6	3	2
DİM 13. İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə	8	3	2	2
DİM 14. Dəniz ekosisteminin mühafizəsi	10	4	2	2
DİM 15. Torpaq ekosisteminin mühafizəsi	14	6	5	5
DİM 16. Sülh, ədalət və səmərəli institutlar	24	15	9	8
DİM 17. Məqsədlər üçün tərəfdaşlıq	24	14	8	8
Cəmi:	251	153	129	112

Hazırda Azərbaycanda DİM göstəricilərinin istehsalı və yayımı sahəsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olunmuşdur. Qlobal DİM göstəricilərinin təxminən 61 faizi üzrə məlumat mövcuddur, digər göstəricilər üzrə isə məlumatların istehsalı istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Bəzi DİM göstəriciləri ilə bağlı metodoloji tələblərinin mürəkkəbliyi, hesablanmalar üçün zəruri olan məlumatların əlçatan olmaması, metaməlumatlarda əks olunan termin və anlayışların milli qanunvericilikdə təsbit edilmiş termin və anlayışlarla üst-üstə düşməməsi və s. DİM göstəricilərinin hazırlanması sahəsində rast gəlinən əsas çətinliklərdəndir. Bununla belə, DSK bu problemlərin həlli üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində layihələr həyata keçirir və bu sahədə statistik sistemin çevikliyini artırmaq üçün institusional səyləri davam etdirir.

Şəkil 6. Məlumat istehsalı təmin olunan DİM göstəriciləri [12]

Son illərdə DİM göstəricilərinin monitorinqində müasir texnologiyaların, xüsusilə peyk müşahidələrinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu yanaşma DİM-lərin icrasında etibarlı, çevik və obyektiv məlumat əldə etmək baxımından mühüm metodoloji alətə çevrilmişdir. Ölkəmizdə də bu sahədə DİM “15.4.2 – Dağların bitki örtüyü indeksi göstəricisi” üzrə müvafiq məlumatlar əldə olunmuş və sözügedən məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyinin təqdim etdiyi peyk təsvirləri əsasında formalaşdırılmışdır. Hal-hazırda DSK digər aidiyyəti DİM göstəricilərində də peyk məlumatlarından istifadənin genişləndirilməsi istiqamətində texniki və metodoloji işləri davam etdirir. Bu istiqamətdə atılan addımlar DİM-lərin effektiv monitorinqinə və informasiya əsaslı idarəetmə proseslərinə strateji töhfə kimi qiymətləndirilir [13, səh. 227].

Müasir dövrdə DİM-in reallaşdırılması prosesi təkcə milli səviyyədə səyləri deyil, həm də beynəlxalq tərəfdaşlığın sistemli və məqsədyönlü şəkildə qurulmasını zəruri edir. Qlobal çağırışların miqyas və mürəkkəbliyi baxımından dövlət sərhədlərini aşması, bu sahədə məlumatların qarşılıqlı müqayisəliliyinin və metodoloji uyğunluğun təmin edilməsini mühüm strateji məsələyə çevirir. Bu baxımdan, Azərbaycanın DİM üzrə öhdəliklərinin icrası çərçivəsində aparılan beynəlxalq əməkdaşlıq həm milli statistika sisteminin gücləndirilməsi, həm də əldə olunan nəticələrin qlobal kontekstdə tanınması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

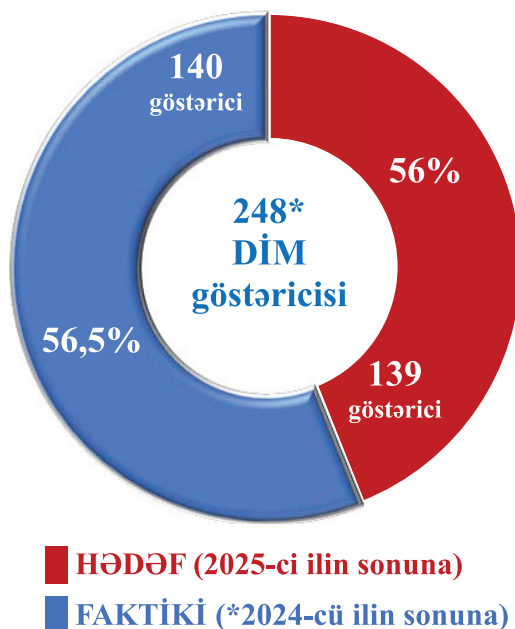
Bu əməkdaşlığın mühüm nümunələrindən biri BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) dəstəyi ilə 2023-cü ildə Azərbaycanda həyata keçirilmiş Çoxgöstəricili Klaster Sorğusu (MICS) olmuşdur. MICS Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 14 fevral tarixli 3672 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın 5.1.3.1-ci yarımbəndinə əsasən ölkədə ana və uşaqların sosial rifah vəziyyətinin, insan inkişafının qiymətləndirilməsi və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə müəyyən edilmiş hədəflərə çatmanın ölçülməsi üçün beynəlxalq müqayisəliliyi təmin edən statistik məlumatların əldə edilməsi məqsədini daşımışdır. 2023-cü ilin may-avqust aylarında keçirilən bu sorğu 616 klaster üzrə 12360 ev təsərrüfatını əhatə etməklə geniş statistik məlumat toplanmasına imkan yaratmışdır. Sorğu nəticəsində 18 DİM göstəricisi, o cümlədən 10 milli prioritet göstərici üzrə beynəlxalq müqayisəliliyi təmin edən məlumatlar əldə olunmuş və bu sorğunun ümumi nəticələri DSK-nın və UNICEF-in rəsmi internet sahifələrində yayımlanmışdır [14], [15]. MICS sorğusu DİM-lər üzrə monitorinqin elmi əsaslarını gücləndirmiş, gender, yaş və region üzrə dezaqreqasiya edilmiş məlumatların hazırlanmasına şərait yaratmışdır.

Bundan əlavə 2022-2023-cü illərdə BMT-nin Məskunlaşma Proqramı (UN-Habitat) və Avropa Komissiyasının dəstəyi ilə “Azərbaycanda müqayisəli şəhər məlumatlarının əldə edilməsi üçün DEGURBA (urbanizasiya səviyyəsi) yanaşmasının tətbiqi” layihəsi çərçivəsində 11-ci Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinin (Dayanıqlı şəhərlər və icmalar) bir sıra göstəriciləri üzrə ilk milli hesablamalar aparılmışdır. Layihə nəticəsində DİM 11.2.1 “İctimai nəqliyyata rahat çıxışı olan əhalinin xüsusi çəkisi, cins, yaş və əlillik əlaməti üzrə bölgüdə” və “DİM 11.7.1 Hamı üçün istifadəsi əlçatan olan ictimai yerlərə aid edilən abadlaşdırılmış şəhər ərazilərinin orta çəkisi, cins, yaş və əlillik əlaməti üzrə bölgüdə” göstəriciləri üzrə hesablamalar aparılmışdır [13, səh. 192, 199]. Hər iki göstərici şəhərsalma siyasətində inklüzivlik və məkan əsaslı planlaşdırma üçün etibarlı statistik təməl rolunu oynayır.

Silsilə tədbirlərin davamı olaraq, 2025-ci ilin iyul ayında DSK və BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) birgə təşkilatçılığı ilə “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 2.1-ci hədəfinin göstəricilərinə dair potensialın artırılması” mövzusunda keçirilmiş seminar çərçivəsində DİM “2.1.1 Yetərinə qidalanmanın yayılma səviyyəsi” və DİM “2.1.2 Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin olmamasının kəskin və ya mülayim səviyyəsi (Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı şkalası üzrə)” göstəricilərinin hesablanması üzrə metodoloji və texniki bacarıqlar gücləndirilmişdir. Seminar zamanı STATA proqramı vasitəsilə şərti məlumatlar üzərində praktiki hesablamalar aparılmış və bu sahədə məlumat istehsalı imkanlarının artırılması məqsədilə tövsiyələr təqdim olunmuşdur [16].

BMT ilə Azərbaycan arasında qurulmuş tərəfdaşlıq münasibətləri, ölkənin dayanıqlı inkişaf sahəsindəki milli təşəbbüslərinin qlobal çərçivəyə inteqrasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlıq, yalnız texniki və metodoloji dəstək deyil, eyni zamanda ölkənin beynəlxalq hesabathılıq sistemində fəal şəkildə qoşulmasını təmin edən strateji platformadır. Azərbaycan hökuməti ilə BMT arasında qarşılıqlı inam və uzunmüddətli tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında formalaşmış bu

əməkdaşlığın bariz nümunəsi kimi, “2021-2025-ci illər üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Azərbaycan arasında dayanıqlı inkişaf üzrə əməkdaşlığa dair Çərçivə Sənədi” ölkənin milli və global inkişaf prioritetlərinin uyğunlaşdırılması baxımından strateji çərçivə rolunu oynamışdır. Sənədə əsasən, 2025-ci ilin sonunadək Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə dair global göstəricilərin azı 56 faizi üzrə statistik məlumatların istehsalı hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir [17]. Bu hədəfə faktiki olaraq 2024-cü ilin sonunda nail olunmuş və DİM göstəricilərinin 56,5 faizi üzrə məlumat istehsalı təmin edilmişdir. Sözügedən çərçivə əməkdaşlığı nəticəsində müxtəlif sahələr üzrə statistik məlumatların əldə olunması və istifadəsi üzrə institusional potensial əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilmişdir.

Şəkil 7. DİM göstəriciləri üzrə statistik məlumat istehsalı [12]

Azərbaycanın Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə icra səviyyəsi mütəmadi olaraq Könüllü Milli Hesabat vasitəsilə beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunur.

2024-cü il 15 iyul tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nyu-York şəhərində yerləşən Baş Qərargahında keçirilmiş Yüksək Səviyyəli Siyasi Forum çərçivəsində Azərbaycan 4-cü Könüllü Milli Hesabatını (VNR) təqdim etmişdir. Bu sənədlə Azərbaycan, dünyada 4-cü hesabat təqdim edən cəmi 5 ölkədən biri, region və MDB məkanında isə yeganə ölkə kimi çıxış etmişdir. Hesabatda 2021-ci ildən bəri ölkədə DİM-lərin icrası üzrə görülmüş işlər, o cümlədən maliyyələşdirmə mexanizmləri, mina təhlükəsi ilə mübarizə, COP29 hazırlıqları və azad olunmuş ərazilərin bərpa kimi strateji sahələr əhatə olunmuşdur. Eyni zamanda statistik məlumatların əldə olunmasında nailiyyətlər, COVID-19-dan bərpa tədbirləri və dayanıqlı inkişafın təminində sabitliyin rolu vurğulanmışdır. Bu hesabat Azərbaycanın BMT qarşısındakı öhdəliklərinə sadıqlığını və beynəlxalq hesabatlılıqda fəallığını bir daha nümayiş etdirmişdir [18].

2023-cü il 2 mart tarixində Bakıda keçirilmiş Qoşulmama Hərəkatının COVID-19-a qarşı mübarizə üzrə Təmas Qrupunun Zirvə Görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Mina təhlükəsi ilə mübarizəyə dair fəaliyyətlər” adlı milli 18-ci Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinin (DİM 18) irəli sürülməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmiş və bu çağırışı Qoşulmama Hərəkatının üzv ölkələrinə təqdim etmişdir. Hazırda dünyanın 60-dan çox ölkəsi mina təhlükəsi ilə üzləşdiyindən bu təşəbbüs global əhəmiyyət kəsb edən unikal töhfə kimi qiymətləndirilir. DİM 18 Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası tərəfindən təsdiqlənmiş, 5 hədəf və 15 göstərici ilə rəsmi statistik çərçivəyə daxil edilmişdir. 2023-cü ildə DSK və aidiyyəti qurumlar tərəfindən 18-ci DİM göstəricilərinin metodologiyası hazırlanmış və 2024-cü ildə isə göstəricilər üzrə məlumatların istehsalı təmin edilmişdir [13].

Mənbə: <https://president.az/az/articles/view/59194>

Şəkil 8. Milli 18-ci Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinin irəli sürülməsi təşəbbüsü

DİM 18 işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan və digər partlayıcı hərbi sursatlardan təmizlənməsi, sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, əhalinin reintegrasiyası, təmizlənmiş torpaqların kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilməsi və zərərçəkmiş əhalinin tibbi-sosial reabilitasiyası kimi hədəfləri əhatə edir. Bu təşəbbüs, Azərbaycanın post-münaqişə dövründə formalaşdırdığı inkişaf gündəliyinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, BMT-nin “heç kəsi kənarda qoymamaq” prinsipinə uyğun olaraq qlobal dayanıqlılıq gündəminə milli kontekstdən çıxış edən strateji bir töhfə kimi çıxış edir.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə dair statistik məlumatların geniş auditoriyaya çatdırılması ölkədə şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin əsas göstəricilərindəndir. Bu məqsədlə məlumatların yayımlanması sahəsində Dövlət Statistika Komitəsi həm ənənəvi nəşr, həm də rəqəmsal platforma vasitəsilə DİM göstəricilərini ictimaiyyətə təqdim edir.

“Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri: statistik icmal” adlı illik nəşr 2018-ci ildən etibarən nəşr olunur və qlobal gündəliyə uyğun olaraq hazırlanır. Bu nəşrdə 2010-cu ildən başlamaqla cari dövrə qədər Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf sahəsindəki tendensiyaları əks etdirilir. Nəşr yalnız statistik məlumatların toplusu deyil, həm də qrafiklər və cədvəllərlə zənginləşdirilmiş analitik vizual icmal funksiyasını daşıyır. Azərbaycan və ingilis dillərində hazırlanan nəşr aidiyyəti dövlət qurumlarına və beynəlxalq təşkilatlara təqdim olunur. Eyni zamanda, onun PDF formatında elektron versiyası DSK-nın rəsmi saytında yerləşdirilərək ictimaiyyətin istifadəsinə verilir [13].

DİM məlumatlarının daha çevik və interaktiv yayımını təmin etmək məqsədilə 2019-cu ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Məlumatlandırma Portalı (<https://sdg.azstat.gov.az>) istifadəyə verilmişdir. Portal üzərindən qlobal məqsəd, hədəf və göstəricilərlə yanaşı, Azərbaycan üçün müəyyən edilmiş milli prioritetlər üzrə məlumatlar mətn, qrafik və cədvəl formatlarında təqdim olunur. Məlumatlar mütəmadi yenilənir, bu isə istifadəçilərə müxtəlif illər üzrə göstəriciləri müqayisə etmək, tendensiyaları izləmək və vizual təhlillər aparmaq imkanı yaradır. Portal struktur baxımından sistemli qurulduğuna görə həm istifadə rahatlığı, həm də analitik dəyər baxımından yüksək səviyyəli resurs hesab olunur [12].

Nəticə

Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf sahəsində təcrübəsi göstərir ki, qlobal məqsədlərin milli səviyyədə tətbiqi yalnız normativ uyğunlaşma deyil, həm də davamlı institusional inkişaf və

metodoloji çeviklik tələb edir. Bu çərçivədə qurulmuş monitorinq sistemi təkcə mövcud vəziyyətin ölçülməsi deyil, həm də siyasət formalaşdırma və qərar qəbul etmə proseslərində əsaslı baza rolunu oynayır. Əldə olunan nəticələr, xüsusilə də alternativ məlumat mənbələri, statistik sorğular və dezaqreqasiya imkanları ilə zənginləşdirilmiş məlumat bazası, ölkənin statistik idarəçiliyinin gələcək transformasiyası üçün dayanıqlı əsas yaradır. Növbəti mərhələdə məqsəd yalnız göstərici sayı ilə deyil, onların dezaqreqasiyası, istifadəsi və qərarvermədə rolu ilə ölçüləcək. Bu isə dayanıqlı inkişafın təkcə hesabat obyektinə deyil, eyni zamanda idarəetmənin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi deməkdir.

Famil Nəcəfzadə

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin monitorinqi: Azərbaycan təcrübəsi

Xülasə

Məqalədə ölkəmizdə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrası və monitorinqi sahəsində görülmüş işlər sistemli şəkildə təhlil olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2015-ci ildə keçirilmiş Dayanıqlı İnkişaf Sammitində qəbul etdiyi “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” sənədinə əsaslanaraq ölkədə formalaşdırılmış institusional və statistik çərçivə, DİM-lərin yerli kontekstdə tətbiqi baxımından təqdim edilir. DİM üzrə milli prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi, DİM göstəriciləri üzrə statistik məlumatların istehsalı və yayımlanması, beynəlxalq əməkdaşlıq layihələri (MICS, DEGURBA, FAO), Könüllü Milli Hesabat və Azərbaycanın irəli sürdüyü milli 18-ci DİM təşəbbüsü bu çərçivədə diqqətə çatdırılır. Eyni zamanda, monitorinq və qiymətləndirmə prosesində mövcud olan çağırışlar və təkmilləşdirmə istiqamətləri də araşdırılır.

Фамиль Наджафзаде

Мониторинг Целей Устойчивого Развития: опыт Азербайджана

Резюме

В статье системно анализируются проведенные в стране работы в области реализации и мониторинга Целей Устойчивого Развития (ЦУР). На основе документа "Трансформация нашего мира: повестка дня в области устойчивого развития до 2030 года", принятого на Саммите ООН по Устойчивому Развитию в 2015 году, представлен институциональный и статистический каркас, сформированный в стране для локального применения ЦУР. В рамках этого рассматриваются определение национальных приоритетов по ЦУР, производство и публикация статистических данных по показателям ЦУР, международные проекты сотрудничества (MICS, DEGURBA, FAO), Добровольный национальный доклад и инициатива Азербайджана по определению национальной 18-й ЦУР. Также исследуются существующие вызовы и направления совершенствования в процессе мониторинга и оценки.

Famil Najafzade

Monitoring of the Sustainable Development Goals: The Experience of Azerbaijan

Summary

The article systematically analyzes the work carried out in our country in the field of implementation and monitoring of the Sustainable Development Goals (SDGs). Based on the document “Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development”, adopted at the United Nations Sustainable Development Summit in 2015, the institutional and statistical framework established in the country is presented in the context of localizing the SDGs. The analysis highlights the identification of national priorities, the production and dissemination of statistical data on SDG indicators, international cooperation projects (MICS, DEGURBA, FAO), the Voluntary National Review, and Azerbaijan’s initiative to introduce a national 18th SDG. Furthermore, the article examines existing challenges within the monitoring and evaluation process, as well as directions for future improvement.

Ədəbiyyat

1. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO). Dayanıqlı meşə təsərrüfatının üç yüz ili: Tarixin dərsləri. 2013. FAO Meşəçilik Sənədi №171
2. <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>
3. BMT. Təbiətin Ümumdünya Xartiyası. 1982. A/RES/37/7 nömrəli qətnamə
4. Brundtland Q. H. Bizim ümumi gələcəyimiz. BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Komissiyasının məruzəsi. 1987
5. BMT. Gündəlik 21. BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransının Fəaliyyət Proqramı. 1992. Rio-de-Janeyro, Braziliya
6. BMT. Minilliyin Bəyannaməsi. 2000. BMT Baş Assambleyasının 55-ci sessiyası. 55/2 nömrəli qətnamə
7. BMT. Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik. 2015. BMT Baş Assambleyasının 70-ci sessiyası. A/RES/70/1 nömrəli qətnamə
8. BMT. 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik üzrə Qlobal Göstəricilər Sistemi. 2017. BMT Baş Assambleyasının 90-cı plenar sessiyası. A/RES/71/313 nömrəli qətnamə
9. <https://unstats.un.org/sdgs/indicators/indicators-list/>
10. "Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli 1066 nömrəli Fərmanı
11. <https://sdg.info.az/az/pages/isci-qruplar>
12. <https://sdg.azstat.gov.az>
13. "Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri: statistik icmal". Statistik məcmuə. Bakı. 2024
14. <https://azstat.gov.az/MICS/result>
15. <https://mics.unicef.org/surveys>
16. <https://sdg.azstat.gov.az/az/news/548/dayaniqli-inkisaf-meqsedlerinin-21-ci-hedefinin-gostericilerine-dair-potensialin-artirilmasi-movzusu>
17. <https://azerbaijan.un.org/en/128784-united-nations-sustainable-development-cooperation-framework-2021-2025>
18. <https://www.economy.gov.az/az/post/2124/azerbaycanin-iv-konullu-milli-hesabati-bmt-ye-teqdim-edilib>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 338.61

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-73-78

İSTEHSAL ƏLAQƏLƏRİNDƏ SƏHIYYƏ SEKTORUNUN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: 2016 VƏ 2021-Cİ İLLƏR ÜZRƏ BİRBAŞA XƏRC ƏMSALLARININ TƏHLİLİ

Günay Rəhimli

*UNEC İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun
Makroiqtisadi tədqiqatlar şöbəsinin elmi işçisi
Az1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət 6
e-poçt: g.rahimli@unec.edu.az*

Nigar Məmmədova

*UNEC Riyaziyyat və Statistika kafedrasının müəllimi
Az1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət 6
e-poçt: n.mammadova.2110@gmail.com*

Açar sözlər: səhiyyə sektoru, sahələrarası əlaqələr, xərclər-buraxılış analizi, pandemiyanın təsiri, texnoloji dəyişikliklər.

Keywords: healthcare sector, inter-industry linkages, input-output analysis, impact of the pandemic, technological changes.

Ключевые слова: сектор здравоохранения, межотраслевые связи, анализ «затраты–выпуск», влияние пандемии, технологические изменения.

Səhiyyə sektoru cəmiyyətin rifahının və davamlı inkişafının təmin olunmasında vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu sektorun əhəmiyyəti təkcə əhalinin sağlamlığının qorunması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, insan kapitalının formalaşması və işçi qüvvəsinin məhsuldarlığının artması baxımından da mühüm rol oynayır. Sağlam və məhsuldar işçi qüvvəsi isə uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımın təmin olunmasında həlledici amillərdən biridir. Bu səbəbdən səhiyyəyə ayrılan vəsait təkcə sosial məqsədlərlə deyil, həm də iqtisadi inkişaf strategiyasının bir hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər [1].

Səhiyyə sektoru eyni zamanda iqtisadiyyatdakı sahələrarası əlaqələr sistemində mühüm mövqə tutur. Öz fəaliyyətini təmin etmək üçün müxtəlif sahələrin əmtəə və xidmətlərindən istifadə edən bu sektor, həm də digər sahələrə öz məhsul və xidmətləri ilə töhfə verir. Beləliklə, səhiyyəyə yönəldilən xərclər yalnız bu sahədə deyil, onunla əlaqəli olan digər sahələrdə də iqtisadi fəallığı stimullaşdırır. Bu qarşılıqlı əlaqələr xərclər-buraxılış analizində öyrənilir [2]. Tədqiqatda səhiyyə sektorunun vahid məhsulunu istehsal etmək üçün digər sahələrdən aldığı aralıq istehlak məhsullarının dəyərini ifadə edən birbaşa xərc əmsalları, eyni zamanda digər sektorların vahid məhsul istehsalında səhiyyə sektorunun payını ifadə edən birbaşa xərc əmsalları qiymətləndirilərək təhlil edilmişdir.

Birbaşa xərc əmsalları iqtisadiyyatın texnologiyasını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa xərc əmsalları qısamüddətli dövrdə əsasən sabit qalsa da, texnoloji yeniliklər, qiymət dəyişiklikləri, istehsal strukturlarında baş verən transformasiyalar kimi amillər uzunmüddətli dövrdə bu göstəricilərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər [3]. Məhz bu səbəbdən bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, xərclər-buraxılış cədvəlləri təqribən beşillik intervallarla yenilənir. Fərqli illərə dair bu cədvəllər əsasında aparılan müqayisələr səhiyyə sektorunun iqtisadiyyatda tutduğu yerin və funksional rolunun öyrənilməsinə imkan verir. Bu cür müqayisəli yanaşma sektorlararası əlaqələrin dinamikasını və dəyişən şəraitə uyğunlaşma səviyyəsini qiymətləndirmək üçün mühüm elmi əsas yaradır.

Bunları nəzərə alaraq tədqiqatda 2016 və 2021-ci illər üzrə xərclər-buraxılış cədvəlləri əsasında səhiyyə sektorunun digər sahələrlə birbaşa iqtisadi münasibətlərini ifadə edən birbaşa xərc əmsalları hesablanmış və təhlil edilmişdir.

Metodologiya və məlumat bazası

Xərclər-buraxılış cədvəli iqtisadiyyatda müxtəlif sektorlar arasında istehsal prosesində baş verən iqtisadi axınları özündə əks etdirir. İstehsal əlaqələrinin başlanğıc tarazlıq vəziyyətini özündə əks etdirməklə, bu cədvəl ekzogen dəyişikliklərin təsiri nəticəsində yaranmış yeni tarazlıq səviyyəsini qiymətləndirmək üçün praktikada geniş istifadə olunan xərclər-buraxılış modeli üçün məlumat bazası rolunu oynayır. Həmçinin, xərclər-buraxılış cədvəlindən iqtisadi strukturu təhlil etmək üçün istifadə olunur [4].

Xərclər-buraxılış cədvəlində hər sahənin ümumi buraxılışının onun aralıq və son istehlakının cəmi olmasını nəzərə almaqla aşağıdakı düsturu yazmaq olar [5]:

$$AX+Y=X$$

Burada, X ümumi buraxılış, Y son məhsul vektorudur. A matrisi isə birbaşa xərc əmsalları matrisi adlanır və onun elementləri hər sektorun vahid məhsulunun istehsalında digər sektorların aralıq məhsullarının payını göstərir [5]:

$$a_{ij} = \frac{x_{ij}}{X_j}$$

Bu əmsalların dəyişməsi texnoloji dəyişikliklər, hər hansı şoklar və xərclər-buraxılış cədvəli dəyər ifadəsində əks olunduqda qiymət dəyişikliklərinin dəyişməsi səbəbindən baş verə bilər.

Tədqiqatın məlumat bazasını Azərbaycanın 2016 və 2021-ci ilə aid xərclər-buraxılış cədvəlləri təşkil edir [6, 7]. Səhiyyə sektorunun qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etmək üçün ilk olaraq mövcud xərclər-buraxılış cədvəlləri 25 sahə üzrə qruplaşdırılmışdır. Sahələrin qruplaşdırılması iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatı cədvəli üzrə aparılmış, lakin səhiyyə sektorunun qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etmək üçün bu sektor sosial xidmətlər sektorundan ayrı götürülmüşdür. Həmçinin, emal sektoru 3 sahə üzrə ayrılmış, və su təchizatı və tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorları, o cümlədən elmi tədqiqat və işləmələr sahəsində xidmətlər ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatda öncə 25 sahəyə gətirilmiş xərclər-buraxılış cədvəlindən istifadə edərək səhiyyə sektorunun istehsalında birbaşa xərc əmsalları Exceldə hesablanmışdır. Bu məqsədlə, səhiyyə sektorunun öz məhsulunu istehsal etmək üçün digər sahələrdən aldığı aralıq məhsulların həcmi bu sahənin ümumi buraxılışına bölünərək, buraxılışda həmin sahələrin töhfəsi qiymətləndirilmişdir. Qeyd edilən hesablamalar Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün son iki - 2016 və 2021-ci illərə aid xərclər-buraxılış cədvəlləri əsasında hesablanmışdır ki, bu da bu illər ərzində səhiyyə sektorunda baş verən struktur dəyişiklikləri qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Təhlil

Yuxarıdakı məlumat bazası və metodologiya əsasında 2016 və 2021-ci illər üzrə səhiyyə sektorunun vahid məhsulunun istehsalında birbaşa olaraq digər sektorların aralıq məhsullarının istifadəsini göstərən birbaşa xərc əmsalları və onların fərqi hesablanmış və alınmış nəticələr cədvəl 1.-də əks olunmuşdur. Cədvəldən görmək olar ki, 1 manatlıq səhiyyə sektorunun buraxılışını istehsal etmək üçün digər sektorlardan aralıq məhsulların alınmasına 2016-cı ildə təxminən 0.3 manat, 2021-ci ildə isə 0.35 manat xərc çəkilmişdir. Bu isə bu sektorda əlavə dəyər normasının azalmasını göstərir. Bu dəyişikliyin səbəblərini müəyyən etmək üçün sahələr üzrə birbaşa xərc əmsallarının dəyişməsini təhlil edək.

2016-cı il üçün aparılan təhlil göstərir ki, səhiyyə sektorunun istehsal prosesində ən çox tikinti və qeyri-metal məmulatları və əsas metallar sahələrinin məhsullarından istifadə edilmişdir. Hər 1 manatlıq səhiyyə buraxılışı üçün bu sahələrdən müvafiq olaraq 0.10 manat və 0.07 manat dəyərində aralıq məhsul cəlb edilmişdir. Bu, səhiyyə infrastrukturunun (xəstəxanalar, klinikalar) tikintisi və avadanlıqların istehsalı üçün bu sahələrin kritik əhəmiyyət daşıdığını əks etdirir. Bu nəticə səhiyyə sektorunun fəaliyyətinin infrastruktur və texnologiya yönümlü xarakteri ilə izah oluna bilər. Səhiyyə müəssisələrinin — xəstəxanaların, klinikaların, diaqnostik mərkəzlərin və laboratoriyaların fəaliyyət göstərməsi üçün genişmiqyaslı tikinti işlərinə, o cümlədən yeni binaların inşasına, mövcud obyektlərin təmir və yenidən qurulmasına, habelə texniki və mühəndislik xidmətlərinə ehtiyac yaranır. Tikinti sektoru bu tələbləri ödəməklə səhiyyə sektorunun istehsal prosesinə birbaşa töhfə verir. Digər tərəfdən, qeyri-metal məmulatları və əsas metallar qrupuna daxil olan sahələr (məsələn, əcazılıq məhsulları, plastik materiallar, kimyəvi maddələr, tibbi geyim və əlcəklər) səhiyyə xidmətlərinin təminatında birbaşa

rol oynayır. Məsələn, əczaçılıq preparatları və steril materiallar tibbi prosedurlar üçün vacibdir, plastik və rezin məmulatları isə birgə istifadə olunan alətlərin istehsalında istifadə edilir. Nəticədə, bu sahələrə olan yüksək tələbat, səhiyyə sektorunun mürəkkəb təchizat zəncirini və resurs asılılığını vizuallaşdırır. Bu baxımdan, səhiyyə sektorunun bir manatlıq buraxılışında tikinti və qeyri-metal məmulatları ilə əsas metallar sahələrinin aralıq məhsullarının nisbətən yüksək pay tutması, sektorun istehsal strukturunda infrastruktur, texnologiya və avadanlıq təminatının çəkisinin böyük olduğunu göstərir.

Cədvəl 1

Səhiyyə sektorunun istehsalında birbaşa xərc əmsalları

Sahələr	2016	2021	Fərq
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	0.0002	0.0001	-0.0001
Mədəncixarma sənayesi	0.0000	0.0000	0.0000
Qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının istehsalı	0.0128	0.0011	-0.0117
Qeyri-metal məmulatları və əsas metallar	0.0728	0.1964	0.1237
Maşın, avadanlıq və mebel istehsalı	0.0192	0.0244	0.0052
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	0.0067	0.0044	-0.0023
Su təchizatı	0.0031	0.0033	0.0002
Tullantıların təmizlənməsi və emalı	0.0018	0.0018	0.0000
Tikinti	0.0959	0.0305	-0.0654
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	0.0100	0.0095	-0.0006
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	0.0021	0.0120	0.0099
Turistlərin yerləşdirilməsi və iaşə	0.0082	0.0030	-0.0052
İnformasiya və rabitə	0.0071	0.0035	-0.0036
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	0.0133	0.0054	-0.0079
Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər	0.0064	0.0118	0.0054
Elmi tədqiqat və işləmələr sahəsində xidmətlər	0.0085	0.0050	-0.0035
Peşə və texniki fəaliyyət	0.0036	0.0036	0.0000
İnzibati və yardımçı xidmətlər	0.0102	0.0071	-0.0031
Dövlət idarəetməsi və müdafiə	0.0006	0.0003	-0.0003
Təhsil	0.0038	0.0019	-0.0019
Səhiyyə	0.0046	0.0050	0.0004
Sosial xidmətlər	0.0016	0.0002	-0.0013
Kitabxana, arxiv, muzey və sair mədəniyyət müəssisələrinin xidmətləri	0.0000	0.0003	0.0003
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində xidmətlər	0.0000	0.0000	0.0000
Digər xidmətlər	0.0050	0.0168	0.0117
Cəmi	0.2975	0.3473	0.0498

Mənbə: Xərclər-buraxılış cədvəlləri (https://stat.gov.az/source/system_nat_accounts/) əsasında müəlliflərin hesablamaları

2016-cı ildə Səhiyyə sektorunun aralıq məhsullarından nisbətən çox istifadə etdiyi digər sahələr isə “Maşın, avadanlıq və mebel istehsalı” (0.02), “Qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının istehsalı” (0.01) və Maliyyə və sığorta fəaliyyəti (0.01) sahələri olmuşdur. Hər 1 manatlıq səhiyyə buraxılışı üçün maşın, avadanlıq və mebel istehsalı sahəsindən 0.02 manat dəyərində məhsul cəlb edilir ki, bu da əsasən tibbi diaqnostik avadanlıqlar, laboratoriya cihazları, həmçinin xəstəxana mebelləri kimi məhsulları əhatə edir. Bu göstərici səhiyyə sektorunun texnoloji cəhətdən modernləşməsi və keyfiyyətli xidmət göstərməsi üçün bu sahəyə olan strateji asılılığını əks etdirir.

Eyni zamanda, səhiyyə sektoru qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları sahəsindən 0.01 manat dəyərində aralıq məhsul istifadə edir ki, bu da xəstəxanalarda xəstələr üçün qida təchizatını, tibbi personalın ərzaq ehtiyaclarını, həmçinin laboratoriya analizlərində istifadə olunan bəzi kimyəvi reagentləri və s. əhatə edə bilər. Bundan əlavə, maliyyə və sığorta fəaliyyəti sahəsindən də 0.01 manat dəyərində xidmətlər alınır ki, bu da tibbi sığorta, avadanlıq investisiyalarının maliyyələşdirilməsi və xidmətlərin ödəniş sistemləri kimi vacib amilləri özündə birləşdirir. Xüsusilə özəl səhiyyə müəssisələrinin və sığorta şirkətləri ilə əməkdaşlığın genişlənməsi bu sahəyə olan tələbatı daha da artırır.

Öz məhsulunu istifadə edərkən sahələr arasında istehsal əlaqələrinin xarakterinə uyğun olaraq səhiyyə sektoru digər sahələrdən də bu və ya digər dərəcədə aralıq məhsullar alır və qeyd etdiyimiz kimi 2016-cı ildə 1 manatlıq buraxılışda bu məhsullara çəkilən xərc ümumilikdə 0.30 manat olmuşdur. 2021-ci ildə isə bu xərclər 0.05 manat artaraq 0.35 manata bərabər olmuşdur. Sahələr üzrə təhlil göstərir ki, birbaşa xərc əmsallarında kəskin dəyişiklik məhz səhiyyə sektorunun ən çox aralıq məhsulunu istifadə etdiyi tikinti və “qeyri metal məmulatları və əsas metallar sahələrində müşahidə edilmişdir. Belə ki, qeyri-metal məmulatları və əsas metallar sahəsindən səhiyyə sektoru vahid 1 manatlıq buraxılışında 2021-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 0.12 manatlıq daha çox – yəni 0.20 manatlıq aralıq məhsul almışdır. Tikinti sektorundan vahid məhsul istehsalında istifadə olunan aralıq məhsul isə 0.07 manat azalaraq 0.03-ə bərabər olmuşdur. Bu dəyişikliklərin əsas səbəbləri arasında səhiyyə sahəsində baş verən texnoloji yeniliklər nəticəsində qeyri-metal və metal əsaslı məhsullara olan tələbin artması, tikinti işlərinə olan ehtiyacın azalması və ya mövcud tikinti xərclərinin daha səmərəli idarə olunması, həmçinin bazar şərtləri və qiymət dəyişikliklərinin aralıq məhsulların strukturuna təsiri yer alır. Bundan əlavə, bu dövrdə baş verən pandemiya prosesi də xüsusi rol oynamış ola bilər. Pandemiya ilə əlaqədar səhiyyə sektorunda qoruyucu vasitələrə, tibbi avadanlıqlara və texnoloji məhsullara olan kəskin tələbat qeyri-metal və əsas metallar sahəsinə asılılığı artırmışdır. Eyni zamanda, pandemiya dövründə bəzi tikinti işlərinin dövlətin birbaşa müdaxiləsi ilə və ya müvəqqəti həllər vasitəsilə həyata keçirilməsi ümumi tikinti xərclərinin azalmasına, beləliklə tikinti sektorundan alınan aralıq məhsulların dəyərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Digər sahələr üzrə istifadə olunan aralıq məhsullarda da az miqdarda artım və ya azalma müşahidə edilmişdir.

Beləliklə, səhiyyə sektorunda aralıq məhsulların sahələr üzrə strukturunda müşahidə olunan dəyişikliklər sektorial xərclərin və asılılıqların yalnız texnoloji və iqtisadi amillərlə deyil, həm də kənar makroşoklarla – xüsusilə pandemiya kimi qlobal hadisələrlə formalaşdığını görürük. Bununla yanaşı pandemiya və ümumi texnoloji inkişaf əlaqədar təbii olaraq digər sahələrin istehsalında da səhiyyə sektoruna tələb dəyişə bilər. Buna görə, tədqiqatda həm də digər sahələrin istehsalında səhiyyə xidmətlərinə birbaşa aralıq tələbi təhlil edək. Bu təhlilin nəticəsi cədvəl 2-də əks olunmuşdur.

Cədvəldən görmək olar ki, 2016–2021-ci illər dövründə bir sıra mühüm dəyişikliklər müşahidə olunur. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi sahələrdə səhiyyə xidmətlərinə birbaşa aralıq tələb çox cüzi dəyişib və ya ümumiyyətlə sıfır olaraq qalıb (məsələn, qida məhsulları, su təchizatı, tikinti, ticarət). Bu, həmin sahələrin istehsal proseslərində səhiyyə xidmətlərinə sistemli bağlılığın zəif olduğunu göstərir. Ən nəzərəcarpacaq artımlar isə sosial xidmətlər (+0.006), istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində xidmətlər (+0.0058), elmi tədqiqat və işləmələr sahəsində xidmətlər (+0.0013) və inzibati və yardımçı xidmətlər (+0.0005) sahələrində qeydə alınıb. Bu, pandemiya dövründə səhiyyənin əhəmiyyətinin yalnız birbaşa tibbi xidmətlərlə məhdudlaşmadığını, həmçinin sosial rifah, mədəniyyət, elmi-texniki xidmətlər və idarəetmə sahələrindəki fəaliyyətlərə inteqrasiya olunduğunu göstərir. Xüsusilə sosial xidmətlərdəki kəskin artım, pandemiya dövründə artan sosial müdafiə, sosial qayğı və dəstək ehtiyacları ilə əlaqələndirilə bilər. Eyni zamanda, dövlət idarəetməsi və müdafiə, təhsil və mədəniyyət sahələrində səhiyyə xidmətlərinin aralıq tələbindəki artımlar sektorial əlaqələrin genişləndiyini və səhiyyənin əhəmiyyətinin cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə yayıldığını göstərir.

Cədvəl 2

Hər sahənin vahid məhsul istehsalında səhiyyə sektorunun aralıq məhsullarının payı

	2016	2021	fərq
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	0.000878	0.000467	-0.000411
Mədəncıxarma sənayesi	0.000010	0.000007	-0.000004
Qida məhsulları, içkilər və bütün məmulatlarının istehsalı	0.000000	0.000000	0.000000
Qeyri-metal məmulatları və əsas metallar	0.000094	0.000080	-0.000014
Maşın, avadanlıq və mebel istehsalı	0.000045	0.000152	0.000107
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	0.000000	0.000030	0.000030
Su təchizatı	0.000000	0.000000	0.000000
Tullantıların təmizlənməsi və emalı	0.000049	0.000425	0.000377
Tikinti	0.000000	0.000000	0.000000
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	0.000000	0.000000	0.000000
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	0.000030	0.000077	0.000046

	2016	2021	fərq
Turistlərin yerləşdirilməsi və iaşə	0.000238	0.000341	0.000103
İnformasiya və rabitə	0.000000	0.000050	0.000050
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	0.000155	0.000140	-0.000015
Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər	0.000000	0.000021	0.000021
Elmi tədqiqat və işləmələr sahəsində xidmətlər	0.003167	0.004467	0.001300
Peşə və texniki fəaliyyət	0.000507	0.000456	-0.000051
İnzibati və yardımçı xidmətlər	0.001120	0.001615	0.000495
Dövlət idarəetməsi və müdafiə	0.000000	0.000183	0.000183
Təhsil	0.000000	0.000334	0.000334
Səhiyyə	0.004586	0.004999	0.000414
Sosial xidmətlər	0.000250	0.006252	0.006002
Kitabxana, arxiv, muzey və sair mədəniyyət müəssisələrinin xidmətləri	0.000000	0.002390	0.002390
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində xidmətlər	0.002330	0.008139	0.005809
Digər xidmətlər	0.000448	0.000900	0.000452

Mənbə: Xərclər-buraxılış cədvəlləri (https://stat.gov.az/source/system_nat_accounts/) əsasında müəlliflərin hesablamaları

Mədəncixarma sənayesi, maliyyə və sığorta fəaliyyəti, peşə və texniki fəaliyyət sahələrində isə cüzi azalmalar müşahidə olunur ki, bu da həmin sahələrin pandemiya dövründə ya fəaliyyətlərini azaldığını, ya da səhiyyə xidmətlərinə birbaşa ehtiyaclarının azaldığını göstərə bilər.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə səhiyyə sektorunun digər sahələrin istehsal strukturunda oynadığı birbaşa rol, təbii olaraq, məhduddur. Səhiyyə əsasən son istehlak yönümlü sahədir və daha çox ev təsərrüfatlarının və dövlətin tələbatını qarşılıyır, lakin pandemiya kimi fəvqəladə vəziyyətlərdə sektorlararası əlaqələrin güclənməsi, məsələn, qoruyucu vasitələrin, testlərin, peyvəndlərin istehsalı və istifadəsi kimi amillər onun təsir dairəsini genişləndirmişdir.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillər səhiyyə sektorunun iqtisadiyyatda həm tədarük, həm də tələb baxımından struktur dəyişikliklərə məruz qaldığını göstərir. Belə ki, 2016-2021-ci illərin müqayisəsinə görə bu dövrdə səhiyyə sektorunun 1 manatlıq buraxılışı üçün tələb olunan aralıq məhsul xərcləri 0.30 manatdan 0.35 manata yüksəlmiş, bu da əlavə dəyər normasının azalması ilə nəticələnmişdir. Bu dəyişiklik əsasən iki sahə üzrə baş verən əhəmiyyətli transformasiyalarla izah olunur: “Qeyri-metal məmulatları və əsas metallar” sahəsindən alınan aralıq məhsulların payı nəzərəcarpacaq dərəcədə artaraq 0.07 manatdan 0.20 manata çatmış, əksinə, “Tikinti” sahəsindən alınan məhsulların payı 0.10 manatdan 0.03 manata qədər azalmışdır.

Bu dəyişikliklər səhiyyə sektorunda texnoloji modernləşmənin, yeni avadanlıqlara və qoruyucu vasitələrə olan tələbin artmasının, eləcə də pandemiya dövründə tikinti fəaliyyətlərinin ya məhdudlaşdırılması, ya da daha səmərəli həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Beləliklə, səhiyyə sektoru getdikcə daha çox texnologiya və material yönümlü sahələrdən asılı hala gəlmiş, klassik infrastruktur ehtiyaclarının isə nisbətən azalması müşahidə olunmuşdur.

Eyni zamanda, digər sahələrin istehsalında səhiyyə xidmətlərinə olan aralıq tələbin də dəyişməsi müəyyən edilmişdir. Bu, sektorlararası qarşılıqlı asılılığın yalnız texnoloji və iqtisadi amillərlə deyil, həm də qlobal makroşoklarla — xüsusilə pandemiya kimi fəvqəladə hadisələrlə formalaşdığını göstərir.

Günay Rəhimli, Nigar Məmmədova

İstehsal əlaqələrində səhiyyə sektorunun rolunun qiymətləndirilməsi: 2016 və 2021-ci illər üzrə birbaşa xərc əmsallarının təhlili

Xülasə

Məqalədə səhiyyə sektorunun digər sahələrlə qarşılıqlı təsir əlaqələri və bu əlaqələrdə baş verən dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə, 2016 və 2021-ci illər üzrə xərclər-buraxılış cədvəlləri əsasında səhiyyə sektorunun digər sahələrlə birbaşa əlaqələrini göstərən birbaşa xərc əmsalları hesablanmışdır. Müxtəlif illər üzrə aparılan müqayisələr iqtisadiyyatda baş verən texnoloji

dəyişiklikləri, həmçinin pandemiyanın iqtisadi struktur dəyişikliklərinə təsirini müəyyən etməyə və səhiyyənin sektorlararası əlaqələrdə rolunu qiymətləndirməyə imkan verir.

Гюнай Рагимли, Нигяр Мамедова

Оценка роли сектора здравоохранения в производственных взаимосвязях: анализ прямых коэффициентов затрат за 2016 и 2021 годы

Резюме

В статье анализируются взаимные производственные связи сектора здравоохранения с другими отраслями и изменения, происходящие в этих связях. С этой целью на основе таблиц «затраты–выпуск» за 2016 и 2021 годы были рассчитаны прямые коэффициенты затрат, отражающие прямые связи сектора здравоохранения с другими отраслями. Сравнение показателей за различные годы позволяет определить технологические изменения в экономике, а также влияние пандемии на структурные изменения и оценить роль здравоохранения во взаимодействии между секторами.

Gunay Rahimli, Nigar Mammadova

Assessment of the Role of the Healthcare Sector in Production Linkages: Analysis of Direct Cost Coefficients for 2016 and 2021

Summary

This paper analyzes the inter-industry linkages of the healthcare sector with other sectors and the changes occurring in these relationships. For this purpose, based on the input-output tables for 2016 and 2021, direct cost coefficients reflecting the direct connections of the healthcare sector with other sectors were calculated. Comparisons across different years make it possible to identify technological changes in the economy, assess the impact of the pandemic on structural changes, and evaluate the role of healthcare in intersectoral linkages.

Ədəbiyyat

1. Mirvis, D.M., Chang, C.F. and Cosby, A., 2008. Health as an economic engine: evidence for the importance of health in economic development. *Journal of Health and Human Services Administration*, 31(1), pp.30-57.
2. Zuhdi, U., Pratomo, I., Nasori, N., Herlambang, T. and Putra, R.S., 2020. The Applications of Multiplier Analyses in Analyzing The Roles of The Healthcare Sector: The Case of Indonesia. *Advances in Mathematics: Scientific Journal*, 9(9), pp.6845-6853.
3. Ten Raa, T., 2007. The extraction of technical coefficients from input and output data. *Economic Systems Research*, 19(4), pp.453-459.
4. Miller, R.E. and Blair, P.D., 2009. *Input-output analysis: foundations and extensions*. Cambridge university press.
5. Hasanli Y., 2011. *Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi*. Bakı: Elm.
6. 2021-ci il üzrə xərclər-buraxılış cədvəli” Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/).
7. 2016-cı il üzrə xərclər-buraxılış cədvəli” Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/).

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 09.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

UOT: 33.303.7

DOI: 10.338.70/2413-6557-2025-11-4-79-89

DÖVLƏT İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İRİHƏCMLİ MƏLUMATLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Günəl Mustafayeva

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

Sənaye və tikinti statistikasına şöbəsinin baş məsləhətçisi

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: gunel.mustafayeva@stat.gov.az

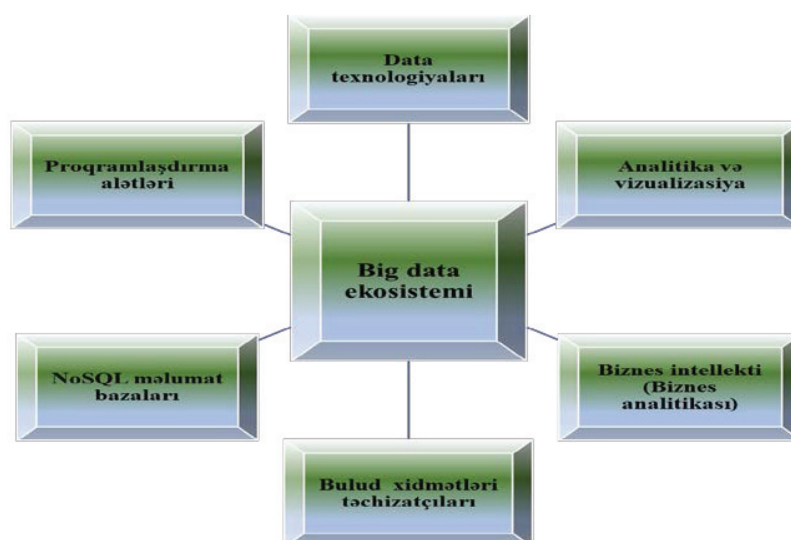
Açar sözlər: iri həcmli məlumatlar, irihəcmli məlumatların təhlili, 5V (həcm, müxtəliflik, sürət, etibarlılıq, dəyər), qeyri-müəyyənlik, təşkilati imkanlar, irihəcmli məlumatların istifadəsi prosesi.

Ключевые слова: большие данные, аналитика больших данных, 5V (объём, разнообразие, скорость, достоверность, ценность), неопределённость, организационные возможности, процесс использования больших данных.

Keywords: Big data, big data analytics, 5Vs (volume, variety, velocity, veracity, value), uncertainty, organizational capabilities, the process of using big data.

Dünyada texnoloji və sosial inkişaf yeni rəqəmsal tətbiq və qurğuların artmasına səbəb olmuşdur və bu yeniliklərin istifadəçilər üçün dəyəri sürətlə yüksəlməkdədir. Mobil telefon, veb sayt, sosial media, ağıllı məişət avadanlıqları, biznes proqram təminatı, sənaye maşınları və ağıllı avtomobillər getdikcə daha çox rəqəmsal məlumat yaradır. Rəqəmsal məlumatlar və məlumat analizindəki inkişaf sənaye və tədqiqat sahəsində irihəcmli məlumatlar (Big data) adı altında böyük marağa səbəb olmuşdur. Müasir rəqəmsal erada irihəcmli məlumatlar təşkilatların geniş məlumat dəstlərini toplama, saxlama və təhlil etmə üsullarını dəyişdirən transformasiyaedici qüvvə kimi meydana çıxdı. İrihəcmli məlumatlar özü bir texnologiya deyil. Bu anlayış, ənənəvi məlumat emalı texnologiyası ilə idarə edilə bilməyəcək qədər böyük, müxtəlif və dinamik olan məlumat toplusunu ifadə edir. İrihəcmli məlumatların emalı onların müxtəlifliyi, yüksək sürəti və son dərəcə böyük həcmi səbəbindən mürəkkəb bir prosesdir. İnkişaf etmiş texnologiyalar vasitəsilə bu cür məlumatları birləşdirmək, analiz etmək mümkündür və bu da indiyədək demək olar ki, aşkar olunması mümkün olmayan məlumatların üzə çıxmasına şərait yaradır. Üstəlik hesablama, yaddaş və analitik texnologiyalardakı inkişaf sayəsində bu məlumatların emalı və istifadəsi üçün vasitələr getdikcə daha əlçatan olur.

İrihəcmli məlumatlar ekosistemi geniş miqyaslı məlumatların səmərəli idarə edilməsi üçün vacib olan altı əsas alətdən ibarətdir və bu alətlər Şəkil 1-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1. Big data ekosisteminin əsas alətləri

Data (məlumat) texnologiyaları – Məlumatların toplanması, saxlanması, emalı, təhlili və paylaşılması üçün istifadə olunan texniki vasitələr, proqram təminatları və metodologiyaların ümumi adıdır. Apache Hadoop və Apache Spark daxil olmaqla Data Texnologiyaları Big Datanı ənənəvi imkanlardan kənarında təhlil edir və emal edir.

Analitika və Vizualizasiya – Məlumatların təhlili və nəticələrin qrafik formada təqdim edilməsi prosesidir. Tableau və SAS kimi analitika və vizuallaşdırma alətləri nümunələri aşkar edir.

Biznes İntellekti və ya Biznes Analitikası – Təşkilatlarda qərarverməni dəstəkləmək üçün məlumatların toplanması, təhlili və təqdim olunması üsullarını əhatə edir. Cognos kimi Biznes Kəşfiyyatı alətləri isə biznes təhlili üçün xam məlumatları çevirir.

Bulud Xidmətləri Təchizatçıları – Məlumatların internet üzərindən saxlanması, emalı və idarə edilməsini təmin edən şirkətləri əhatə edir. AWS və GCP kimi Bulud Xidməti Provdayerləri fundamental infrastruktur təklif edir.

NoSQL Məlumat Bazaları – Ənənəvi modelə əsaslanmayan, çevik və iri həcmli məlumatların saxlanmasına imkan verən verilənlər bazası növüdür. MongoDB və Cassandra da daxil olmaqla NoSQL verilənlər bazaları böyük məlumatların emalı ilə məşğul olur.

Proqramlaşdırma Alətləri – Proqram təminatının hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi və idarə olunması üçün istifadə edilən proqramları əhatə edir. R və Python kimi proqramlaşdırma alətləri analitik tapşırıqları yerinə yetirir, Big Datanı işlədir və nəticədə bu həyati vacib ekosistemi tamamlayır.

İrihəcmli məlumatlar anlayışını aydınlaşdırmaq üçün ilk növbədə onun əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək lazımdır.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq Beynəlxalq Məlumat Korporasiyası (İDC – International Data Corporation) 2011-ci ildə 4 V-dən (Volume-Həcm, Value-Dəyər, Variety-müxtəliflik, Velocity-Sürət) istifadə edərək böyük verilənləri müəyyən etmişdir. 2012-ci ildə “Veracity – Etibarlılıq” böyük verilənlərin beşinci xüsusiyyəti kimi təqdim edildi. İrihəcmli verilənləri xarakterizə edən bir sıra digər xüsusiyyətlər mövcud olsa da məhz bu 5 dəyər böyük verilənlərin ümumi xarakteristikası kimi qəbul edilmişdir [1], [2]. Şəkil 2-də irihəcmli məlumatların ümumi xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Şəkil 2. İrihəcmli məlumatların ümumi xüsusiyyətləri [1], [2]

Volume (həcm) – hər saniyə yaradılan məlumatların kütləvi miqdarıdır və verilənlər toplusunun ölçüsünü və miqyasını ifadə edir. İrihəcmli məlumatlar üçün universal bir həcm həddi müəyyənləşdirmək qeyri-praktikdir, çünki məlumatın vaxtı və növü bu tərifə dəyişə bilər. Hazırda eksabayt (EB) və zettabayt (ZB) miqyasındakı məlumat topluları adətən “big data” hesab olunur, lakin daha kiçik həcmli məlumatlar üçün də çətinliklər mövcuddur.

Variety (müxtəliflik) – verilənlər toplusundakı müxtəlif məlumat formalarını ifadə edir: strukturlaşdırılmış, yarı-strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış məlumat. Strukturlaşdırılmış məlumat (məs., əlaqəli verilənlər bazasında saxlanılanlar) əsasən nizamlıdır və asanlıqla çeşidlənə

bilir, halbuki strukturlaşdırılmamış məlumat (məs., mətn və multimedia) nizamsızdır və təhlili çətindir. Yarı-strukturlaşdırılmış məlumat (məs., NoSQL bazaları) məlumat elementlərini ayırmaq üçün teqlər (etiketlər) ehtiva edir, lakin bu strukturun tətbiqi istifadəçidən asılıdır. Məlumat növləri arasında çevrilmə zamanı, fərqli məlumatların təqdimatında və məlumat bazasının strukturu işləmə vaxtında dəyişdikdə qeyri-müəyyənlik yarana bilər.

Velocity (sürət) – məlumatın emal sürətini təmsil edir (paketli, təxminən real vaxt, real vaxt və axın şəklində) və məlumatın yaradılma sürəti ilə emal sürətinin uyğunluğunun vacibliyini vurğulayır. Məsələn, IoT cihazları fasiləsiz şəkildə sensor məlumatları yaradır. Bu cihazlar tibbi məlumatları izləyirsə, məlumatların gec emal olunması və nəticələrin həkimə gec ötürülməsi xəstəyə zərər verə bilər (məs., təcili siqnal ötürən kardio stimulyatorlar). Eyni şəkildə, kibercismani sistemlərdə də real vaxt rejimində çalışan sistemlər ciddi vaxt standartlarına əməl edir və məlumatlar gecikərsə, sistem uğursuz ola bilər.

Veracity (etibarlılıq) – məlumatın keyfiyyətini əks etdirir (məsələn, qeyri-dəqiq və ya qeyri-müəyyən məlumat). Məsələn, ABŞ iqtisadiyyatına zəif məlumat keyfiyyəti hər il 3.1 trilyon dollara başa gəlir. Məlumatın uyğunsuz, səs-küylü, qeyri-müəyyən və ya natamam ola bilməsi səbəbilə big data analizində etibarlılığı təmin etmək getdikcə çətinləşir. Məsələn, bir işçi Twitter hesabında həm rəsmi məlumatları paylaşa, həm də şəxsi fikirlərini bildirə bilər ki, bu da həmin platformaya əsaslanan analiz alqoritmləri üçün problem yaradır. Başqa bir nümunədə, milyonlarla tibbi məlumat qeydləri üzərində xəstəlik tendensiyalarını analiz edərkən yaranan qeyri-müəyyənlik və uyğunsuzluq analiz dəqiqliyini azalda bilər.

Value (dəyər) – məlumatın qərarvermədə faydalılığını və kontekstini təmsil edir. Məsələn, Facebook, Google və Amazon irihəcmli məlumatların dəyərini məhsullarında analiz edərək uğurla istifadə edirlər. Amazon istifadəçi məlumatlarını təhlil edərək məhsul tövsiyələri təqdim edir, bu da satışları artırır. “Google” “Android” istifadəçilərindən yer məlumatlarını toplayaraq xəritə xidmətlərini təkmilləşdirir.

İrihəcmli məlumatlara xas olan digər bir xüsusiyyət qeyri-müəyyənlikdir [3]. Ümumiyyətlə, “qeyri-müəyyənlik natamam və ya qeyri-dəqiq məlumatların olduğu vəziyyətdir”. Qeyri-müəyyənlik irihəcmli məlumatların öyrənilməsinin bütün mərhələlərində mövcuddur və bir çox fərqli mənbələrdən qaynaqlanır. Bunlara məlumatların toplanması zamanı ortaya çıxan qeyri-sabitlik (məsələn, şəraitin dəyişməsi və nümunə götürmə ilə bağlı problemlər), konsept fərqləri (məsələn, analitik məqsədlərin eyni cür təqdim olunmaması) və multimodalıq (məsələn, xəstə sağlamlığına dair çoxsaylı sensorlardan gələn mürəkkəb və səs-küylü məlumatların – rəqəmsal, mətn və görüntü formatlarında olması) daxildir. İri həcmli məlumatlarda və bu məlumatların analitikasında müxtəlif formalarda qeyri-müəyyənliklər mövcuddur və bunlar nəticələrin effektivliyinə və dəqiqliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, əgər təlim məlumatları qərəzli, natamam və ya düzgün olmayan şəkildə seçilibsə, bu məlumatlarla öyrədilən alqoritm dəqiq nəticə verməyəcək. Buna görə də irihəcmli məlumatların analitikası qeyri-müəyyənliyi idarə edə biləcək şəkildə təkmilləşdirilməlidir.

Son zamanlarda qeyri-müəyyənlik və məlumatlardan öyrənməni birləşdirən meta-analizlərin sayı xeyli artıb. Qeyri-müəyyənliyin analitika prosesinin bütün mərhələlərində idarə olunması, irihəcmli məlumatlardan öyrənmə performansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Digər araşdırmalar da göstərir ki, multimodalıq (çox mürəkkəb məlumat növləri) və dəyişən qeyri-müəyyənlik (iri məlumatlar üçün qeyri-müəyyənliyin modelləşdirilməsi və ölçülməsi) adi (kiçik) məlumatlarla müqayisədə fərqli yanaşmalar tələb edir. Məlumat dəstlərinin həcmi artdıqca, qeyri-müəyyənliyin özü və onun işlənməsi də artır. Bu kimi hallarda qeyri-dəqiq və ya yanlış məlumatları idarə etmək üçün qeyri-səlis (fuzzy) çoxluqlar tətbiq oluna bilər. Həmçinin, məlumatlar arasında gizli əlaqələr ola bilər ki, bu da qeyri-müəyyənliyi daha da artırır. Bu səbəbdən irihəcmli məlumatlarda qeyri-müəyyənliyi qiymətləndirmək asan deyil, xüsusilə də məlumatlar qərəzli şəkildə toplanıbsa. Mövcud olan fərqli qeyri-müəyyənlik növlərini modelləşdirmək üçün müxtəlif nəzəriyyə və metodlar hazırlanmışdır. Bu sahədə mövcud olan bir neçə nəzəriyyə aşağıda təqdim edilmişdir:

Bayes nəzəriyyəsi – keçmiş hadisələrə və əvvəlki biliklərə əsaslanan subyektiv ehtimallar təqdim edir. Burada ehtimal, qeyri-müəyyən fərziyələrə dair inam səviyyəsinin ifadəsi kimi qəbul olunur.

İnam funksiyası nəzəriyyəsi – qeyri-müəyyənlik şəraitində natamam məlumatların birləşdirilməsi üçün informasiya inteqrasiyasını təmin edir.

Ehtimal nəzəriyyəsi – giriş məlumatlarının statistik xüsusiyyətlərini araşdırmaqla təsadüfi hadisələri modelləşdirir.

Təsnifat entropiyası (classification entropy) – təsnifat zamanı qeyri-müəyyənliyi ölçür. 0 ilə 1 arasında dəyişir: 0-a yaxın olduqda obyekt yalnız bir sinfə aiddir, 1-ə yaxın olduqda isə bir neçə sinif arasında paylanır.

Qeyri-səlislik (fuzziness) – insan dili ilə ifadə olunan qeyri-müəyyənlikləri ölçür (məsələn, “yaxşı” və “pis” kimi anlayışlar).

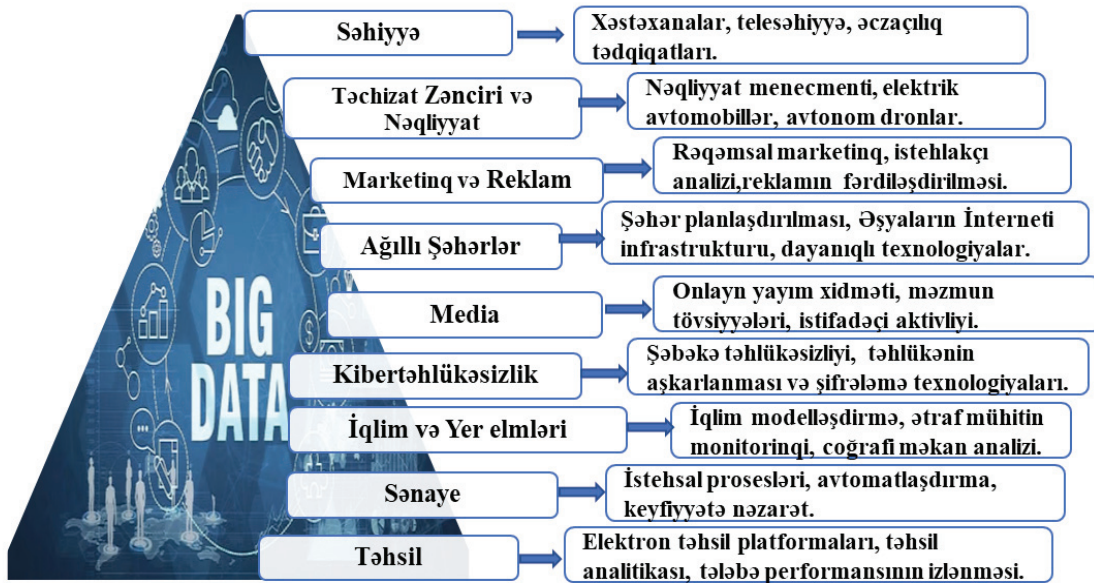
Qeyri-səlis məntiq (fuzzy logic) – insan qavrayışına əsaslanan təxmini məntiq sistemidir və real dünyada qeyri-müəyyənlikləri idarə etmək üçün nəzərdə tutulub.

Şennon entropiyası (Shannon entropy) – təsadüfi mənbədən orta hesabla nə qədər informasiya itkisinin baş verdiyini ölçmək üçün istifadə olunur. Bu anlayış ilk dəfə Şennon tərəfindən rabitə və informasiya ötürülməsi nəzəriyyəsinə daxil edilib.

Qeyri-dəqiq çoxluqlar nəzəriyyəsi (rough set theory) – qeyri-dəqiq və natamam informasiyaları iki təqribi dəst (yuxarı və aşağı) vasitəsilə modelləşdirir. Bu, qeyri-müəyyən informasiya sistemləri üçün dəyərli yanaşmadır.

Beləliklə, ehtimal nəzəriyyəsi və Şennon entropiyası – qeyri-dəqiq və natamam məlumatların modelləşdirilməsində, qeyri-səlis və qeyri-dəqiq çoxluqlar nəzəriyyəsi isə qeyri-müəyyən və birmənalı olmayan məlumatların modelləşdirilməsində geniş istifadə olunur.

Böyük verilənlər fundamental texnologiya kimi formalaşaraq bir sıra sahələrdə geniş yayılmışdır. böyük verilənlər tətbiqlərinin əsas sahələrinə səhiyyə, təchizat zənciri və nəqliyyat, marketing və reklam, ağıllı şəhərlər, media, kibertəhlükəsizlik, iqlim və yer elmləri, sənaye, təhsil və s. daxildir. Şəkil 3 irihəcmli verilənlərin tətbiqini vizual olaraq təqdim edir.

Şəkil 3. Big datanın tətbiq sahələri

Son illər xüsusilə özəl sektor və elm sahəsi irihəcmli məlumatdan gündəlik fəaliyyətlərində istifadə etməyə başlayıblar, məsələn, biznes analitikası məqsədilə Walmart, Sears və Amazon kimi pərakəndə satış şirkətləri müştərilərini və onların alış qərarlarını daha yaxşı anlamaq üçün irihəcmli məlumatdan istifadə edirlər. Morgan Stanley kimi maliyyə qurumları bazar davranışını və investisiya nəticələrini proqnozlaşdırmaq üçün böyük həcmli məlumatdan istifadə edirlər. Google, eBay, Twitter və Facebook kimi şirkətlər isə fərdi davranış, informasiya tələbi və üstünlüklər haqqında olan böyük həcmdə rəqəmsal məlumatlara əsaslanan biznes modelləri qururlar. Bundan əlavə, irihəcmli məlumatlar Cenevrədəki Böyük Adron Toqquşdurucusu və Çilidə inşa edilən Böyük Sinoptik

Teleskop kimi elmi proqramların fizika və astronomiya sahəsində heyranedicə töhfələr verməsinə imkan yaradıb.

İrihəcmli məlumatların dövlət təşkilatları üçün böyük imkanlar vəd etməsinə baxmayaraq özəl sektor və elmi-tədqiqat sahəsi bu məlumatdan istifadə sahəsində irəliləyərkən, dövlət sektoru bir qədər geri qalır. Halbuki, irihəcmli məlumat hökumətlərin səmərəliliyini, effektivliyini və şəffaflığını artırmağa kömək edə bilər və bu, uzun illərdir dövlət sektorunun İKT istifadəsində əsas məqsədlərdən biri olub. Məsələn, irihəcmli məlumatlar müxtəlif sahələrdə reallığın daha sürətli və zəngin təsviri, vətəndaş tələbləri və ehtiyacları barədə daha dəqiq məlumatlara əsaslanan, xidmətlərin yaxşılaşdırılmasına imkan verə bilən qərarların qəbulu və siyasətin formalaşdırılmasında əsas rol oynaya bilər. Bu cür üstünlüklər nəqliyyat sıxlığı, səhiyyə xidmətlərinin təşkili və dayanıqlı enerji istehsalı kimi davam edən sosial problemlərin həllində güclü bir vasitə ola bilər.

Ümumilikdə irihəcmli məlumatların dövlət sektorunda istifadəsinin müsbət tərəflərini bu cür qruplaşdırmaq olar: [4]

- Açıq hökumət və məlumat paylaşımı: Məlumatların təşkilatlardan vətəndaşlara sərbəst axını, açıq məlumat təşəbbüsləri ilə uyğun olaraq, vətəndaşlarla hökumət arasında daha böyük etimad və şəffaflığı təşviq edir.
- Vətəndaş əhval-ruhiyyəsinin təhlili: Ənənəvi və yeni sosial media (vəb saytlar, bloqlar, tvitlər və s.) üzərindən əldə edilən məlumatlar siyasətçilərə xidmət prioritetlərini müəyyənləşdirməkdə və vətəndaşların maraq və fikirlərindən xəbərdar olmaqda kömək edə bilər.
- Vətəndaşların segmentləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi, məxfiliyin qorunması şərtilə: Dövlət xidmətlərinin fərdlərə uyğunlaşdırılması effektivliyi, səmərəliliyi və vətəndaş məmnuniyyətini artırır.
- İqtisadi təhlil: Müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatların əlaqələndirilməsi iqtisadçılara daha dəqiq maliyyə proqnozları hazırlamaqda yardımçı olacaq.
- Vergi agentlikləri: Böyük məlumat dəstələrinin təhlili üçün avtomatlaşdırılmış alqoritmlər və sosial media da daxil olmaqla strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış məlumatların inteqrasiyası onlara məlumatların düzgünlüyünü yoxlamaqda və potensial fırıldaqçıları aşkarlamaqda kömək edəcək.
- Ağıllı şəhər və Əşyaların İnterneti (IoT) tətbiqləri: Dövlət sektoru getdikcə daha çox fiziki hadisələrin – məsələn, nəqliyyat axınları, ətraf mühitin çirklənməsi, tullantı konteynerlərinin istifadə səviyyəsi, bələdiyyə nəqliyyat vasitələrinin yeri və ya qeyri-adi davranışların aşkar edilməsi – sensor ölçmələrinə əsaslanan tətbiqlərlə xarakterizə olunur. Bu yüksək həcmli və yüksək sürətli IoT məlumat mənbələrinin inteqrasiya olunmuş təhlili şəhər idarəçiliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır və vətəndaşların təhlükəsizliyinə və həyat keyfiyyətinə müsbət təsir göstərə bilər.
- Kibertəhlükəsizlik: Hökumətə məxsus kompüter şəbəkələrindən – həssas məlumatları və ya kritik xidmətləri əhatə edən sistemlərdən – böyük miqdarda məlumat toplayaraq, onları təşkil və təhlil etməklə kibermüdafiəçilərə zərərli hücumları daha asan aşkar etmək və onlara qarşı tədbir görmək imkanı yaradır.

İrihəcmli məlumatların istifadəsi dövlət idarəçiliyini transformasiya edə bilsə də və sadalanan faydaları özündə ehtiva etsə də bu məlumatların istifadəsi, eyni zamanda ictimai məqsədlərə zərər də vura bilər. Yəni, irihəcmli məlumatların istifadəsi hökumətlər üçün yeni çətinliklər və təhlükələr yaradır. Məhz bu çətinlik və təhlükələrə görə, bir çox ölkədə, o cümlədən Niderlandda dövlət sektorunda big datanın faktiki istifadəsi hələ də məhdudlaşdırılır. Dövlət təşkilatları hələ də irihəcmli məlumatların istifadəsi ilə bağlı tərəddüddədirlər.

Həm dövlət, həm də özəl sektorda iri həcmli verilənlərdən istifadənin geniş mənzərəsini tədqiq etdikdə onun istifadəsi ilə bağlı potensial problemləri və narahatlıqları da qəbul etmək lazımdır. Məxfilik, təhlükəsizlik, qərəzlilik və sui-istifadəni əhatə edən bu narahatlıqlar, eyni zamanda ölkələrdə

mövcud olan kiber qanunların müxtəlifliyi, şübhəli dəqiqlik, şəbəkə sıxlığının yaranması, xüsusi aparat və proqram təminatına ehtiyac, texniki ekspertlərdən asılılıq kimi faktorları da özündə ehtiva edir.

Dövlət sektorunda irihəcmli məlumatların (Big Data) faydaları isə əsasən üç əsas sahəyə bölünə bilər. Bu təsnifat, əldə edilən faydaların növlərinə əsaslanır:

1. İrihəcmli Məlumatların Təhlili (Big Data Analytics). Bu sahəyə yalnız avtomatlaşdırılmış alqoritmlər vasitəsilə böyük həcmli məlumatların qabaqcıl analitik üsullarla təhlil edilməsi daxil edilir. Belə tətbiqlər problemlərin həlli üçün məlumat əsaslı anlayışların əldə olunmasına imkan yaradır. Bu qabiliyyətlər nümunələrin aşkarlanması, tanınması və ya proqnozların hazırlanması üçün istifadə olunur.

Bu sahəyə aid olan tətbiqlər bunlardır:

- Fırıladaqların aşkar olunması;
- Özəl sektorun tənzimlənen fəaliyyətlərinin monitorinqi;
- İnternet məzmununun (sosial media və s.) sentiment analizinin aparılması və bu yolla ictimai xidmətlərin prioritetləşdirilməsi;
- Cinayətlərin və təhlükələrin qarşısının alınması üçün daxili və xarici məlumat mənbələrindən istifadə edərək təhdidlərin aşkar edilməsi;
- İctimai xidmətlərin planlaşdırılması məqsədilə proqnozlaşdırma.

2. Effektivliyin Artırılması (Improvements in Effectiveness) – irihəcmli məlumatların tətbiqi ilə daxili şəffaflığın artırılmasını əhatə edir. Vətəndaşlar və bizneslər təqdim olunan məlumatlar sayəsində daha düzgün qərarlar qəbul edə, daha səmərəli fəaliyyət göstərə və hətta yeni məhsul və xidmətlər yarada bilərlər.

Bu sahədəki tətbiqlərə aşağıdakılar daxildir:

- Təşkilati bölmələr arasında məlumatın əlçatan olması;
- Dövlət sektorunda informasiya paylaşımı (məsələn, vahid şəxsiyyət bazasının olmaması ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması);
- Açıq hökumət və açıq məlumat təşəbbüsləri vasitəsilə ictimai təşkilatlardan vətəndaşlara və bizneslərə məlumat axınının təmin edilməsi, məlumatların təkrar istifadəsi ilə vətəndaşlara yeni və innovativ xidmətlərin təqdim olunması.

3. Səmərəliliyin Artırılması (Improvements in Efficiency). Bu sahə daha yaxşı xidmətlər göstərilməsi və həmin xidmətlərin performans göstəricilərinə əsaslanaraq davamlı inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tətbiqləri əhatə edir.

Bura aşağıdakı tətbiqlər daxildir:

- Vətəndaşların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış fərdiləşdirilmiş ictimai xidmətlərin təqdim edilməsi;
- Xidmətlərin icrasına dair göstəricilərin təhlili əsasında ictimai xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və inkişaf etdirilməsi.

Bu üç sahə dövlət sektorunda irihəcmli məlumatların strateji və texnoloji baxımdan nə dərəcədə vacib və faydalı olduğunu göstərir.

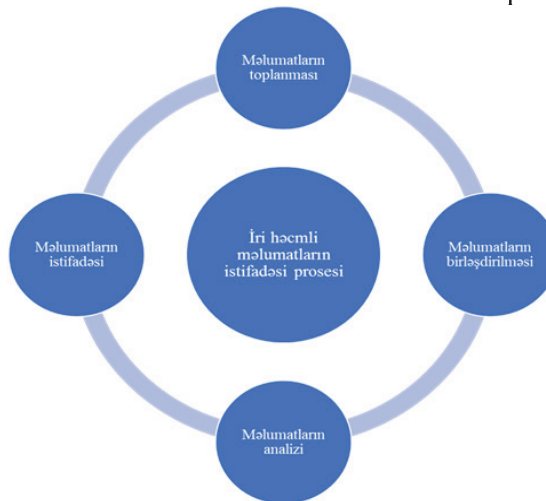
Big data tez-tez elə bir ölçüdə, müxtəliflikdə və dinamikada olan məlumatlar kimi təsvir olunur ki, ənənəvi avadanlıq və proqram təminatı onu emal edə bilmir. Lakin texnologiyanın sürətli inkişafı səbəbindən nəyin irihəcmli məlumat hesab oluna biləcəyi daim dəyişir və bu anlayışı dəqiq və ölçülə bilən şəkildə ifadə etmək çətinləşir. Üstəlik, hansı avadanlıq və proqram təminatının “ənənəvi” hesab edildiyi də sənayedən sənayeyə və təşkilatdan təşkilata fərqlənir. Bu səbəbdən irihəcmli məlumatın nəyi ehtiva etdiyini ümumiləşdirmək çox çətindir.

Big datanın necə istifadə olunduğunu təsvir etməkdə ilk addım ənənəvi rəqəmsal məlumatların istifadəsi ilə irihəcmli məlumatların istifadəsi arasındakı fərqi aydınlaşdırmaqdır. Bu mövzuda olan ədəbiyyatları nəzərdən keçirsək (Adrian 2011; Chen və digərləri 2014; Davenport və digərləri 2012; Gantz və Reinsel 2011; Hota və digərləri 2015; Janssen və Kuk 2016; Mayer-Schönberger və Cukier

2013; OpenTracker 2013; Simon 2013) big datanı fərqləndirən aşağıdakı beş əsas xüsusiyyəti müəyyən etmiş olarıq:

1. Təşkilatın daxilindən və xaricindən olan müxtəlif mənbələrdən alınan bir neçə böyük həcmli məlumat dəstlərinin istifadəsi və birləşdirilməsi;
2. Analitik fəaliyyətlərdə strukturlaşdırılmış (ənənəvi) və az strukturlaşdırılmış və ya strukturlaşdırılmamış (qeyri-ənənəvi) məlumatların istifadəsi və birləşdirilməsi;
3. Gələn məlumat axınlarından real vaxtda və ya real vaxta yaxın bir zamanda istifadə;
4. Çox böyük və mürəkkəb hesablama tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün qabaqcıl analitik üsulların, alqoritmlərin, paylanmış hesablama imkanlarının və qabaqcıl texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi;
5. Mövcud məlumat dəstlərinin və mənbələrinin ilkin məqsədlərindən tamamilə fərqli və yenilikçi tətbiq sahələri üçün istifadəsi.

Big datanın təhlilində ikinci addım onun istehsalı prosesindəki fəaliyyətləri fərqləndirməkdir. Bunlar, məlumatların ətraf mühitdəki xam halından qərar qəbul edənlər üçün istifadə edilə bilən biliklərə çevrilməsinə qədər olan məlumat dəyər zəncirindəki mərhələlərdir. Bir sıra alimlərin, texnologiya məsləhətçilərinin və təchizatçıların məlumat dəyər zəncirləri və məlumatdan bilik yaradılması prosesləri ilə bağlı töhfələrinə əsaslanaraq, irihəcmli məlumatlardan istifadə üzrə dörd əsas proses müəyyən edilmişdir. Bunlar toplama, birləşdirmə, təhlil və istifadə mərhələləridir və hər biri müxtəlif alt-fəaliyyətləri əhatə edir. Proses dövrü xarakter daşıyır və bu, big datanın davamlı təbiətini əks etdirir. Bu prosesdə məlumatın istifadəsindən yenidən xam məlumatların toplanmasına doğru bir axın baş verir [5]. Şəkil 4-də irihəcmli məlumatların istifadəsi prosesi əks olunmuşdur.

Şəkil 4. İrihəcmli məlumatların istifadəsi prosesi [5]

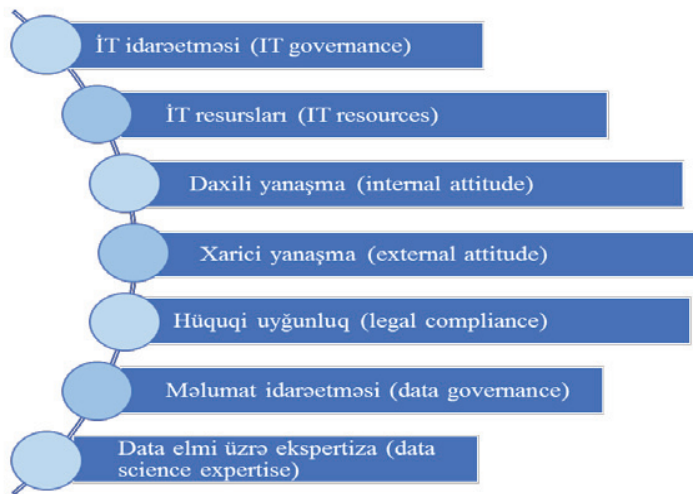
Bir sıra müəlliflər irihəcmli məlumatların tətbiqi üçün müxtəlif təsnifatlar (tipologiyalar) hazırlayıblar. Məsələn, Chen və digərləri (2014) böyük data tətbiqlərində istifadə olunan müxtəlif məlumat formatlarına əsaslanan bir təsnifat təqdim ediblər. Lakin big datanın ən dəyərli cəhəti müxtəlif formatların birləşdirilməsindən əldə edildiyinə görə, bu təsnifat dövlət təşkilatlarında istifadənin qiymətləndirilməsi üçün uyğun sayılmır. Digər təsnifatlar (məsələn, Milakovich 2012; Shiri 2014) isə ya konkret bir sənaye və ya sektora xasdır, bu baxımdan big datadan istifadə ilə bağlı qərarlar qəbul etməkdə kifayət qədər dərinlik və məlumat təqdim etmir. Bram Klievink, Bart-Jan Romijn¹, Scott Cunningham, Hans de Bruijn müəllifləri olduqları “İri həcmli məlumatlar dövlət sektorunda”adlı məqalələrində irihəcmli məlumatların əlavə dəyər yaratmaq məqsədinə əsaslanan bir kateqoriyalaşdırma irəli sürdülər. Bu yanaşmada üç əsas tətbiq növü müəyyən edilib: obyektin qiymətləndirilməsi, tədqiqat və davamlı monitorinq. Müxtəlif məlumat girişləri və müxtəlif təhlil üsulları vasitəsilə bu tətbiq növləri fərqli məqsədlər üçün fərqli biliklər yaradır və təşkilatlara müxtəlif yollarla dəyər qatır. Qısa desək, bu üç Big data tətbiq növü istifadəçilərə təqdim etdiyi bilik növünə görə bir-birindən fərqlənir.

Birinci tətbiq növümüz – obyektin qiymətləndirilməsi (bəzən “subyektin qiymətləndirilməsi” də adlanır), böyük datadan istifadə edərək çoxlu sayda obyektin (və ya subyektin) qiymətləndirilməsi, sıralanması və ya kateqoriyalara bölünməsinə əhatə edir. Qiymətləndirmə, hər bir obyekt barədə mövcud olan müxtəlif atributlara əsaslanır. Bu atributların dəyərləri analiz olunaraq obyektlər bir-biri ilə müqayisədə müəyyən qaydalara əsasən qiymətləndirilir, sıralanır və ya təsnif edilir. Qərar qaydaları istənilən sahəyə əsaslanma bilər – qanunvericilikdən və siyasətdən tutmuş proqnostik modellərin nəticələrinə və ya ekspert rəyinə qədər. Bu tətbiqlər milyonlarla obyekt arasında konkret hallar və ya atribut birləşmələrini müəyyən etməyə imkan verir. Böyük data bu zaman işə düşür, çünki qeyd və atributların sayı çox böyük olur, bu da bir neçə məlumat dəstəsinin birləşdirilməsini və inkişaf etmiş alqoritmlərin, geniş qərar qaydalarının tətbiqini tələb edir.

İkinci tətbiq növümüz – tədqiqatdır. Fərqli mənbələrdən və müxtəlif formatlarda olan çox böyük miqdarda məlumatın birləşdirilməsi və müxtəlif inkişaf etmiş analitik metodlardan istifadə etməklə yeni əlaqələr və asılılıqlar tapmaq, müəyyən naxışları aşkar etmək və daha əvvəl müşahidə olunmamış davranış formalarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu yeni aşkar olunmuş əlaqə və nümunələr sonrakı araşdırmalara işarə edir. Beləliklə, əvvəllər aşkarlanmayan korrelyasiyalar yeni tədqiqat istiqamətləri üçün yol göstərə bilər və ya mühüm siyasət imkanları və ya problemlərinə işarə edə bilər.

Sonuncu tətbiq növümüz – davamlı monitorinqdir. Bu halda məlumatlar geniş (sensor əsaslı) şəbəkələr vasitəsilə toplanır və real vaxtda və ya real vaxta yaxın şəkildə analiz üçün təqdim olunur. Əldə olunan məlumatlar, məsələn, asan başa düşülən vizual “panel” (dashboard) formatında və ya istisna hal hesabatları vasitəsilə təqdim olunur. Bu cür hesabatlar insan qərarvericilərə reaksiya vermək və ya avtomatlaşdırılmış cavab tədbirləri ilə davam etmək üçün lazım olan məlumatları təqdim edir.

İstər dövlət, istərsə də özəl sektorda irihəcmli məlumatların istifadəsi üçün müəyyən təşkilati imkanların mövcudluğu şərtidir. Bu sahədə mövcud olan ədəbiyyatlara (Finney və Corbett 2007; Premkumar 2003; Wixom və Watson 2001; Daniel və Wilson 2003; Eisenhardt və Martin 2000; Klievink və Janssen 2009; Chen və digərləri 2014; McAfee və Brynjolfsson 2012; Milakovich 2012; Ross və digərləri 2013; Tambe 2014 və s.) nəzər salsaq dövlət sektorunda irihəcmli məlumatlardan istifadə üçün vacib hesab olunan təşkilati imkanları bu cür ümumiləşdirmək olar [5]. Şəkil 5-də irihəcmli məlumatların istifadəsi üçün zəruri olan təşkilati imkanlar göstərilmişdir.

Şəkil 5. İrihəcmli məlumatlardan istifadə üçün təşkilati imkanlar [5]

İT idarəetməsi – Təşkilatı dəstəkləyən, o cümlədən yeni İT sistemlərinin inteqrasiyasını təmin edən İT strategiyasını, qərar qəbulətmə və məsuliyyət strukturlarını hazırlamaq və inkişaf etdirmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

İT resursları – Mövcud və yeni İT sistemlərini dəstəkləmək üçün uyğun İT infrastrukturunu və ekspertizasını hazırlamaq, inkişaf etdirmək və saxlamaq qabiliyyətidir.

Daxili yanaşma – Yeni proseslər və sistemlər üçün təşkilat daxilində öhdəlik və baxış formalaşdırma qabiliyyəti, xüsusilə də məlumat əsaslı qərar qəbulətməyə əsaslanmalıdır.

Xarici yanaşma - Əsas maraqlı tərəflərlə birlikdə yeni proses və sistemlər üçün xarici öhdəlik və dəstəyi formalaşdırmaq qabiliyyətidir.

Hüquqi uyğunluq – Xüsusilə məxfilik, təhlükəsizlik və məlumat sahibliyi ilə bağlı tənzimləmələrə uyğunluğun təmin edilməsi üçün uyğunluq strategiyasını, proseslərin dizaynını, monitorinqini və təkrar dizaynını hazırlamaq və inkişaf etdirmək qabiliyyətidir.

Məlumat idarəetməsi – Məlumatların toplanması, əldə edilməsi, keyfiyyətə nəzarət və məlumat üzrə tərəfdaşlıqları əhatə edən məlumat strategiyasını hazırlamaq və inkişaf etdirmək qabiliyyəti.

Data elmi üzrə ekspertiza – Təşkilat daxilində İT, biznes, statistika və riyaziyyat üzrə bilikləri birləşdirmək, əldə etmək, inkişaf etdirmək və qoruyub saxlamaq qabiliyyətidir.

İdarəetmə, qərar qəbulu, analiz kimi proseslərdə istifadə olunan irihəcmli məlumatların tətbiqi bir sıra problemləri də gündəmə gətirir: [6]

- Texniki çətinliklər (məlumatların saxlanması, emalı, keyfiyyəti);
- İnsan resurslarının çatışmazlığı (data analitikləri və İT mütəxəssisləri);
- Hüquqi və etik məsələlər (məlumatların məxfiliyi, şəxsi məlumatların qorunması);
- Təşkilati dəyişikliklərə qarşı müqavimət.

Bu sahədə aparılmış araşdırmaları nəzərdən keçirsək meydana çıxan problemlərin həlli yollarını bu cür ümumiləşdirə bilərik: [7]

1. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi – Məlumatların təhlükəsiz saxlanması və emalı üçün güclü texniki baza yaradılmalıdır.
2. İnsan kapitalının inkişafı – Məlumat elmi, analitika və rəqəmsal texnologiyalar üzrə mütəxəssislər hazırlanmalı və dövlət sektoruna cəlb olunmalıdır.
3. Hüquqi baza və standartlar – Məlumatların istifadəsinə dair normativ-hüquqi çərçivə beynəlxalq təcrübə əsasında yenilənməli və tənzimlənməlidir.
4. Məlumat yönümlü mədəniyyətin formalaşdırılması – Dövlət qulluqçularında məlumatlara əsaslanan idarəetmə vərdişləri və qərar qəbul etmə bacarıqları inkişaf etdirilməlidir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, irihəcmli məlumatların inteqrasiyası yalnız texnoloji məsələ deyil, həm də strateji, idarəetmə və təşkilati dəyişiklik tələb edən bir prosesdir. Bu istiqamətdə atılacaq məqsədyönlü addımlar dövlət sektorunun innovativ və çevik fəaliyyət göstərməsini təmin edəcəkdir.

Nəticə

İrihəcmli məlumatların dövlət idarəçiliyində effektiv tətbiqi üçün bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Əvvəlcə, bu sahədə hüquqi baza təkmilləşdirilməli, məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır. Dövlət qurumları arasında məlumat mübadiləsinə asanlaşdırmaq üçün vahid məlumat idarəetmə sistemi və rəqəmsal infrastruktur formalaşdırılmalıdır. Süni intellekt və analitik texnologiyaların tətbiqi ilə qərarvermə prosesi daha çevik və dəqiq olacaqdır. Eyni zamanda, dövlət qulluqçularının rəqəmsal bacarıqları artırılmalı, mütəxəssis hazırlığına diqqət yetirilməlidir. Bütün bu tədbirlər irihəcmli məlumatlardan səmərəli istifadəni təmin edərək daha şəffaf və vətəndaş yönümlü idarəçiliyə şərait yaradacaq.

Günel Mustafayeva

Dövlət idarə edilməsində irihəcmli məlumatların əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə dövlət idarəçiliyində irihəcmli məlumatlar (Big Data) anlayışı, əsas xüsusiyyətləri və tətbiq sahələri araşdırılır. İrihəcmli məlumatlar – yüksək həcm, sürət, müxtəliflik, etibarlılıq və dəyər kimi əsas göstəricilərlə xarakterizə olunmaqla müasir dövlət idarəetmə sistemində innovativ yanaşmaların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə qeyd olunur ki, dövlət orqanları irihəcmli məlumatlardan istifadə etməklə vətəndaşların ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyən edərək, ictimai xidmətlərin keyfiyyətini artırır və qərarların qəbulunu daha çevik və məlumatlara əsaslanan formada həyata keçirir. Bununla yanaşı, fəvqəladə halların idarə olunması, nəqliyyat axınının tənzimlənməsi, səhiyyə və təhsil sistemlərinin təkmilləşdirilməsi kimi sahələrdə də Big Data-nın

effektivliyi vurğulanır. Eyni zamanda, irihəcmli məlumatların istifadəsi zamanı qarşıya çıxan məlumat təhlükəsizliyi, məxfilik, etik problemlər və kadr potensialı kimi çətinliklərə də toxunulur. Big Data texnologiyalarının dövlət sektorunda uğurla tətbiqi üçün hüquqi və texniki infrastrukturun gücləndirilməsini və vətəndaş etimadının təmin olunmasının əsas şərtlərdən olduğu məqalədə xüsusi qeyd edilmişdir.

Гюнель Мустафаева

Значение больших данных в государственном управлении

Резюме

В статье рассматривается понятие больших данных (Big Data) в государственном управлении, его основные характеристики и области применения. Большие данные, характеризующиеся объемом, скоростью, разнообразием, достоверностью и ценностью, играют важную роль в формировании инновационных подходов в современной системе государственного управления. Отмечается, что государственные органы, используя большие данные, могут точнее определять потребности граждан, повышать качество общественных услуг и принимать решения более оперативно и на основе данных. Кроме того, подчеркивается эффективность Big Data в таких сферах, как управление чрезвычайными ситуациями, регулирование транспортных потоков, совершенствование систем здравоохранения и образования. Также рассматриваются проблемы, возникающие при использовании больших данных, включая безопасность данных, конфиденциальность, этические вопросы и кадровый потенциал. Для успешного применения технологий Big Data в государственном секторе необходимо укрепление правовой и технической инфраструктуры, а также обеспечение доверия граждан, что является одним из ключевых условий.

Gunel Mustafayeva

The significance of Big Data in public administration

Summary

The article examines the concept, key characteristics, and application areas of Big Data in public administration. Big Data – characterized by attributes such as high volume, velocity, variety, veracity, and value – plays a crucial role in shaping innovative approaches within modern government systems. According to the article, by leveraging Big Data, government agencies can more accurately identify the needs of citizens, enhance the quality of public services, and make decisions more swiftly and in a data-driven manner. Additionally, the effectiveness of Big Data is highlighted in areas such as emergency response management, traffic flow regulation, and the improvement of healthcare and education systems. At the same time, the article addresses challenges associated with the use of Big Data, including data security, privacy, ethical concerns, and workforce capacity issues. It also emphasizes that for successful implementation of Big Data technologies in the public sector, strengthening the legal and technical infrastructure and ensuring citizen trust are fundamental conditions.

Ədəbiyyat:

1. Uncertainty in big data analytics: survey, opportunities, and challenges. Reihaneh H. Hariri, Erik M. Fredericks and Kate M. Bowers. 2019
2. Big Data in the Public Sector: A Systematic Literature Review. Cecilia Fredriksson, Farooq Mubarak, Marja Tuohimaa and Ming Zhan. 2017
3. Big Data in the Public Sector. Ricard Munne. 2016
4. Big Data in Public Administration. Kokh L.V, Kovaleva Ju.V, Ivanova O.P. 2020
5. Big data in the public sector: Uncertainties and readiness. Bram Klievink1 & Bart-Jan Romijn1 & Scott Cunningham1 & Hans de Bruijn1. 2016

6. Big Data-Driven Public Policy Decisions: Transformation Toward Smart Governance. Md Altab Hossin, Jie Du, Isaac Owusu Asante.2023
7. Digital Transformation in Public Administration: Issues and Perspectives. Doğan Nadi Leblebici, Hikmet Kavruk, Hasan Tutar. 2025

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.10.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 10.10.2025

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 01.12.2025

2025-ci İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARININ YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2025-ci ilin yanvar-sentyabr ayları, faktiki	2025-ci ilin yanvar-sentyabr ayları 2024-cü ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	Məlumat üçün 2024-cü ilin yanvar-sentyabr ayları 2023-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	95 229,2 66 724,5	101,3 102,9	104,7 107,1
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	9 300,3	100,9	104,2
Sənaye məhsulu, milyon manat o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	47 306,7 15 083,0	99,0 104,8	101,3 108,7
Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	13 048,1 9 376,5 1 669,6	101,0 107,0 215,7	96,1 98,4 111,9
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat o cümlədən: bitkiçilik heyvandarlıq	11 359,8 5 951,8 5 408,0	100,1 99,3 101,1	100,8 100,3 101,4
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	177,7	102,5	104,0
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	1 565,3	105,4	109,0
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	2 740,7	106,7	112,3
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	46 422,8	103,7	103,6
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	10 563,1	109,1	108,3
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	29 142,4	105,0	125,6
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	24 668,2	98,0	108,4
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	4 474,2	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	66 267,3	107,6	106,1
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	6 471,8	107,2	105,6

A	1	2	3
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2025-ci il 01 oktyabr vəziyyətinə, milyon manat	15 794,8	111,5	111,5
Kredit qoyuluşları, 2025-ci il 01 oktyabr vəziyyətinə, milyon manat	31 041,8	109,3	123,4
o cümlədən			
vaxtı keçmiş kreditlər	528,1	110,0	92,3
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	1 087,7	109,5	108,0
İstehlak qiymətlərinin indeksi¹⁾	x	105,7	101,5
Əhalinin sayı, 2025-ci il 01 oktyabr vəziyyətinə, min nəfər	10 253,6	100,4	100,5
Xarici ticarət dövriyyəsi²⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	35 402,7	103,6	99,0
müqayisəli qiymətlərlə	x	91,9	95,6
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	18 633,7	95,5	89,2
müqayisəli qiymətlərlə	x	92,1	93,7
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	2 649,2	107,6	101,1
müqayisəli qiymətlərlə	x	84,3	89,5
idxal			
faktiki qiymətlərlə	16 769,0	114,5	116,1
müqayisəli qiymətlərlə	x	91,7	98,8

Qeyd:

¹⁾ 2025-ci ilin sentyabr ayı üzrə **illik** (2025-ci ilin sentyabr ayı 2024-cü ilin sentyabr ayına nisbətən) istehlak qiymətləri indeksi 105,7 faiz təşkil etmişdir.

²⁾ Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərində dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-sentyabr		2025-ci ilin yanvar-sentyabr ayları əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, müqayisəli qiymətlərlə, faizlə
	2025	2024*)	
Ümumi Daxili Məhsul	95229,2	92655,0	101,3
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	6464,5	5936,3	100,1
Sənaye	32552,2	33808,1	99,0
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	25789,9	27617,7	98,1
emal sənayesi	5478,9	5024,2	103,3
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1072,0	960,0	100,6
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	211,4	206,2	102,8
Tikinti	6325,1	5926,8	105,0
Ticarət: nəqliyyat vasitələrinin təmiri	9994,4	9320,0	103,2
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	6682,4	6454,0	102,1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2634,9	2281,1	109,3
İnformasiya və rabitə	1748,6	1635,8	106,7
Digər sahələr	19715,4	17835,6	101,3
Məhsula və idxala xalis vergilər	9111,7	9457,3	102,8

*) 2024-cü ilin yanvar-sentyabr aylarının göstəriciləri yekun məlumatlar əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ İNVESTİSİYALAR

	2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	13048,1	101,0	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	7042,6	103,2	54,0
Büdcə vəsaitləri	5010,7	99,7	38,4
Digər maliyyə mənbələri	994,8	93,5	7,6

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
İNVESTİSİYALARIN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	13048,1	101,0	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	206,3	108,0	1,6
Sənaye	5341,1	108,5	40,9
o cümlədən:			
Mədənçıxarma sənayesi	3595,5	107,0	27,5
Emal sənayesi	398,9	40,3	3,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1201,5	2,5 d.	9,2
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	145,2	150,2	1,1
Tikinti	3202,1	107,4	24,5
ondan mənzil tikintisi	2102,0	124,2	16,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	98,3	111,8	0,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2882,3	83,3	22,1
o cümlədən:			
nəqliyyat	2879,5	83,3	22,1
poçt və kuryer fəaliyyəti	2,8	113,4	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	287,7	115,2	2,2
İnformasiya və rabitə	235,8	67,2	1,8
ondan rabitə	211,0	64,9	1,6
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	164,4	81,6	1,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	6,4	2,6 d.	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	16,1	28,7	0,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	36,3	47,8	0,3
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	125,2	133,3	1,0
Təhsil	222,8	2,2 d.	1,7
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	68,4	103,7	0,5
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	153,2	15,8 d.	1,2
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	1,7	2,7	0,0

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNİN MAL QRUPLARI ÜZRƏ STRUKTURU

	2025-ci ilin yanvar-sentyabr ayları, milyon manat	2024-cü ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	46 422,8	103,7
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	25 359,1	101,3
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	6 340,1	105,3
elektrik malları və mebellər	2 302,8	105,1
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	594,2	116,7
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	1 139,1	121,5
avtomobil benzini və dizel yanacağı	2 785,1	107,8
digər qeyri-ərzaq malları	7 902,4	105,6

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2025-ci il oktyabrın 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	31041,8	109,3
o cümlədən:		
qısamüddətli	5294,2	115,7
uzunmüddətli	25747,6	108,1
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	528,1	110,0
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	1,7	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2025-ci ilin yanvar- sentyabr aylarında, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	29142,4	100,0	30,6
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1451,7	5,0	1,5
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	5390,3	18,5	5,7
Torpaq vergisi	31,0	0,1	0,03
Əmlak vergisi	271,5	0,9	0,3
Əlavə dəyər vergisi	6679,6	22,9	7,0
Sadələşdirilmiş vergi	305,7	1,0	0,3
Aksiz	1189,9	4,1	1,3
Yol vergisi	96,6	0,3	0,1
Mədən vergisi	107,6	0,4	0,1
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1382,5	4,8	1,5
Digər daxilolmalar	12236,0	42,0	12,8

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	24668,2	100,0	25,9
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	3170,1	12,9	3,3
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	5211,9	21,1	5,5
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	1991,8	8,1	2,1
Təhsil	3056,0	12,4	3,2
Səhiyyə	889,9	3,6	0,9
Sosial müdafiə və sosial təminat	3356,5	13,6	3,5
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	366,4	1,5	0,4
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	159,0	0,6	0,2
Kənd təsərrüfatı	773,2	3,1	0,8
Ətraf mühitin mühafizəsi	226,0	0,9	0,2
İqtisadi fəaliyyət	4245,5	17,2	4,5
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	1221,9	5,0	1,3

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ, milyon ton-km

	2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında	2024-cü ilin müvafiq dövründə	2024-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	75 987,8	70 258,5	108,2
o cümlədən:			
Dəmir yolu	4 561,2	5 332,6	85,5
Dəniz	10 890,5	3 636,7	299,5
Hava	2 380,2	2 592,4	91,8
Boru kəməri	46 913,0	48 257,7	97,2
neft kəməri	37 049,6	39 005,6	95,0
qaz kəməri	9 863,4	9 252,1	106,6
Avtomobil	11 242,9	10 439,1	107,7

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞİN DÖVRIYYƏSİ, milyon sərnişin-km

	2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında	2024-cü ilin müvafiq dövründə	2024-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	30 242,5	28 195,3	107,3
o cümlədən:			
Dəmir yolu	329,5	273,3	120,6
Dəniz	8,7	9,8	88,8
Hava	6 231,4	5 906,0	105,5
Metro	1 913,4	1 966,3	97,3
Avtomobil	21 759,5	20 039,9	108,6
avtobus	20 588,6	18 871,3	109,1
taksi	1 170,9	1 168,6	100,2

**2025-ci İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARINDA AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ
ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ***

min ABŞ dolları

Ölkələr	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	35375495,9	16769001,6	18606494,3
o cümlədən:			
İtaliya	8904641,9	374233,0	8530408,9
Türkiyə	4334940,1	1756181,6	2578758,5
Rusiya	3658660,6	2775073,3	883587,3
Çin	3399955,9	3329303,3	70652,6
Almaniya	1103266,2	635093,0	468173,2
Amerika Birləşmiş Ştatları	1009953,5	961567,1	48386,4
Birləşmiş Krallıq	955528,5	714301,4	241227,1
Çexiya	758353,8	55260,7	703093,1
Yunanıstan	658634,5	28488,7	630145,8
Gürcüstan	623989,3	128524,9	495464,4
Bolqarıstan	602277,8	17465,1	584812,7
Qazaxıstan	568155,5	497735,7	70419,8
Xorvatiya	541889,4	3940,4	537949,0
Rumıniya	503834,7	47556,3	456278,4
İsveçrə	494098,1	192488,2	301609,9
İran İslam Respublikası	457614,0	450401,5	7212,5
Portuqaliya	395682,7	10568,5	385114,2
Ukrayna	374547,5	205576,4	168971,1
Avstraliya	372094,9	371785,6	309,3
Özbəkistan	318920,0	265483,3	53436,7
Belarus	303435,2	246625,7	56809,5
Meksika	287602,0	287597,9	4,1
Braziliya	280212,9	280151,9	61,0
Cənubi Afrika Respublikası	279873,2	279753,9	119,3
Yaponiya	277572,7	265424,0	12148,7
Digər ölkələr	3909761,0	2588420,2	1321340,8

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında		2024-cü ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min ABŞ dolları)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	171542,9	168079,3	116,1	111,3
Təzə meyvə, ton	311180,3	391341,1	134,6	140,9
Kartof, ton	70916,5	28195,1	147,0	137,7
Çay, ton	546,7	4997,3	101,0	103,3
Bitki yağları, ton	8032,1	12109,8	124,8	101,4
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	2353,3	4765,9	74,3	87,0
Şəkər, ton	65212,7	46740,6	156,8	146,9
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	6628,1	11582,1	84,8	97,2
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	10272,5	14828,7	102,6	111,6
Təbii üzüm şrabları və üzüm suslosu, min dkl	111,0	3218,0	72,7	69,2
Siqaretlər, milyon ədəd	2053,9	32106,4	124,4	124,1
Tütün, ton	3203,9	10924,7	48,7	53,4
Bentonit gili, ton	134978,4	11104,4	85,5	86,1
Sement klinkerləri, ton	673581,7	42048,8	117,5	120,1
Mineral gübrələr, ton	426937,2	131920,3	104,5	153,7
Xam neft, min ton	16996,2	8938864,6	96,5	81,2
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	17548,1	8801894,3	98,1	82,3
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	1328,7	1066,2	2,1	1,6
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, ton	407527,1	215083,5	123,3	125,8
Təbii qaz, milyon kub metr	18527,8	6698557,6	98,9	110,3
Təbii qaz, milyon kub metr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	19324,7	6862782,6	101,3	113,5
Elektrik enerjisi, min kVt.s	940492,5	53837,0	69,6	72,2
Neft koksu, ton	148061,6	44737,4	93,2	3,4 d.
Polietilen, ton	104252,8	115332,6	106,7	105,4
Polipropilen, ton	101140,7	125558,4	98,3	105,2
Pambıq lifi, ton	91677,9	134727,6	92,0	89,1
Pambıq ipliyi, ton	10720,6	24611,1	121,4	112,5
Qara metallardan borular, ton	15025,2	19011,9	96,2	103,0
Qara metallardan çubuqlar, ton	27084,5	15530,2	60,7	54,0
Emal olunmamış alüminium, ton	32631,2	84778,1	144,1	155,5

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında		2024-cü ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min ABŞ dolları)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	8700,3	34088,2	99,1	98,0
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	21456,9	35198,1	71,8	69,8
Kərə yağ, digər süd yağları və pastaları, ton	19770,2	136376,7	89,0	110,0
Kartof, ton	102794,6	40130,5	118,3	162,0
Təzə tərəvəz, ton	48814,9	27846,8	137,1	139,3
Təzə meyvə, ton	101112,2	123981,5	85,5	98,8
Çay, ton	10339,6	64172,2	93,1	110,8
Buğda, ton	878669,6	188580,0	115,8	113,3
Bitki yağları, ton	96670,9	139474,8	84,1	106,4
Xam şəkər, ton	285530,9	150159,8	119,2	106,2
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	22983,9	100520,0	97,4	116,0
Unlu qənnadı məmulatları, ton	35025,0	98800,5	98,8	106,5
Siqaretlər, milyon ədəd	163,0	3758,1	4,0 d.	2,9 d.
Sement, ton	12762,3	2705,3	76,2	83,3
Dərman vasitələri, ton	12783,5	344984,8	83,2	97,0
Mineral gübrələr, ton	131726,8	64217,1	100,7	116,2
Sintetik yuyucu vasitələr, ton	68025,8	70842,1	92,9	94,7
Polietilen, ton	52044,2	64836,6	119,5	121,6
Polipropilen, ton	18369,5	24415,5	105,5	110,5
Rezin şinlər, ədəd	1754747	74214,2	98,6	91,2
Ayaqqabılar, min cüt	29366,5	109977,1	96,0	113,5
Polad prokatı, ton	284947,5	242733,4	103,2	105,1
Qara metallardan çubuqlar, ton	85930,4	58820,3	102,9	96,1
Qara metallardan küncüklər, ton	21398,0	19179,7	97,4	98,2
Qara metallardan borular, ton	106766,9	160774,7	83,9	75,5
Məişət kondisionerləri, ədəd	293912	72734,7	112,9	108,8
Məişət soyuducuları, ədəd	33966	8469,5	118,5	85,0
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	170391	36186,7	93,0	86,3
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd	529922	121714,6	91,3	76,8
Minik avtomobilləri, ədəd	78205	1431843,3	131,5	129,5
Avtobuslar, ədəd	652	68976,9	3,1 d.	2,8 d.
Yük avtomobilləri, ədəd	6030	70557,9	96,6	69,1
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, ədəd	1023165	72169,7	102,8	90,0

2025-ci İLDƏ “STATİSTİKA XƏBƏRLƏRİ” JURNALINDA DƏRC OLUNMUŞ
MƏQALƏLƏRİN MÖVZU-ƏLİFBƏ ÜZRƏ SİYAHISI

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

Ağarza Rüstəmov, Əmrə İbrahimli Aqrar sfera: yeni inkişaf dönməində	1
Ákos Jakobi, Áron Kincses On the way to spatially integrated big data analytics: innovative developments at the Hungarian Central Statistical Office.....	3
Azər Qurbanzadə Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi və daxili bazarın qorunmasının ərzaq təminatına təsiri.....	2
Арзу Сафарова Количество ДТП с травматическими исходами в Азербайджане: эконометрический анализ..	1
Əbülfəz Kərimov Azərbaycanın energetikasının inkişaf perspektivləri.....	4
Fəriz Süleymanov Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət dinamikası və ona təsir edən amillər.....	4
Fikrət Şahbazov Azərbaycanda gəlmə turizmin inkişaf meyilləri.....	1
Günay Rəhimli İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikintiyə ayrılan investisiyaların multiplikativ effektlərinin qiymətləndirilməsi.....	1
Xəyal Əmiraslanov Milli iqtisadiyyatlarda transmilli şirkətlərin rolunun və təsirlərinin nəzəri-empirik təhlili	4
İlham Cabbarlı Xarici investisiyaların cəlb edilməsinin iqtisadi inkişafa təsiri.....	1
İlhama Aslanova, Esmira Kazımova Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində biznes imkanlarının sosial və iqtisadi inkişafa təsiri istiqamətləri.....	2
İsa Əliyev Azərbaycanda xidmət sektoru üzrə rəqabət tendensiyaları.....	1
İsmayılşah İsmayılov Azərbaycanda turizm sənayesi potensialından səmərəli istifadə edilməsinin müasir vəziyyəti.....	2
Köniül Büyyüker Əmək bazarının regional səviyyədə tənzimlənməsi və təkmilləşdirilmə perspektivləri.....	2
Maxat Turlubayev, Sarsen Zhanabekov, Bakyt Bayanova, Madi Zhaksylyk Competition assessment in Kazakhstan: evidence from experimental statistics.....	3
Novruz Rəhimov Qida sənayesinin modernləşdirilməsində xarici investisiyaların rolu	4
Ramiz Cavadov Demoqrafik proseslərin dayanıqlı inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi.....	2
Ramiz Cavadov, Lala Namazova Dayanıqlı inkişaf və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması arasındakı qarşılıqlı əlaqənin qiymətləndirilməsi	4
Sakit Yaqubov, Rəfail Əliyev Maliyyə aktivləri və passivləri balansı üzrə resurs axınlarının və xalis maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsi	4
Şahin Bağırov Dövlətin xarici ticarət siyasətində və iqtisadi inkişafında gömrük statistikasının əhəmiyyəti.....	3
Mübariz Nuriyev, Şahin Mustafayev Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının statistik tədqiqi.....	4
Tələh Kazımov Makroiqtisadi siyasətin formalaşmasında tədiyə balansının əhəmiyyəti və onun tərtibi üzrə çağırışlar.....	3

Ülviyyə Əmirova

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinə dövlət dəstəyinin vəziyyətinin təhlili..... 1

Zərifə Nağıyeva

İnformasiya cəmiyyətində müasir informasiya texnologiyalarının rolu..... 1

Yadulla Həsənlı, Günay Rəhimli

Xərclər-buraxılış cədvəlləri və sosial hesablar matrisinin multiplikatorları vasitəsilə Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur dəyişikliklərinin qiymətləndirilməsi..... 3

METODOLOGIYA

<i>Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva</i>	
Dinamika sıralarının statistik təhlili.....	2
<i>Айбениз Губадова, Сулейман Сулейманзаде</i>	
Концептуальные подходы к развитию венчурного финансирования в Азербайджане.....	1
<i>Branko Josipović, Mira Nikić, Nevena Mitrović, Aleksandra Skoko Despenić, Nikola Orlić</i>	
Data management at SORS:a metadata-driven, end-to-end production system.....	3
<i>Derya Tuncer</i>	
Measuring school life expectancy at the provincial level: Türkiye`s new official statistical approach	3
<i>Famil Nəcəfzadə</i>	
Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin monitorinqi: Azərbaycan təcrübəsi	4
<i>Fatimə Qibləliyeva</i>	
Logistika və qlobal logistik sistemlərin bəzi cəhətləri.....	1
<i>Günay Rəhimli, Nigar Məmmədova</i>	
İstehsal əlaqələrində səhiyyə sektorunun rolunun qiymətləndirilməsi: 2016 və 2021-ci illər üzrə birbaşa xərc əmsallarının təhlili	4
<i>Günel Mustafayeva</i>	
Dövlət idarə edilməsində irihəcmli məlumatların əhəmiyyəti	4
<i>Lalə Quliyeva</i>	
Biznes proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasında informasiya texnologiyalarının rolu.....	2
<i>Orxan Məlikov</i>	
Azərbaycanın növbəti kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması – innovasiyaların üstünlükləri.....	2
<i>Sakit Yaqubov</i>	
Statistikanın gücü: dayanıqlı inkişafın görünməyən dayaqları.....	3
<i>Tahir Budaqov</i>	
Azərbaycanın milli statistika sistemi: nailiyyətlər və perspektiv hədəflər.....	3
<i>Тимофей Жигарев, Юрий Чернявский</i>	
Цифровизация статистического производства в Республике Беларусь.....	3
<i>Ümmühəbibə Qələndərova</i>	
Azərbaycan-Dünya Bankı: siyasət strategiyaları, birgə layihələr və əməkdaşlığın sistemli təhlili.....	2
<i>Yusif Yusifov</i>	
Statistika, “big data” və məlumat elmi: yeni konseptual yanaşmalar və gələcəyə baxış.....	2

Korrektor: Aytən Məmmədova
Çapa imzalanmışdır: 04.12.2025